

કાઠિયાવાડના રાજવીઓ (ભાગ-૧)

લેખકો

પ્રા.પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર
અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ
ડો.સુભાષ મહિલા કોલેજ
જૂનાગઢ - ૩૬૨૦૦૧

પ્રા.પી.આર. માડ
ઇતિહાસ વિભાગ
ડો.સુભાષ મહિલા કોલેજ
જૂનાગઢ - ૩૬૨૦૦૧

પ્રકાશક

પુષ્પરાજ આર. ધાધલ

તા.ચોટીલા

જી.સુરેન્દ્રનગર

મુ.સણોસરા-૩૬૩૫૨૦

ફોન : (૦૨૭૫૧) ૨૩૭૨૭૪, ૨૩૬૨૭૭

Kathiawad na Rajvio
by-Prof.P.B. Khachar and Prof. P.R. Maru

© પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર

પ્રકાશક

પુષ્પરાજ આર. ધાધલ

પ્રથમ આવૃત્તિ

ઈ.સ.૨૦૦૫

કિંમત રૂા. ૧૦૦.

મુદ્રક

આદર્શ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

૧, તિરૂપતીનગર, નિર્મલા કોન્વેન્ટ રોડ,

નવી કેન્સર હોસ્પિટલ સામે, રાજકોટ.

અર્પણ

જેઓએ

સૌરાષ્ટ્રને શાણગાર્યું

અને

વિવિધ સુવિધાઓ આપી, પ્રાથમિકશિક્ષણની

મફત સગવડ

પૂરી પાડી

જનતાની સેવા કરી હતી, એવા બધાય

આદર્શ રાજવીઓને પ્રેમાદરપૂર્વક.

પ્રધુમ્ન ખાચરના અન્ય પ્રકાશનો

(૧) કાઠી ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ	કિંમત રૂ. ૬૫
(૨) પ્રાચીન ભારતના વિદેશીયાત્રી	કિંમત રૂ. ૭૦
(૩) ભૂચર મોરીની લડાઈ,	અપ્રાપ્ય.
(૪) ઇતિહાસ સુમન(લેખસંગ્રહ)	કિંમત રૂ. ૪૦
(૫) સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના શાસકોની વંશાવળીઓ	કિંમત રૂ. ૫૬
(૬) સોરઠની વિદ્યાપીઠ બહાઉદ્દીન કોલેજ	કિંમત રૂ. ૧૧૧
(૭) ગ્રંથો અને શિલાલેખો	કિંમત રૂ. ૧૧
(૮) તવારીખ (લેખસંગ્રહ)	કિંમત રૂ. ૮૦
(૯) ઇતિહાસ એટલે ?	કિંમત રૂ. ૧૫૦

આ પુસ્તકમાં ઇતિહાસનો અર્થ, વ્યાખ્યા, ઉપયોગો, ઇતિહાસનો આનંદ, ઇતિહાસ અને રાષ્ટ્રીય એકતા, ઇતિહાસ અને શિક્ષણ, ઇતિહાસ કેમ શીખવવો, ભારતના ઇતિહાસના લક્ષણો વગેરે વગેરે પ્રકરણો આપેલા છે. ગુજરાતીમાં સૌ પ્રથમ આવી સુંદર અને ઉંડાણભરી વિગતો આપવામાં આવી છે. તે સ્કૂલો, કોલેજો અને વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ ઉપયોગી નીવડે તેમ છે તથા ઇતિહાસથી અજાણ લોકોને પણ ઇતિહાસપ્રેમી બનાવવા પ્રેરશે.

પ્રાપ્તિસ્થાન

અક્ષરભારતી, વાણિયાવાડી, ભૂજ.

પ્રસાર, ૧૮૮૮, આતાભાઈ એવન્યૂ, ભાવનગર.

પ્રધુમ્ન ખાચર જૂનાગઢ(૦૨૮૫ ૨૬૧૪૦૫૫)

મોબાઈલ નં. ૯૮૭૯૪૨૧૦૨૫

પ્રસ્તાવના

ભારતમાં કુલ ૫૬૨ દેશી રાજ્યો હતા, જેમાંથી ૨૨૨ રજવાડાઓ તો કાઠિયાવાડમાં જ હતા. એ રીતે કાઠિયાવાડ રાજ્યોથી ભરેલું ભરેલું હતું. આ ૨૨૨ રજવાડાઓમાં ૧૪ સલામી રાજ્યો હતા. બધા રજવાડાઓના ઈ.સ. ૧૮૬૩ થી ૧ થી ૭ વર્ગ પાડી દેવામાં આવ્યા હતા.

જ્યારે બીજા સાવ નાના તાલુકદારો હતા. પરંતુ એમાના ઘણા રાજવીઓએ કાઠિયાવાડની જનતાની બેનમૂન સેવા કરી અને વિવિધ ક્ષેત્રે સગવડતાઓ આપી હતી. જે આ રાજ્યોએ રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક ક્ષેત્રે કાર્યો કર્યા કે કાયદા કે સુવિધાઓ આપી, એના પાયા ઉપર જ પછી લોકશાહીના કાળમાં આગળ ઘણું કામ ચાલ્યું છે. તે જરૂર જોવા જોઈએ કે, રાજ્યોએ શિક્ષણ, દુષ્કાળ, રોજીંદી સેવા, ટેલિફોન, લાઈટ, પાણી, સુધરાઈ, નવા ગામો વસાવવા, સાહિત્યના ક્ષેત્રે ઉત્તેજન, આવાગમનના સાધનો, દાનધર્મ વગેરે વગેરે માટે ખૂબ જ કાર્ય કર્યું હતું. આજે કેટલાક કાર્યો તો વિજ્ઞાન યુગમાં પણ આ રાજ્યોની શરૂ કરેલી પદ્ધતિ મુજબ જ ચાલે છે, દા.ત. દુષ્કાળ રાહત યોજના. આ રાજ્યોમાં જૂનાગઢના નવાબ મહાબતખાનજી બીજા, ભાવનગરના ભાવસિંહજી બીજા, મોરબીના વાઘજી ઠાકોર બીજા, નવાનગરના જામ રણજી અને રાજકોટના લાખાજીરાજ, ગોંડલના ભગવતસિંહજી અને અમરનગરના અમરાવાળા અને વડિયાના સુરગવાળાના નામો લોકોની સેવા માટે ઇતિહાસમાં સુવાર્ણક્ષેત્રે કોતરવામાં આવ્યા છે.

કાઠિયાવાડના ઘણા રાજવીઓની થોડીક વિશેષતાઓ સરખી રહી છે. જે નીચે મુજબની ગણાવી શકાય.

(૧) કાઠિયાવાડના ઘણા ખરા રાજવીઓ બાળ ઉંમરે ગાદીએ બેઠા હતા અને ત્યારે મેનેજમેન્ટ દ્વારા અથવા રાજમાતા દ્વારા રાજ્ય ચાલ્યું હતું.

(૨) કાઠિયાવાડના ઘણા રાજવીઓએ ઈ.સ. ૧૮૭૦માં રાજકોટમાં સ્થપાયેલી રાજકુમાર કોલેજમાં અને ઈંગ્લેન્ડમાં પણ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું.

(૩) કાઠિયાવાડના પ્રથમ વર્ગના ઘણા ખરા રાજવીઓએ યુરોપનો અને ભારતનો પ્રવાસ કર્યો હતો. તેની તેના ઉપર ઉંડી છાપ પડી હતી, તેથી તેમણે કાઠિયાવાડમાં પરદેશ જેવી સગવડતાઓ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો દેખાય છે. બેંકો પણ સ્થાપી હતી.

(૪) કાઠિયાવાડના મોટા ભાગના રાજવીઓને બે થી વધુ રાણીઓ હતા.

(૫) દરેક રાજવીઓએ શિક્ષણની સુવિધા વધારવા પોતાના પ્રમાણમાં વધતા ઓછા પ્રયત્નો કર્યા હતા અને ઘણા ખરા રાજવીઓએ પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત કર્યું હતું.

(૬) દરેક રાજવીઓએ છપ્પનિયા દુષ્કાળમાં(ઈ.સ. ૧૮૦૦) પ્રજાને ખૂબ જ રાહત પહોંચાડી(જેમાં ભાવનગર રાજ્ય અવ્વલ નંબરે) હતી અને દુષ્કાળ વખતે અનેક રાહતો આપી મહેસૂલ પણ માફ કરતા હતા. દરેક રાજા ખેડૂતની સુખાકારી માટે ચિંતીત રહેતો હતો.

આ રાજવીઓના પૂર્વજોએ ખેડૂતો પાસે કાઠિયાવાડની ધરતીને રસાળ અને ખેડવાળા બનાવી હતી અને એના ઉપર તેમના વંશજોએ કાઠિયાવાડની બેનમૂન ઈમારત બાંધી હતી, જે સુવાર્ણમયી ઈમારત આપણા હાથમાં ઈ.સ. ૧૯૪૭માં આપી હતી. જેને હવે આપણે વિકસાવી જ રહ્યા છીએ.

આ પુસ્તકમાં કાઠિયાવાડના પ્રથમ વર્ગથી માંડીને છઠ્ઠા વર્ગ સુધીના રાજાઓની નીચેના મુદ્દાઓની વિગતો આપવામાં આવી છે. જન્મ તારીખ, અભ્યાસ, રાજ્યારોહણ, આવક, ખંડણી, વસતિ, સુધારા કે કાર્યો, અવસાન વગેરે વગેરે પાણ અહીં અમારી મૂંઝવાણ એ રહી છે કે, દરેક રાજાની એક પેઠઝમાં જ વિગત આપવાની હોય તેથી ઘણુ ક્યાંક ચુકાયુ હશે. અમે આ રાજાઓનું તે યુગ અને સમય પ્રમાણે મૂલ્યાંકન કરી આપની સમક્ષ નમ્ર ભાવે રજૂ કર્યું છે.

આઝાદી પછી જન્મેલા લોકો આ રાજાઓના કાર્યો અને અભ્યાસ વિશે જાણી રાજાશાહીની સારી બાબતોથી માહિતગાર થાય અને તેઓએ કાઠિયાવાડની જનતાની કેવી સેવા કરી સુવિધાઓ આપી હતી તેનો ખ્યાલ મેળવે સાથે સાથે તેઓના ફોટા જોઈ શકે તે હેતુ અમારો રહેલો છે.

આજના શાસકોએ કદાચ સગવડતાઓ જરૂર વધુ આપી છે, પણ તેનુ કારણ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ થયો છે, તેથી વધુ સગવડતાઓ મળી છે. શાસકો કેવી કેવી સુવિધાઓ આપે અને પ્રજાનો કેવો ખ્યાલ રાખે તેની આ રાજાઓની આજના શાસકો સાથે તુલના કરે પણ એ ખ્યાલ રાખે કે, ત્યારે યુગ પ્રમાણે ઘણી બધી સુવિધાઓ આપી હતી. આ પુસ્તક એમ. એ. ના ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીઓને પણ સંદર્ભગ્રંથ તરીકે કામ લાગે તેવુ છે.

આ પુસ્તકનો આ પ્રથમ ભાગ છે, હવે પછી બીજા ભાગમાં બાકી રહેલા અન્ય રાજવીઓના પરિચય આપવાની અમારી ધારણા છે. આથી બાકી રહેલા રાજવીઓના ફોટોગ્રાફ અને તેની વિગતો હવે પછી વાચકોના પ્રતિભાવ અને પ્રોત્સાહન અનુસાર આપવામાં આવશે.

આ પુસ્તક પ્રગટ કરતી વખતે કેટલાક વ્યક્તિત્વો અમને ઉપયોગી નિવડ્યા છે તેઓને સ્મરી લઈએ સૌપ્રથમ રજવાડી ફોટોગ્રાફર સ્વ. પી. એમ. જોશી કે જેઓએ અમારા કુટુંબની (પ્રદ્યુમ્ન ખાચર) અનેક તસ્વીરો લીધી છે, એમના પુત્ર ભરતભાઈએ અમારા સંગ્રહ બહારની કેટલીક તસ્વીરો હસ્તે મોઢે આપી છે, એમના અમે એમના આભારી બન્યા છીએ.

નેશનલ આર્કાઈવ્સ દિલ્હી, વડોદરા, રાજકોટ, જૂનાગઢના ગુજરાત રાજ્યના અભિલેખાગારો તથા વોટસન મ્યુઝિયમ રાજકોટ, દરબાર હોલ મ્યુઝિયમ જૂનાગઢનો આભાર.

આ સિવાય રાજબાવા મેઘરાજજી ધાંગધ્રા, સાયલાના મહારાણા પૃથ્વીરાજસિંહજી, જસદણ દ. શ્રી સત્યજીતસિંહજી ખાચર, કુ. શ્રી ફાલ્ગુનસિંહજી ચુડા, યુવરાજશ્રી મહેન્દ્રસિંહજી બીલખા, કોઠારિયા ઠા. ઘનશ્યામસિંહજી તથા અમારા પ્રિન્સિપાલ બી. જે. વાટલિયા તથા અમારા ગુરૂ પ્રા. એસ. વી. જાની અને પ્રા. પી. જી. કોરાટ, પ્રા. પાડલબેન સતાસિયા તથા આચાર્યશ્રી હસમુખ વ્યાસ, પ્રા. સુરેશ પારેખ, પ્રા. એમ. એમ. રાવલ, નૈતમભાઈ દવે અને આ પુસ્તકનું સુંદર ટાઈટલ બનાવી આપનાર જ્યેશ શુક્લ તથા ટાઈપ સેટીંગ કરી આપનાર શીલુ ગૌતમ અને પ્રકાશક પુષ્પરાજ રામકુભાઈ ધાધલ અને પ્રિન્ટીંગ કરી આપનાર આદર્શ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસવાળા ફઝલ ઈયલ વગેરેનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ.

તા. ૧૨ માર્ચ ૨૦૦૫

પ્રા. પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર

પ્રા. પી. આર. માડૂ

જૂનાગઢ

લેખકોનો પરિચય

શ્રી પ્રદ્યુમ્નકુમાર ભગુભાઈ ખાચરે (જન્મ ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૮) ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ રાજકોટમાંથી મુખ્ય વિષય ઇતિહાસ સાથે બી. એ. ની ડીગ્રી ફર્સ્ટ ક્લાસ સાથે મેળવી, ત્યારબાદ ઈ. સ. ૧૯૮૧માં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીનાં ઇતિહાસ ભવનમાંથી એમ. એ. ની ડીગ્રી ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ મેળવી, પ્રો. કેશવલાલ હીમતલાલ કામદાર પ્રાઈઝ મેળવ્યું. તેઓએ કોલેજકાળમાં ગંગોત્રી ગૌમુખ અને મનાલીમાં ટ્રેકિંગ કેમ્પો કરેલ અને એન. સી. સી. નું “સી” સર્ટીફિકેટ બી ગ્રેડ સાથે મેળવ્યું છે. પંજાબની અશાંત પરિસ્થિતિ વખતે ફિરોજપુર (પંજાબ) મુકામે શ્રીએસ. એન. સુબ્બારાવ (ચંબલનાં ડાકુઓનું હૃદય પરિવર્તન કરાવનાર) સાથે નેશનલ યુથ પ્રોજેક્ટનાં કેમ્પમાં અગત્યની કામગીરી બજાવેલ. ગુજરાત સરકાર દ્વારા યોજતા “આપણી સરહદ ઓળખો” કાર્યક્રમમાં ભાગ લઈ ભારત-પાકિસ્તાનની સરહદ ઉપર ફરીને વિગતો મેળવી હતી. તેઓએ ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં અધિકરાણો પણ લખેલ છે. આ સિવાય નવનીત સમર્પણ, કુમાર, વલોકચ્છડો, પથિક અને સંશોધનમાં અવાર નવાર લેખો લખે છે. જૂનાગઢનાં પોલીસ તાલીમ મહાવિદ્યાલયમાં પણ મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવા આપી છે, સીદસર મુકામે આઈ. એ. એસ. ના તાલીમ વર્ગોમાં પણ મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવા આપી છે. છેલ્લા ૮ વર્ષથી તેઓ સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદનાં મંત્રી છે. સૌરાષ્ટ્રને માટે ખાસ તો તેઓનું પ્રદાન એ ગણાશે કે છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રતિષ્ઠિત અખબાર “ફૂલછાબ” માં “સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસને પાને” નામની લોકપ્રિય કટાર શરૂ કરી તેમાં શહેરો અને ગામોનો પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક પરિચય કરાવે છે. આ માટે પોતે ગામેગામનાં પ્રવાસ કરી સૌરાષ્ટ્રની ધરતી ખુંદી વળ્યા છે અને સાથોસાથ જે તે સ્થળોની ફોટોગ્રાફી કરી છે. તેઓના ફોટોગ્રાફીના પ્રદર્શનો જૂનાગઢ, રાજકોટ, જામનગર પ્રભાસપાટણ વગેરે સ્થળે યોજાયા છે, તેઓની પાસે અન્ય ઐતિહાસિક તસ્વીરોનો મોટો સંગ્રહ છે. જ્યારે આ કટારપૂર્ણ થયે આ વિગતો પુસ્તકાકારે પ્રગટ થશે ત્યારે વિરાટકાર્ય પૂર્ણ કર્યું ગણાશે. હાલમાં તેઓ ડો. સુભાષ મહિલા કોલેજમાં ઇતિહાસ વિભાગનાં અધ્યક્ષ છે.

બીજા લેખક પ્રા. પી. આર માડૂ પણ ઇતિહાસના અધ્યાપક છે અને તેઓ પ્રા. ખાચર સાથે જ સેવા બજાવે છે અને બન્ને સાથે ભણ્યા છે. તેઓ ૧૦ ડિસેમ્બર ૧૯૬૮ના રોજ સમેગા (તા. બાંટવા) માં જન્મ્યા છે અને બહાઉદ્દીન કોલેજમાંથી બી. એ. ની પદવી મેળવી એમ. એ. ફર્સ્ટ ક્લાસ પાસ (ઇતિહાસ ભવન સૌ. યુનિ.) થયા હતા. તેઓ ૧૧ વર્ષનો શૈક્ષણિક અનુભવ ધરાવે છે.

અનુક્રમણિકા

- (૧) નવાબ મહાબતખાનજી બીજા, જૂનાગઢ. ઈ.સ. ૧૮૫૧થી ૧૮૮૨.
- (૨) નવાબ બહાદૂરખાનજી ત્રીજા, જૂનાગઢ. ઈ.સ. ૧૮૮૨થી ૧૮૮૨.
- (૩) નવાબ રસુલખાનજી, જૂનાગઢ. ઈ.સ. ૧૮૮૨થી ૧૮૯૧.
- (૪) નવાબ મહાબતખાનજી ત્રીજા, જૂનાગઢ. ઈ.સ. ૧૮૯૧થી ૧૮૪૮.
- (૫) જામ વિભાજી, જામનગર. ઈ.સ. ૧૮૫૨થી ૧૮૦૩.
- (૬) જામ રાણજીતસિંહજી - જામનગર. ઈ.સ. ૧૮૦૭થી ૧૮૩૩.
- (૭) જામ દિગ્વિજયસિંહજી - જામનગર. ઈ.સ. ૧૮૩૩થી ૧૮૪૮.
- (૮) રાજ માનસિંહજી, ધાંગધ્રા. ઈ.સ. ૧૮૬૮થી ૧૮૦૦.
- (૯) રાજ અજીતસિંહજી, ધાંગધ્રા. ઈ.સ. ૧૮૦૦થી ૧૮૧૧.
- (૧૦) રાજ ઘનશ્યામસિંહજી, ધાંગધ્રા. ઈ.સ. ૧૮૧૧થી ૧૮૪૨.
- (૧૧) રાજ મયુરધવજીસિંહજી, ધાંગધ્રા. ઈ.સ. ૧૮૪૨થી ૧૮૪૮.
- (૧૨) મહારાજા તખ્તસિંહજી - ભાવનગર. ઈ.સ. ૧૮૬૮થી ૧૮૮૬.
- (૧૩) મહારાજા ભાવસિંહજી બીજા - ભાવનગર. ઈ.સ. ૧૮૮૬થી ૧૮૧૮.
- (૧૪) મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી - ભાવનગર. ઈ.સ. ૧૮૧૮થી ૧૮૪૮.
- (૧૫) મહારાણા વિક્રમાતજી, પોરબંદર. ઈ.સ. ૧૮૮૧થી ૧૮૦૦.
- (૧૬) મહારાણા નટવરસિંહજી, પોરબંદર. ઈ.સ. ૧૮૦૮થી ૧૮૪૮.
- (૧૭) ઠાકોરસા. સંગ્રામજી, ગોંડલ. ઈ.સ. ૧૮૫૧થી ૧૮૬૮.
- (૧૮) મહારાજા ભગવતસિંહજી, ગોંડલ. ઈ.સ. ૧૮૬૮થી ૧૮૪૪.
- (૧૯) મહારાજા ભોજરાજજી, ગોંડલ. ઈ.સ. ૧૮૪૪થી ૧૮૪૮.
- (૨૦) ઠાકોરસા. જસવંતસિંહજી, લીંબડી. ઈ.સ. ૧૮૬૨થી ૧૮૦૭.
- (૨૧) ઠાકોરસા. દોલતસિંહજી, લીંબડી. ઈ.સ. ૧૮૦૭થી ૧૮૪૦.
- (૨૨) ઠાકોરસા. દિગ્વિજયસિંહજી, લીંબડી. ઈ.સ. ૧૮૪૦થી ૧૮૪૧.
- (૨૩) ઠાકોરસા. બાવાજીરાજ, રાજકોટ. ઈ.સ. ૧૮૬૨થી ૧૮૮૦.
- (૨૪) ઠાકોરસા. લાખાજીરાજ, રાજકોટ. ઈ.સ. ૧૮૮૦થી ૧૮૩૦.
- (૨૫) ઠાકોરસા. ધમેન્દ્રસિંહજી, રાજકોટ. ઈ.સ. ૧૮૩૦થી ૧૮૪૦.
- (૨૬) ઠાકોરસા. રવોજી બીજા, મોરબી. ઈ.સ. ૧૮૪૬થી ૧૮૭૦.
- (૨૭) સર વાઘજી ઠાકોર બીજા, મોરબી. ઈ.સ. ૧૮૭૦થી ૧૮૨૨.
- (૨૮) મહારાજા લખધીરજી, મોરબી. ઈ.સ. ૧૮૨૨થી ૧૮૪૮.
- (૨૯) મહારાણા વખતસિંહજી, સાયલા. ઈ.સ. ૧૮૮૧થી ૧૮૨૪.
- (૩૦) મહારાણા મદારસિંહજી બીજા, સાયલા. ઈ.સ. ૧૮૨૪થી ૧૮૩૮.
- (૩૧) મહારાણા કરાણસિંહજી, સાયલા. ઈ.સ. ૧૮૩૮થી ૧૮૪૮.
- (૩૨) ઠાકોરસા. દાજીરાજ, વઢવાણ. ઈ.સ. ૧૮૭૫થી ૧૮૮૫.

- (૩૩) ઠાકોરસા. બાલસિંહજી, વઢવાણ. ઈ.સ. ૧૮૮૫થી ૧૮૧૦.
- (૩૪) ઠાકોરસા. માનસિંહજી, પાલીતાણા. ઈ.સ. ૧૮૮૫થી ૧૮૦૫.
- (૩૫) ઠાકોરસા. બહાદૂરસિંહજી, પાલીતાણા. ઈ.સ. ૧૮૦૫થી ૧૮૪૮.
- (૩૬) ઠાકોરસા. સૂરસિંહજી, લાઠી. ઈ.સ. ૧૮૮૫થી ૧૮૦૦.
- (૩૭) ઠાકોરસા. પ્રહલાદસિંહજી, લાઠી. ઈ.સ. ૧૮૧૮થી ૧૮૪૮.
- (૩૮) રાજસાહેબ બનેસિંહજી, વાંકાનેર. ઈ.સ. ૧૮૬૧થી ૧૮૮૧.
- (૩૯) મહારાજા અમરસિંહજી, વાંકાનેર. ઈ.સ. ૧૮૮૧થી ૧૮૪૮.
- (૪૦) ઠાકોરસા. દોલતસિંહજી, ધ્રોળ. ઈ.સ. ૧૮૧૪થી ૧૮૩૮.
- (૪૧) ઠાકોરસા. મૂળવાજી, કોટડાસાંગાણી. ઈ.સ. ૧૮૭૮થી ૧૮૧૩.
- (૪૨) ઠાકોરસા. સૂરાજી, વીરપુર. ઈ.સ. ૧૮૫૧થી ૧૮૧૮.
- (૪૩) ઠાકોરસા. હરિશ્ચંદ્રસિંહજી, મૂળી. ઈ.સ. ૧૮૦૫થી ૧૮૪૮.
- (૪૪) ઠાકોરસા. રાયસિંહજી, માળિયા. ઈ.સ. ૧૮૦૭થી ૧૮૩૦.
- (૪૫) ઠાકોરસા. સૂરસિંહજી, ખીરસરા. ઈ.સ. ૧૮૨૦થી
- (૪૬) દ.શ્રી આલાખાચર પહેલા, જસદણ. ઈ.સ. ૧૮૫૧થી ૧૮૦૪.
- (૪૭) દ.શ્રી આલાખાચર બીજા, જસદણ. ઈ.સ. ૧૮૨૫થી ૧૮૪૮.
- (૪૮) દ.શ્રી ભાયાવાળા, બગસરા. ઈ.સ. ૧૮૪૩થી ૧૮૪૮.
- (૪૯) દ.શ્રી લક્ષ્મણવાળા, થાણાદેવળી. (અમરનગર). ઈ.સ. ૧૮૮૩થી ૧૮૨૨.
- (૫૦) દ.શ્રી અમરાવાળા, થાણાદેવળી. ઈ.સ. ૧૮૨૨થી ૧૮૪૮.
- (૫૧) દ.શ્રી રાવતવાળા, બિલખા. ઈ.સ. ૧૮૨૦થી ૧૮૪૮.
- (૫૨) દ.શ્રી જેઠસુરભાઈ ખાચર આણંદપુર. ઈ.સ. ૧૮૮૦થી ૧૮૦૫.
- (૫૩) ઠાકોરસા. બેચરસિંહજી ચુડા. ઈ.સ. ૧૮૫૪થી ૧૮૦૮.
- (૫૪) ઠાકોરસા. જોરાવરસિંહજી ચુડા. ઈ.સ. ૧૮૦૮થી ૧૮૨૦.

સંદર્ભસૂચિ

૧. નવાબ મહાબતખાનજી બાબી બીજા-જૂનાગઢ

જૂનાગઢના પાંચમા નવાબ હામદખાનજી બીજાના અવસાન પછી તેમના નાના ભાઈ મહાબતખાનજી બીજા ગાદીએ બેઠા હતા. તે બહાદૂરખાનજી બીજાના નાજુબીબીના પેટે અવતરેલા તેઓ પિતાના અવસાન સમયે રાધનપુર હતા. ત્યાંથી આવી તા. ૧૧-૮-૧૮૫૧ના રોજ ગાદીએ બેઠા હતા. પરંતુ તેઓની ઉંમર માત્ર ૧૪ વર્ષની હોવાથી રાજ્યનો વહીવટ રીજન્સી કાઉન્સિલને સોંપવામાં આવ્યો હતો. આ રીજન્સીએ ઈ.સ. ૧૮૫૮ સુધી વહીવટ ચલાવ્યો હતો. નવાબના શિક્ષણ તરફ અંગ્રેજો પણ ખાસ ધ્યાન રાખવા લાગ્યા હતા. આથી નવાબ મહાબતખાનજી બીજાને અંગ્રેજી ભાષા શીખવવા પ્રભુદાસ મથુરદાસ અને સોમનારાયણ નરનારાયણને તથા ફારસી ભાષા શીખવવા મુનશી જનમહમદને રોકવામાં આવ્યા હતા. આ નવાબને છ બેગમો હતી.

જૂનાગઢ રાજ્યની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૩૮૭,૪૮૮. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૪૮૪,૧૮૦. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૩૬૫,૪૨૮. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ૪૩૪,૪૨૨. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ૪૬૫,૪૮૩. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ૫૪૫,૧૫૨ હતી.

આ નવાબે સૌરાષ્ટ્રની ઢગલાબંધ સંસ્થાઓને દાન અને જુદા જુદા ફંડો, ઈનામો આપ્યા હતા તથા સાહિત્યકારોને પણ મદદ આપી હતી તેમણે કુલ રૂ. ૧,૮૬,૮૩૮ની રકમનું દાન કર્યું હતું. આ ઉપરાંત જાહેરકાર્યો માટે અને જુદી જુદી સંસ્થાઓને રૂ. ૩,૫૪,૩૬૨નું દાન આપ્યું હતું. તેમના સમયગાળા દરમ્યાન જકાત, બંદર, તાર, રેલવે, ન્યાય, પ્રેસ, ટંકશાળ, પોસ્ટ વગેરે ક્ષેત્રે મહત્વના સુધારોઓ થયા હતા. ઈ.સ. ૧૮૬૪માં સૌરાષ્ટ્ર પોસ્ટ ઓફિસની સ્થાપના કરી ઈ.સ. ૧૮૭૬માં ધોરાજી-જૂનાગઢ સુધીની ટેલિગ્રાફ લાઈન પોતાના ખર્ચે ટેલિગ્રાફ ખાતાને કરી આપી હતી. ઈ.સ. ૧૮૭૦માં ડો. અમીદાસ મનજીના હાથ નીચે દવાખાનું સ્થાપ્યું હતું. આ સિવાય ગુજરાતી નિશાળ, સંસ્કૃત પાઠશાળા, લાડલીબીબી કન્યા શાળા, હાઈસ્કૂલ, નરસિંહ લાયબ્રેરી, રાજપ્રકરણી કોર્ટ વગેરે બનાવવામાં આવ્યા હતા. તેમણે પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન દિલ્હી, આગ્રા અને જયપુરમાં જે મહેલો જોયા હતા તેવા મહેલો બનાવી જૂનાગઢની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી હતી. તેમણે આયના મહેલ, કચેરી મહેલ, ફરાસખાનુ, સક્કરબાગ, મોતીબાગ, પાઈબાગ, પરીતળાવ વગેરે બાંધ્યા હતા. આજે જે સર્કલ ચોક છે તે ચાંદની ચોક કહેવાતો ત્યાં મહાબત સર્કલ બનાવ્યું, ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ દીવાન ચોક અને મહાબત સર્કલથી ઉત્તરે માંડવી ચોક બનાવી આ બધા સ્થળે સુંદર મકાનો અને કમાનોવાળા દરવાજા બંધાવ્યા હતા. તેમણે ૩૦૦ કેદી સમાય શકે તેવી જોડરાની જેલ જેઈ તેના જેવી જેલ જૂનાગઢમાં બંધાવી હતી. આ સિવાય મોટા કોઠાર, લાલરસાલા, પીળારસાલા, દફતરખાનુ, મહેમાનદારી, અદાલત, માંડવી, લાન્સર્સ, નવા ઉતારા, હમામ અને ચાર મુસાફરખાના બંધાવ્યા હતા. તેમણે બારાશહીદની મસ્જિદ, સર્કલ પાછળની મસ્જિદ અને મુસાફરખાનાની મસ્જિદ પણ તેમણે બંધાવી હતી. મહાબત મકબરાનું બાંધકામ તેમણે શરૂ કરાવ્યું હતું. તેમને ઈ.સ. ૧૮૭૧માં કે.સી. એસ. આઈ. નો ઈલ્કાબ મળ્યો હતો. આ રીતે જૂનાગઢને શાણગારનાર અને જૂનાગઢના આધુનિક ધરવૈયા તે હતા તેમ કહી શકાય. તેમનું મૃત્યુ તા. ૨૮-૮-૧૮૮૨ના રોજ થયું. તેમને અધુરા બંધાયેલા મહાબત મકબરામાં દફન કરવામાં આવ્યા હતા.

૨. નવાબ બહાદુરખાનજી ત્રીજા - જૂનાગઢ

જૂનાગઢના છઠ્ઠા નવાબ મહાબતખાનજી બીજાના અવસાન પછી તેમના પુત્ર બહાદુરખાનજી જૂનાગઢના નવાબ તરીકે આવ્યા હતા. તેઓનો જન્મ તા. ૨૨-૧-૧૮૫૬ના રોજ થયો હતો. જેમાણે રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તેમના પિતાશ્રીના સમયમાં પોતે વહીવટમાં ભાગ લેતા અને રાજ્યનું પોલીસ ખાતું સંભાળતા હતા. તેમાણે રાજકુમાર કોલેજમાં અભ્યાસ પૂર્ણ કરી ઈ.સ. ૧૮૭૩-૭૪માં કર્નલ લેસ્ટરની સાથે હિંદુસ્તાનનો પ્રવાસ કર્યો હતો. તેમને પાંચ બેગમો હતી. પરંતુ એકેયને પુત્ર ન હતો. તેમના સમયમાં જૂનાગઢ રાજ્યએ ઘણી પ્રગતિ કરી આધુનિકતાના ઉંમરે આવીને ઉભું રહ્યું હતું. દામોદર કુંડ ઉપર પુલ બંધાવવામાં આવ્યો. દાતારના ડુંગરના રસ્તે લેપર એસાઇલમનો પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટરના હાથે પાયો નંખાયો હતો. તેમના સમયમાં કાદુ મકરાણીના બહારવટાનો પ્રસંગ બન્યો હતો. આ સિવાય કનડા ડુંગર ઉપર નવાબના લશ્કરે મૈયાઓ ઉપર ગોળીઓ ચલાવી તેથી તે હત્યાકાંડમાં ૬૮ મૈયાઓ મરાયા અને તેમાં એક સ્ત્રી પાણુ મૃત્યુ પામી હતી. આથી સોરઠમાં હાહાકાર મચી ગયો હતો.

જૂનાગઢ શહેરની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૨૪,૬૭૯. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ૩૧,૬૪૦. ઈ.સ. ૧૯૦૧માં ૩૪,૨૫૧. ઈ.સ. ૧૯૧૧માં ૩૫,૪૧૩. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં ૩૩,૨૨૧. ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ૩૯,૮૮૦. ઈ.સ. ૧૯૪૧માં ૫૮,૫૧૧. ઈ.સ. ૧૯૫૧માં ૬૨,૭૩૦. ઈ.સ. ૧૯૬૧માં ૭૪,૨૮૮ની હતી. ઈ.સ. ૨૦૦૧માં જૂનાગઢની વસતિ ૪,૨૦,૬૨૩ની હતી.

જૂનાગઢ રાજ્યમાં તેઓએ જરૂરી સુધારાઓ પાણ દાખલ કર્યા હતા. તેઓએ ગામડાઓની મહેસૂલ ઉઘરાવવા ઈજારા અપાતા હતા, તે પ્રથા બંધ કરી તલાટીઓ દ્વારા મહેસૂલ લેવાનું ધોરણ દાખલ કર્યું હતું. તેથી ખેડૂતોને ઘણી રાહત મળી હતી. રોકડિયા પાક અને ફળ-શાકભાજી ઉપર વજેભાગને બદલે રોકડ વિઘોટી લેવાની શરૂઆત તેમાણે કરાવી હતી. ઈ.સ. ૧૮૮૭માં શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવા માટે વિક્ટોરિયા જ્યુબીલી જૂનાગઢ સ્કોલરશીપ (રૂ. ૩૦૦૦) શરૂ કરી હતી. આ સિવાય રૂ. ૨૦૦૦ની ત્રણ સ્કોલરશીપ ઈંગ્લેન્ડ અભ્યાસ કરવા જવા માટે આપી હતી. તેમને તા. ૬-૧૧-૧૮૮૦ના રોજ જી.સી.આઈ.ઈ.નો ખિતાબ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. આ માટેનો દરબાર તા. ૨૦-૧૧-૧૮૮૦ના રોજ રાજકોટમાં ભરી પોલીટીકલ એજન્ટના હાથે તે ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. તેમના કાળમાં રૂ. ૨૩,૩૨,૭૮૬/૨/૦ની રાજ્યની આવક હતી અને રૂ. ૨૧,૦૭,૮૭૧/૭/૬ની જાવક હતી. તેમના સમયમાં જૂનાગઢમાં મહાબત મદ્રેસા, ફરગ્યુસન પુલ, ગિરનાર અને દાતારના પગથિયા, શાપુરનો કિલ્લો, પથ્થરના સિંહો વગેરે કાર્યો જૂનાગઢને શાણગારવા માટે થયા હતા. આ ઉપરાંત તેમના સમયમાં ૧૯ જાન્યુઆરી, ૧૮૮૮ના રોજ જૂનાગઢમાં રેલવેનો પ્રથમ પ્રવેશ થયો ત્યારે તે ઘટનાની યાદગીરી રાખવા માટે કેપ્ટન કેનેડીના હાથે પોલીટીકલ કર્નલ વુડહાઉસ નામનું પરુ વસાવવાનું ખાતમુહુર્ત કર્યું હતું.

પછી તા. ૧ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૮ના રોજ જતલસર જૂનાગઢ રેલવેનો વિધિસર પ્રારંભ થયો હતો. જ્યારે જૂનાગઢ વેરાવળ રેલવેનો પ્રારંભ તા. ૧ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૮ના રોજ થયો હતો. આ નવાબના સમયમાં બહાઉદ્દીનભાઈએ નવા મુકેલા રે ગેઈટની દક્ષિણે મકાનો બાંધ્યા અને ઉત્તર તરફના મકાનો રાજ્યે બંધાવ્યા હતા. તા. ૨૧-૧-૧૮૮૨ના રોજ તેઓ અવસાન પામ્યા. તેમને કોર્ટ સામેના મહાબત મકબરામાં દફન કરવામાં આવ્યાં.

૩. નવાબ રસુલખાનજી બાબી - જૂનાગઢ

જૂનાગઢના સાતમા શાસક બહાદુરખાનજી ત્રીજાના અવસાન બાદ ખૂબ આનાકાની બાદ રસુલખાનજી જૂનાગઢના શાસક બન્યા હતા. તેઓ ઓલિયા પુરૂષ તરીકે ઓળખાતા હતા. તેઓને રાજકાજ કરતા ધર્મમાં વધુ રસ હતો. જ્યારે તેઓ નવાબ ન હતા ત્યારે તેમને મળતી જીવાઈની રકમ પાણી ધર્મદામાં વાપરી નાંખતા. તેમણે ઈન્દ્રેશ્વરમહાદેવ (દોલતપરા) સુધીનો રસ્તો અને ગૌશાળા બાંધી આપી હતી. તેઓ સહિષ્ણુ શાસક હતા. તેઓનું જીવન ફકીર જેવું સાદગીભર્યું હતું. આથી તેમના ભાઈના અવસાન સમયે રસુલખાનજી સિવાય બીજાને ગાદી મળે તે માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓ નિરક્ષર અને ફકીર જેવા હોવાથી ગાદી એદલખાનજીને મળવી જોઈએ એવું ઉભુ કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ વજીર બહાઉદ્દીનભાઈ અને નાયબ દીવાન પુરૂષોત્તમ ઝાલાના પ્રયત્નોથી તેમને ગાદી મળી હતી.

તેમનો જન્મ તા.૩૦-૭-૧૮૫૮ના રોજ બેગમ નૂરજુના પેટે થયો હતો. તેઓ નવાબ મહાબતખાનજી બીજાના પુત્ર હતા. પાણી બાલ્યવસ્થામાં તેમના શિક્ષણ તરફ કોઈ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું ન હતું. નવાબ રસુલખાનજીને અમનબખ્તે, કેસરબાઈ અને આયશાબીબી એમ ત્રણ બેગમો હતી. આ નવાબના સમયમાં જ બહાઉદ્દીન કોલેજ, બહાઉદ્દીન જળાશય, વિક્ટોરિયા ડાયમંડ જ્યુબીલી મહોત્સવ, બહાદુરખાનજી લાયબ્રેરી, રસુલખાનજી હોસ્પિટલ, બોટોનિકલ ગાર્ડન, આયુર્વેદ ફાર્મસી, અશોકના શિલાલેખ ઉપર મકાન, શાપુર-માણાવદર, માણાવદર-બાંટવા રેલવે અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. બહાઉદ્દીન કોલેજ બાંધવા માટે બહાઉદ્દીનભાઈએ પોતાને જ સન્માનમાં રકમ મળી હતી તેમાં રૂ. ૨૦,૦૦૦ ઉમેરીને પોતાનું નામ કાયમ રહે તે માટે કંઈક બાંધવાનું કહ્યું, આથી બહાઉદ્દીનકોલેજ બાંધવાનું નક્કી થયું અને તે બાંધકામમાં ઘટતી રકમ આ નવાબે ઉમેરી હતી. તેમના સમયમાં પાટણમાં કોમી ઉપદ્રવો થયા હતા ત્યારે એજન્સીના આદેશથી કર્નલ એચ.જે. હંટરના પ્રમુખપણા હેઠળ એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું જેણે તા. ૨-૫-૧૮૮૩ના રોજ અહેવાલ આપ્યો અને રાજ્યે બંને કોમોને શાંત કરવા પ્રયત્નો કર્યો હતો. તેમના રાજ્યમાં વેશ્યાવૃત્તિ અને દારૂ ઉપર પ્રતિબંધ હતો. તેઓના શાસન દરમિયાન ખેતી સુધારાણાના પ્રયત્નો થયા હતા. તેમના કાર્યકાળમાં કચ્છ-માંડવીના ભાણસાળી શ્યામજીકૃષ્ણ વર્માની દીવાન તરીકે નિમણૂંક કરવામાં આવી હતી. પરંતુ અમુક કારણોસર તેમને છ માસમાં છૂટા કરવામાં આવ્યા હતા. નવાબ રસુલખાનજીના સમયમાં દીવાન પદ ઉપર દસ દીવાનો બદલાયા હતા. તેઓના નામની રાજકોટમાં નવાબ રસુલખાનજી ઝનાના હોસ્પિટલ આવેલી છે.

ઈ.સ. ૧૮૮૭થી રસુલખાનજી ના સમયથી જૂનાગઢ રાજ્યમાં બજેટ બનાવવાની શરૂઆત થઈ હતી, જે પ્રથમ પછી ચાલુ રહી હતી. તેઓએ હિંદુના તિર્થસ્થળોને પાણી મદદ કરી હતી.

ઈ.સ. ૧૮૮૮માં તેમને કે.સી.સી.આઈ.નો ઈલ્કાબ મહારાણી વિક્ટોરિયા તરફથી અને ઈ.સ. ૧૯૦૮માં જી.સી.એસ.આઈ.નો ઈલ્કાબ મળ્યો હતો. તેમના કાળમાં ૨૧ ગામો નવા વસાવવામાં આવ્યા તથા સિંહોની પ્રથમવાર વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવી હતી. તેમની સૌથી મહત્વની બાબત મુસ્લિમ જગતના ઈતિહાસમાં એ ગણાવી શકાય કે, તેમણે પોતે પોતાનું અડધા કદનું બાવલું ઈસ્લામ નિરાકારમાં માનતો હોવા છતાં બનાવરાવ્યું હતું. તે આજે દરબાર હોલ મ્યુઝિયમ જૂનાગઢમાં જોવા મળે છે. તેઓનું તા. ૨૨-૧-૧૯૧૧ના રોજ અવસાન થયું અને તેમને કોર્ટ સામેના મહાબત મકબરામાં દફન કરવામાં આવ્યા હતા.

૪. નવાબ મહાબતખાનજી ત્રીજા - જૂનાગઢ

જૂનાગઢના નવમા અને છેલ્લા શાસક મહાબતખાનજી ત્રીજાનો જન્મ તા. ૨-૮-૧૮૦૦ના રોજ જૂનાગઢમાં આયશાબીબીના પેટે નવાબ રસુલખાનજીના ઘેર થયો હતો. તેઓએ ઈંગ્લેન્ડમાં અને અજમેરની મેયો કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. આ નવાબ ખૂબ જ સીધા સાદા અને નિર્વ્યસની હતા. નાટકના તો એવા શોખીન હતા કે પોતે ખાસ રંગમંચ બનાવી પોતાના પસંદગીના માણસો વચ્ચે પોતે પણ નાટક ભજવતા હતા. પોતે શરમાળ પ્રકૃતિના હોવાથી બહાર બહુ ઓછા જતા અને જુમ્માની નમાજ પડવા પણ બહાર જતા નહીં. તેઓને બ્રિટીશ સેનાના માનદ કેપ્ટન, માનદ મેજર, માનદ કર્નલના હોદ્દાઓ મળ્યા હતા. તેઓ યુસ્ત મુસ્લિમ હતા અને હિંદુ મંદિરો અને સાધુઓને પણ મદદ કરનારા સહિષ્ણુ અને દયાળુ શાસક હતા. તેઓને હિંદુ જ્યોતિષમાં શ્રદ્ધા હતી અને બધા સંતાનોની કુંડળી બનાવરાવતા, માણેક સ્તંભ રોપતા. અરે ! વિલિંગ્ડન ડેમ અને વેરાવળમાં એક મકાનનો પાયો ગણેશ પૂજા કરી હિંદુ વિધિથી કર્યો હતો. દામોદરકુંડે લેવાતો કર તેમણે બંધ કર્યો હતો. ખેડૂતોનું લેણું પોતે ગાદીએ બેસી માફ કર્યું હતું. આખા રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત કરી હતી. સ્વભાવે માયાળુ અને ઉમરાવ દિલના તટસ્થ ન્યાયપ્રિય શાસક હતા. દા.ત. વેરાવળના પાંચ હિંદુ ખૂન કેસમાં તેમણે તટસ્થતા પૂર્ણ ન્યાય આપી ધર્મ સહિષ્ણુતાનો પુરાવો પુરો પાડ્યો હતો અને મુસ્લિમોનો ખૂબ જ વિરોધ હોવા છતાં મુસ્લિમોની સજા ઘટાડી ન હતી. મહાબતખાનજીના કાળમાં તા. ૨૦-૪-૧૮૩૪ના રોજ વેરાવળમાં અને જૂનાગઢમાં સ્ટેટ બેંક, જૂનાગઢમાં વિલિંગ્ડન ડેમ, જાંબુર - દેલવાડા, વિસાવદર - ધારી, તાલાળા - સાસાણ, સાસાણ ગીર - વિસાવદર સ્થળોને જોડતી રેલવે નાંખવામાં આવી હતી. કેશોદમાં એરોડ્રામ, મફત અન્નક્ષેત્ર, સિલ્વર જ્યુબીલી મુસ્લિમ હોસ્ટેલ, પાવર હાઉસ, રેડકોસ, વિલિંગ્ડન કેટલ ફાર્મ વગેરે કામો થયા હતા. (કેશોદ એરોડ્રામનું ઉદ્દઘાટન શાહજાદા દિલાવરખાનજીના હાથે થયું હતું) પોતે શિક્ષણને માટે ખૂબ જ ઉદાર હાથે મદદ કરનારા અને તેનો વિકાસ કરવામાં જરાય ક્યાસ રાખતા નહીં. તેમના રાજ્યમાં ઘણા વિશિષ્ટ કાયદાઓ પણ હતા, જેમકે વન્ય પ્રાણીના શિકારની મનાઈ, ખેતી માટે ઉપયોગી પશુની હત્યાની, મનાઈ ડબે પુરાયેલી ગાયોની હરરાજ થાય તો મુસ્લિમોને લેવાની મનાઈ, વગેરે હતા. રાજ્યની પૂરી પ્રજાને પોતાના સંતાન જેવા જ ગણતા અને જ્યારે પોતે પાકિસ્તાન ગયા અને ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે જૂનાગઢમાં હિંદુ મુસ્લિમ વચ્ચે રમખાણો થઈ રહ્યા છે ત્યારે પોતે તરત જ તાર કરી આ ખૂન્નસને અટકાવવા અપીલ કરી હતી. આથી જ રાજ્યની પ્રજા તેમને સરકાર અને મા-બાપ નામથી બોલાવતી હતી. પરંતુ નસીબજોગે તેઓએ દીવાન ભૂટોની ચડામાણીથી પાકિસ્તાનમાં જોડાવવાનો નિર્ણય લીધો અને તા. ૨૪-૧૦-૧૯૪૭ના રોજ કરાંચી ચાલ્યા ગયા પછી પાછા જ ન આવી શક્યા અને જૂનાગઢનું રાજ તથા કરોડોની માલમિલકત ઝવેરાત ગુમાવી પાકિસ્તાનમાં જ રહ્યા. તેઓને પાકિસ્તાનમાં જરાય ગમતું ન હતું અને બેગમોને પણ પાછું ફરવું હતું. આ માટે ખુદ નવાબ સાહેબે ભારતના હાઈકમિશનર પ્રકાશને કરાંચીમાં મળ્યા હતા, કે “જો મને જૂનાગઢ પાછો ફરવા દેવાની પરવાનગી આપવામાં આવે તો ભારત સાથે જોડાવા તૈયાર છું.” પરંતુ કોને ખબર કે તેમને પાછા કેમ આવવા ન દીધા ? તે સંશોધનનો પ્રશ્ન છે.

જૂનાગઢ રાજ્યની ઈ.સ. ૧૯૪૫-૪૬માં ૧,૩૧,૬૮,૦૦૦ની આવક હતી. તેઓની જૂનાગઢ ખાતેના કોર્ટ સામેના મકબરા પાસે નવો મકબરો ઉભો કરી ત્યાં દફન થવાની ઈચ્છા હતી તે અધુરી રહી હતી. તેઓ તા. ૭-૧૧-૧૯૫૮ના રોજ કરાંચી ખાતે અવસાન પામ્યા.

પ. સર વિભાજી જાડેજા - જામનગર

નવાનગરના સોળમા શાસક જામરાણમલજી બીજાના અવસાન પછી વિભાજી નવાનગરની ગાદીએ આવ્યા. તેનો જન્મ તા. ૮-૫-૧૮૨૭ના રોજ થયો હતો. વિભાજીરાજ બહુ સારી રીતે કેળવણી લઈ શક્યા નહોતા પરંતુ આપબળે અને અનુભવે તે ગુજરાતી, અંગ્રેજી બરાબર સમજી શકે તેવા પરિપક્વ બની ગયા હતા. તેઓ તા. ૨૨-૨-૧૮૫૨ના રોજ ગાદીએ બેઠા કે તરત ઓખામંડળના વાઘેરોએ એક મોટો બળવો કર્યો, તેને દબાવ્યો હતો. તે બદલ તેમને રાવબહાદુરનો ઈલ્કાબ મળ્યો હતો. વિભાજીને ચોવીસ રાણીઓ (૧૪ રાણી દરખાત અને ૪ તાયફાઓ) હતા. વિભાજીને એક મુસ્લિમ રાણી ધનબાઈથી ભીમસિંહજી ઉર્ફે કાળુભા નામે પુત્ર અવતર્યો હતો. તેને જામે ગાદી વારસ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને અંગ્રેજ હકુમતમાં છેક કલકત્તા સુધી લડી તેને વારસ બનાવવા તનતોડ પ્રયત્ન કર્યા પણ સરકારે તે મંજૂર રાખ્યું નહોતું. તેમણે નવાનગરને પ્રગતિશીલ અને પ્રજા કલ્યાણકારી રાજ્ય બનાવ્યું અને કેટલાક સુધારાઓ કરાવ્યા. (૧) ઈ.સ. ૧૮૬૪માં રાજ્યમાં ફોજદારી અને દીવાની અદાલતોની સ્થાપના કરી અને કાયદાઓ સુધારાવ્યા, (૨) ઈ.સ. ૧૮૬૬માં મહેસૂલી સુધારાઓ કરાવ્યા તેથી ખેડૂતોને ફાયદો થયો, (૩) ઈ.સ. ૧૮૭૪માં મ્યુનિસિપલ કમિટિની સ્થાપના કરી, (૪) ૧૮૭૨માં તાંબાના સિક્કાઓ ૧૮૭૩માં સોનાની કોરીઓની ટેંકશાળ કશરૂ કરી, (૫) ઈ.સ. ૧૮૭૭માં નવાનગરમાં પુસ્તકાલય અને વાંચનાલય ખોલ્યા, (૬) રસ્તાઓ બંધાવી ઝાડ રોપાવ્યા, દરિયા કાંઠે જોડિયા અને સલાયામાં દિવાદાંડી ઉભી કરાવી, (૭) દુધાળમાં પ્રજાને કામ અને અનાજ આપ્યું, (૮) રંગમતિ તથા નાગમતિ નદી પર પુલ અને વિક્ટોરિયા જ્યુબીલી નામની કન્યા શાળા ખોલી, તા. ૪-૧૨-૧૮૮૮ના રોજ હાઈસ્કૂલ ખોલી, જકાતના દરો ઘટાડ્યા, નવી હોસ્પિટલ અને જેલ બાંધી. આવા બધા કાર્યો તેમણે કર્યા હતા. જામવિભાજી ઉદાર, દયાળુ અને દાનવીર હતા. તેઓએ અનેક ચારણો, કવિઓને મદદ કરી હતી. રાજકુમાર કોલેજના બાંધકામમાં રૂ. ૨૨, ૨૫૦ દાન આપ્યું હતું. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની જામવિભાજી નામનું એક પ્રાઈઝ આપવા રકમ આપવામાં આવી હતી. રાજકોટમાં જામટાવર બંધાવી દીધો. ઈ.સ. ૧૮૭૨માં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા એસોસિએશનને ૨૦ વર્ષમાં એકંદર રૂ. ૧૫,૦૦૦નું વ્યાજ થાય તેટલી રકમ આપી, જામની પ્રજામાંથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ઠરાવેલી કોલેજમાં જે કોઈ અભ્યાસ કરે તેને બે ઈનામો આપવાની યોજના કરી હતી.

રાજ્યમાંથી અનેક કરવેરા કાઢી નાંખી વેઠ પ્રથા તો સદંતર નાબૂદ કરી હતી. બેડીબંદરનો ધક્કો બાંધ્યો. જામવિભાજી પાસે કોઈ પણ માણસ ખુદ આવી ફરિયાદ કરી શકતો હતો. નવાનગરની રૈયત પણ તેમને ખરા દિલથી ચાહતી હતી. તેમના સમયમાં રાજ્યની વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૨, ૩૩, ૦૦૦ની હતી. તેમાંથી અંગ્રેજ સરકારને રૂ. ૧, ૨૦, ૦૮૬ ખંડણી ભરતા હતા. જામવિભાજીને ઈ.સ. ૧૮૭૮માં નાઈટ કમાન્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઈન્ડિયાનો ઈલ્કાબ મળ્યો હતો. વિભાજી સંગીત, ગાયનના ખૂબ જ શોખીન હતા, તેથી રાજદરબારમાં હંમેશા ગીત સંગીતના જલસાઓ થતા રહેતા હતા. વિભાજી દેખાવે, સ્વભાવે, મિલનસાર, સાદા, ભોળા, અને પ્રમાણિક હતા અને શરીરે મજબૂત બાંધાના હતા. તેઓ સંવત ૧૮૫૧ વૈશાખસુદ ૪ને રવિવારના રોજ અવસાન પામ્યા.

૬. જામ રાણજીતસિંહજી-જામનગર

જામનગરના અઢારમાં શાસક જસવંતસિંહજી ના(જસાજી) અવસાન બાદ રાણજીતસિંહજી ગાદીએ આવ્યા. તેઓ તા.૧૦-૮-૧૮૭૨ના રોજ સડોદરમાં જન્મ્યા હતા. રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં અને ઈંગ્લેન્ડની કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની ટ્રીનીટી કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું હતું અને બેરીસ્ટર એટલો થયા હતા. તેમણે ક્રિકેટના ક્ષેત્રે વિશ્વ સ્તરે નામના પ્રાપ્ત કરી હતી. પોતે યુવરાજ હતા ત્યારે ઈ.સ.૧૮૮૫ થી ૧૯૦૪ સુધીમાં પરદેશમાં રહી ક્રિકેટમાં જ રચ્યા પચ્યા રહ્યા કે સૌરાષ્ટ્રમાં તેમની ક્રિકેટની સિદ્ધિઓની કવિતાઓ રચાણી હતી, સાથે સાથે તેમણે વિશ્વના ઘણા દેશોનો પ્રવાસ કર્યો હતો.

જામ રાણજીના હુલામણા નામે તેઓ ઓળખાતા તથા તેઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા અને વિશ્વમાં ફરેલા હોવાથી તેમણે જામનગર રાજ્યને આધુનિક બનાવીને જામનગરને સૌરાષ્ટ્રના પેરીસનું ઉપનામ અપાવ્યું હતું. તેમણે જામનગરને શાણગારવાનું કામ હાથમાં લઈ સૌ પ્રથમ રસ્તાઓ સુધાર્યા. આ ઉપરાંત શહેરમાં અસંખ્ય ઈમારતો બાંધી હતી. જેમાં (૧) વિભાવિલાસ (૨) જામવિલાસ (૩) અમરવિલાસ (૪) ઈરવીન હોસ્પિટલ (૫) સોલેરિયમ (૬) સબુબા ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ (૭) માર્કેટ (૮) સુમેર ક્લબ (૯) રેલવે સ્ટેશન (૧૦) ક્રિકેટ બંગલો (૧૧) ત્રણ બાવલા, જામ રાવળ, જામ રાણજી અને મોન્ટેગ્યુ (૧૨) ગરાસિયા બોર્ડિંગ (૧૩) રાણજીત સાગર ડેમ (૧૪) ઘનશ્યામ બેંક વગેરે મહત્વના કામો કર્યા હતા. પોતે રાજ્યને આધુનિકતાના પંથે મૂકવા માંગતા હતા. તેથી વહીવટમાં પણ જબરા ફેરફારો કર્યા. ખેડૂતો પાસેથી ભાગબટાઈ લેવાને બદલે રોકડ મહેસૂલ લેવાની શરૂઆત કરી હતી. જમીન ઉપર ખેડૂતોનો હક્ક માન્ય રાખ્યો તથા વેઠપ્રથા નાબૂદ, ખેડૂત રાહતધારો વગેરે ખેતી ક્ષેત્રે સુધારા કરી ખેડૂતોના દિલ જીતી લીધા અને લોકશાહી જેવા ફાયદાઓ ખેડૂતોને મળ્યા હોય તેમ લાગ્યું. ખેડૂતોની જેમ વેપાર વાણિજ્યને વિકસાવવામાં પણ તેમણે જબર કામ કર્યું. બેરીબંદર અને રેલવેને વિકસાવી વેપારને પ્રોત્સાહન આપ્યું. ઈ.સ.૧૮૧૧માં પ્રાથમિક શિક્ષણ અને ઈ.સ.૧૮૧૬માં માધ્યમિક શિક્ષણ મફત બનાવ્યું. જામ રાણજીએ પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધમાં મેસોપોટેમિયાના મોરચે યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો અને આ યુદ્ધમાં આંખ પાસે ગોળી લાગતા ઘવાયા હતા. બ્રિટીશ સરકારે તેમને માનદ મેજર (ઈ.સ.૧૮૧૪) અને માનદ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ (ઈ.સ.૧૮૧૮)ની પદવીઓ અને કે.સી.એસ.આઈ. તથા જી.સી.એસ.આઈ. અને જી.બી.ઈ.ના ખિતાબો આપ્યા હતા.તેઓ ત્રણવાર જીનીવામાં “લીગ ઓફ નેશન્સ”ની બેઠકમાં હાજરી આપવા ગયા હતા, જે તેમની મહત્વની સિદ્ધિ ગણાવી શકાય. દ્વારકાના શંકરાચાર્યે તેમને “રાજ્ય ધર્મ રત્નાકર”ની પદવી આપી હતી. આવા પ્રજા વત્સલ અને જામનગરને શાણગારનાર રાજવીની વિરૂધ્ધ અખબારો લખતા હતા તે એક નવાઈરૂપ બાબત ગણાવી શકાય. તેમણે જામનગરનો જે વિકાસ કર્યો અને પોતાનું જે વ્યક્તિત્વ હતું તેનાથી તેઓ એક પ્રખર રાજપુરૂષ અને મુત્સદ્દી અને આધુનિક વિચારસરણીને વરેલા રાજવી તરીકે ગણાવી શકાય. એમણે જ જામનગરને પહોળા પાકા રસ્તા, કુટપાથ, જાહેર બગીચા, ચોક અને એકસરખી દુકાનો બાંધી હતી.

જામ રાણજીનું તા.૨-૪-૧૯૩૩ના રોજ મૃત્યુ થયું ત્યારે તેમણે દત્તક લીધેલા જુવાનસિંહજીના પુત્ર દિગ્વિજયસિંહજી ગાદીએ આવ્યા.

૭. જામ દિગ્વિજયસિંહજી - જામનગર

જામ દિગ્વિજયસિંહજીએ જામનગરના છેલ્લા અને વીસમા જામ હતા. તેઓ તા. ૧૮-૯-૧૮૮૫ના રોજ સડોદરમાં જન્મ્યા હતા અને તા. ૧૪-૪-૧૯૩૩ના રોજ ગાદીએ બેઠા હતા. તેમણે રાજકુમાર કોલેજ રાજકોટ તથા લંડનની માલવર્ન કોલેજ તથા યુનિવર્સિટી કોલેજ લંડનમાં શિક્ષણ લીધું એ પછી ઈંદોરની ભારતીય સૈનિકોની તાલીમ શાળામાં તાલીમ લીધી અને રાજપૂતાના રાઈફલ બટાલિયનમાં જોડાયા હતા. પોતે પરદેશી મોરચે પણ સૈનિક સેવાઓ આપી અસલ રાજપૂતી સ્વભાવ, શોખનો પરિચય આપ્યો હતો.

નવાનગર રાજ્યની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૩૧૬, ૧૪૭. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૩૭૯, ૬૧૧. ઈ.સ. ૧૯૦૧માં ૩૩૬, ૭૭૯. ઈ.સ. ૧૯૧૧માં ૩૪૯, ૪૦૦. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં ૩૪૫, ૩૫૩. ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ૪૦૯, ૧૯૨ હતી અને જામનગર શહેરની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૩૯, ૬૬૮. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ૪૮, ૫૩૦. ઈ.સ. ૧૯૦૧માં ૫૩, ૮૪૪. ઈ.સ. ૧૯૧૧માં ૪૪, ૮૮૭. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં ૪૨, ૪૯૫. ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ૫૫, ૦૫૬. ઈ.સ. ૧૯૪૧માં ૭૧, ૫૮૮. ઈ.સ. ૧૯૫૧માં ૧૦૪, ૪૧૯. ઈ.સ. ૧૯૬૧માં ૧૪૮:૫૭૨ની હતી.

તેઓના દીવાન વાલાસાન ખાનબહાદુર મહેરવાનજી પેસ્તનજી(બી.એ.એલ.એલ.બી.) હતા. જેમણે ૪૦ વર્ષ ઉપરાંત રાજ્યની સેવા કરી હતી. તા. ૧૩-૭-૧૯૩૩ના રોજ જામનગરના વેપારી મંડળે “જામનગર ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ”નું ઉદ્ઘાટન તેમણે કર્યું ત્યારે જામનગરના વેપારીઓએ તેમને એક માનપત્ર આપ્યું હતું. જેમાં તેમના પિતાના ઉદાર હૃદયે વખાણ કરી તેમની નીતિએ ચાલવા વિનંતી કરી હતી. જામ બન્યા પછી તેઓ મુંબઈ ગયા ત્યાં તેમને તા. ૧૫-૮-૧૯૩૩ના રોજ માનપત્ર અપાયું. પછી તા. ૪-૧-૧૯૩૪ના રોજ કલકત્તામાં પણ ગુર્જર પ્રજા તરફથી પણ સન્માનપત્ર મળ્યું હતું. આ જામે નવેમ્બર ૧૯૩૩માં ઈરવીન હોસ્પિટલના નર્સિંગ હોમના પાયાનું ખાતમુહુર્ત કર્યું હતું. પોરબંદરના મહારાણા શ્રી નટરવરસિંહજીના હાથે કોટેજસ ખુલ્લા મૂકવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે નવાનગર સ્ટેટ સંસ્કૃત પાઠશાળાનું તા. ૨૧-૨-૧૯૩૪ના રોજ વાર્ષિકોત્સવ ઉજવાયો તેમાં પોતે હાજરી આપી ત્યારે સુંદર ભાષણ કર્યું. ૧૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮ના રોજ કાઠિયાવાડના સંયુક્ત રાજ્યોની રચના કરી તેના તે પ્રમુખ થયા ત્યારે તેમણે પોતાના ભાષણમાં કહ્યું કે “અમે રાજાઓ થાકી ગયા હતા અને અમને પંખો નાંખીને સુવાડી દેવામાં આવ્યા અથવા અમને શરણે આણવામાં આવ્યા એવું નથી, અમે સ્વેચ્છાએ અમારા સાર્વભૌમત્વનો ત્યાગ કર્યો છે જેથી ભારતની એકતા વધારે પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય”. તેઓ નરેન્દ્ર મંડળના ચાન્સેલર અને સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય સ્થપાતા રાજપ્રમુખનો હોદ્દો ભોગવ્યો હતો. તેઓના કાળ દરમ્યાન સિક્કા સિમેન્ટનું કારખાનું, જામનગરમાં દિગ્વિજય વુલન મીલ વગેરે વગેરે સ્થપાયું હતું. યુનોમાં ૧૯૪૮ અને ૧૯૪૯માં તેઓ ભારતના પ્રતિનિધી તરીકે ગયા હતા, તેમના રાણીના નામે ગુલાબકુંવરબા આયુર્વેદિક હોસ્પિટલ જામનગરમાં આવેલી છે.

જામ દિગ્વિજયસિંહજીને જૂનાગઢના છેલ્લા નવાબ મહાબતખાનજી ત્રીજા સાથે ખૂબ જ સારા સંબંધો હતા અને યુવરાજ દિવાવરખાનજી(અયુબાપુ) તેમને કાકાસાહેબના નામથી સંબોધન કરતા હતા. પરંતુ જ્યારે નવાબ સાહેબે પાકિસ્તાન સાથે જૂનાગઢ રાજ્યનું જોડાણ કર્યું ત્યારે જામસાહેબે આરઝી હકૂમતને ટેકો આપ્યો હતો. આ પછી જામસાહેબ અને સરદાર પટેલ સોમનાથનું ભગ્ન મંદિર જોવા ગયા. ત્યારે સરદારે મંદિર બાંધવાનો સંકલ્પ કર્યો ત્યારે જામસાહેબે સૌપ્રથમ રૂા. ૧ લાખનો ફાળો નોંધાવ્યો હતો. તેઓ ઈ.સ. ૧૯૬૬માં અવસાન પામ્યા. તેમને ૧૫ તોપનું માન મળતું હતું. તેઓને વાર્ષિક ૧૦ લાખનું સાલિયાણું મળતું હતું.

૮.રાજ માનસિંહજી ઝાલા - ધાંગધ્રા

ધાંગધ્રા રાજ્યના શાસક રાજ રાગમલસિંહજી બાવાના (ઈ.સ.૧૮૪૩ થી ૧૮૬૮)મૃત્યુ બાદ માનસિંહજી બીજા ગાદીએ આવ્યા. જેઓ રઘુનાથસિંહજી તરીકે પણ ઓળખાતા હતા. તેમનો જન્મ ૧૮૩૭માં રોજ થયો હતો. તેઓ અંગ્રેજી કેળવણી લઈ શક્યા નહોતા. પરંતુ તેમણે ગુજરાતી, ઉર્દુ, ફારસી અને સંસ્કૃત થોડું થોડું શીખ્યું હતું, પછી તેમણે અંગ્રેજી ઉપર પણ પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું. તેમના પિતા રાજ રાગમલસિંહજી અવસાન પામ્યા ત્યારે તા.૧૬-૧૦-૧૮૬૮ના રોજ તેઓ ગાદીએ બેઠા. ગાદીએ બેસીને તેમણે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા ભાગબટાઈ નામની પ્રથા રદ કરી અને તેમની જગ્યાએ વિઘોટી પ્રથા અથવા ખાતાવહી પ્રથા શરૂ કરી. લોકોના આરોગ્યને લક્ષમાં રાખીને તેમણે ઈ.સ.૧૮૭૦માં દવાખાનું શરૂ કર્યું, જેનાથી રાજ્યની પ્રજાને ખૂબ જ લાભ થયો હતો. તેઓને ઈ.સ.૧૮૭૭માં સ્ટાર ઓફ ઈન્ડિયા અને સર ઈલ્કાબ મળ્યો હતો. તા.૨-૧૧-૧૮૭૮ના રોજ ધાંગધ્રામાં ઝાલાવાડ પ્રાંતના મદદનીશ પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન સ્ટેશના હાથે હોસ્પિટલનો પાયો નંખાયો જે હોસ્પિટલનું નામ “પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હોસ્પિટલ” ત્યારે રાખવામાં આવ્યું હતું.

તા.૧૪-૧૧-૧૮૮૨ના રોજ રાજસીતાપુર ગામે બાઈરાજબા(વ્રજકુંવરબા) તેમના માતૃશ્રીના નામે દવાખાનું ખોલ્યું. ઈ.સ.૧૮૮૭માં વિક્ટોરિયા જ્યુબીલી કન્યાશાળાનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો. માનસિંહજીની જેલ વખાણાતી હતી. પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ વુડે તેના વખાણ કરતા કહ્યું હતું કે, આવી જેલ મેં આખા કાઠિયાવાડમાં જોઈ નથી. તા.૧૪-૩-૧૮૮૮ના રોજ જ્યુબીલી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલને ખુલ્લી મુકી હતી. ઈ.સ.૧૮૮૭-૮૮ના દુષ્કાળ વખતે પ્રજાને અનેક જાતની રાહતો આપી. રાહતકામો ખોલ્યા હતા. આ દુષ્કાળ વખતે પહેલા તેમણે ગણતરી કરાવી કે, ક્યા ઠેકાણે કેટલા લોકો ભૂખમરો ભોગવી રહ્યા છે, તે મુજબ આયોજન કર્યું હતું. એ પછી હળવદ, સોલડી, સુખપર, રાજ સીતાપુર, મેથાણ, ટીકર, ઉમરડા, સરલા અને ધાંગધ્રામાં રાહત કામો ચલાવી પ્રજાને અનાજ આપ્યું હતું. માનસિંહજીએ ફલ્કુ નદી ઉપર રૂ.૭૫,૦૦૦ના ખર્ચે પથ્થરનો પુલ બનાવી તેનું નામ જેમ્સ ફરગ્યુસન પુલ રાખ્યું હતું.

ધાંગધ્રા રાજ્યની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૮૮,૬૮૬. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૦૩,૭૫૪. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૭૦,૮૮૦. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૭૮,૧૪૨. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૮૮,૪૦૬. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૮૮,૮૬૧ની હતી અને ધાંગધ્રા શહેરની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૨,૩૦૪. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૫,૨૦૮. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૪,૭૭૦. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૧૪,૮૦૦. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૧૭,૫૨૬. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૧૭,૫૩૮ની હતી. ઈ.સ.૨૦૦૧માં ધાંગધ્રા શહેરની વસતિ ૭૦,૬૬૩ની હતી.

માનસિંહજીએ રાજ્યને ખૂબ પ્રતિષ્ઠા અપાવી શાગુગાર્યું. લાયબ્રેરી, દવાખાનું, નિશાળો, ધર્મશાળાઓ, સડકો, બંગલા અને પુલ બાંધી પ્રજાવત્સલતાનું ઉદાહરણ પુરૂ પાડ્યું. શહેરમાં સુધરાઈની પણ સ્થાપના કરી. દીવાની અને ભાયાતી કોર્ટ તેમના રાજ્યમાં હતી, તેની અપીલો હજુર કોર્ટમાં પોતે જ સંભાળતા. મેરૂપુર, માનપુર, હરીપુર, મંગલપુર નામે ચાર ગામ તેઓએ વસાવ્યા હતા. તેમના રાજ્યમાં કુલ ૧૨૫ ગામ હતા. માનસિંહજી હિંદી, ગુજરાતી કાવ્યો રચતા હતા. તેઓ ઈ.સ.૧૮૦૦માં અવસાન પામતા અજીતસિંહજી બાવા ગાદીએ આવ્યા.

૯. રાજ અજીતસિંહજી ઝાલા - ધાંગધ્રા

ધાંગધ્રાનાં શાસક માનસિંહજીનું અવસાન થતા યુવરાજ નરસવંતસિંહજીના પુત્ર અજીતસિંહજી સંવત ૧૮૫૭ કારતક વદ ૧૨ ના રોજ ગાદીએ આવ્યા. તેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. રાજ અજીતસિંહજીએ માત્ર દશ વર્ષ રાજ ચલાવ્યું પણ તેમણે કુનેહ, બુદ્ધિ અને આવડતથી રાજ્યનો ઘણા ક્ષેત્રે વિકાસ કરી આધુનિકતાના ઉંબરે પહોંચાડ્યું અને ધાંગધ્રામાં સારા મકાનો બાંધી સારી રીતે શાળાંચાલ્યું હતું. એઓએ નીચે મુજબના કાર્યો અને સુધારાઓ કર્યા હતા.

(૧) તેમણે નવ નવા ગામો વસાવ્યા કે જ્યારે વસતિ છપ્પનિયા દુષ્કાળમાં નાશ પામી હતી. તે તેમના શાસનકાળ દરમ્યાન સ્થિરતા પૂર્વક વધવા લાગી, તે વિનાશક દુષ્કાળમાં કેટલાક ગામડાઓ મહંદ અંશે સંપૂર્ણપણે વસતિ વિહીન થયેલા હતા, તેથી ખેડૂતો, ઉભડિયાઓ તેમજ પાડોશી રાજ્યોના અન્યોને તેમણે આ નવા ગામોમાં વસવાટ કરવા માટે આકર્ષિત કર્યા હતા. તેથી તેમના શાસન કાળ દરમ્યાન લગભગ ૧૫ ટકા જેટલા કે ૧૦૦૦ હજારથી વધારેનો વસતિ વધારો નોંધાયો હતો. (૨) એક ફોજની માનસિકતા ધરાવનારા સાચા રાજપૂત તરીકે તેમણે પોતાના રાજ્યના સ્ટેટ ફોર્સને એક નાનકડા સૈન્યની માફક જાતે સખત તાલીમ આપી હતી અને તેનું આ સૈન્ય ખૂબ જ શિસ્તબદ્ધ અને નમૂનેદાર સૈન્ય બની ગયું હતું. ગુનેગારો અને ખોટું કરનારાઓ અજીતસિંહજીના ભયથી ડરતા હતા. ઈ.સ. ૧૮૦૮માં તેમણે અંગ્રેજ સરકારને વાયવ્ય સીમા પ્રાંતના બળવાને સમાવવા પોતે પોતાની સેના સાથે જવાની ઓફર કરી હતી. વળી તેઓ પોતાના સૈન્યમાં ઝાલા અને મકવાણાઓને જ શક્ય હોય ત્યાં સુધી ભરતી કરતા હતા. (૩) તેઓએ ખેતીના સુધારા માટે ખાસ પ્રયત્નો કરાવ્યા અને ૧૦૦૦ સાંતીની જમીન નવી ખેડવાણ કરાવી, કપાસના વાવેતર વધારી જે કપાસ ભરૂચના કપાસ જેવો ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળો થતો હોવાથી મુંબઈની બજારમાં ધાંગધ્રાના કપાસના ભાવ ભરૂચના કપાસની સાથે સાથ મળતા હતા. (૪) ખેડૂતોને શાહુકારોની ચુંગાલમાંથી બચાવવા માટે કૃષિ બેંક સ્થાપી ખેડૂતોને રાહત આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. (૫) હળવદમાં મ્યુનિસિપાલિટી સ્થાપી તેમના પિતા નરસવંતસિંહજીબાવાની યાદગીરીમાં પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યા. (૬) તેઓએ ધાંગધ્રાના રસ્તાઓ બંધાવી તેના કાંઠે વૃક્ષો રોપાવ્યા આ સિવાય અજીત નિવાસ પેલેસ અને ઓડીટોરિયમ, મિલીટરી લાઈન્સ, નવુ ગેસ્ટ હાઉસ અને નવી સુંદર બજાર તેઓએ ઉભી કરાવી હતી. (૭) તેઓએ તેમના પાટવી કુમારના નામ ઉપરથી ધનશ્યામ કોટન પ્રેસ સ્થાપ્યું હતું. (૮) ધાંગધ્રામાં ઈ.સ. ૧૮૦૩માં અને ઈ.સ. ૧૮૦૫માં પ્લેગ દેખા દેતા તેઓએ ડો.ડી.એચ. બારિયાના નેતૃત્વ હેઠળ અસરકારક પગલા લીધા હતા. (૯) છપ્પનિયા દુષ્કાળ વખતે શરૂ કરેલું ગરીબ ઘરને અનાથ, અંધ અને અપંગો માટેના નિવાસસ્થાન માટે કાયમી માટે પરિવર્તિત કરી નાંખવામાં આવ્યું હતું. (૧૦) વાંકાનેર અને ધાંગધ્રા રાજ્ય વચ્ચે ૩૦૦ વર્ષથી ચાલતો આગબનો તેમના કાળમાં ભાંગવામાં આવ્યો. (૧૧) તેઓએ રાજ સીતાપુર, મેથાણ અને ઉમરાળામાં અદાલતો સ્થાપી હતી. (૧૨) તેઓને તા. ૧-૧-૧૮૦૮ના રોજ કે.સી.એસ.આઈ.નો ખિતાબ જાહેર થતા તેમણે તે ખુશાલીમાં શિક્ષણ મફત કર્યું અને ટીકર અને કોંઢમાં કન્યા શાળાઓ શરૂ કરાવી હતી. તેમણે બદ્રીનાથ અને કેદારેશ્વરની યાત્રા કરી હતી. તેઓ સંવત ૧૮૬૭ મહાસુદી-૧૦ના રોજ અવસાન પામ્યા.

૧૦. રાજ ધનશ્યામસિંહજી ઝાલા - ધાંગધ્રા

ધાંગધ્રા રાજ્યના શાસક અજીતસિંહનું અવસાન થતા એઓ ગાદીએ આવ્યા. તા.૩૧-૫-૧૮૮૮ના રોજ જામનગરના કુંવરી સુંદરબાની કુખે તેઓ જન્મ્યા હતા. (પ્રિ. સી. મેઈન “હિસ્ટ્રી ઓફ ધાંગધ્રા” માં પૃ. ૧૫૧ ઉપર તેઓની જન્મ તા. ૨૮-૫-૧૮૮૮ આપે છે) તેમણે ધાંગધ્રામાં અને રાજકુમાર કોલેજ રાજકોટ અને ઈંગ્લેન્ડમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. ઈંગ્લેન્ડમાં તેમણે સ્કોટલેન્ડ ઉર્ફ પોલીસ વિભાગમાં જસૂસી કાર્ય તથા અપરાધ શાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કર્યો. આ અભ્યાસને હિસાબે તેમણે પિતાના કાળ દરમ્યાન પોલીસ કમિશનર તરીકે પણ કામગીરી બજાવી હતી અને મહેસૂલી અને હજુર ઓફિસમાં પણ કામ યુવરાજ પદે કર્યું હતું. તેઓને ઈ.સ. ૧૮૯૭માં કે.સી.એસ.આઈ.નો ઈલ્કાબ મળ્યો અને ઈ.સ. ૧૮૯૮માં મહારાજાનો દરજ્જો મળ્યો અને ઈ.સ. ૧૮૯૨માં જી.સી.આઈ.ઈ.નો ઈલ્કાબ મળ્યો હતો. તેઓને પાંચ રાણીઓ હતા. (૧) નવાનગર, શ્રી પ્રાણકુંવરબા વા પામબા. (૨) ભાદરવાવાળા વિજયાકુંવરબા. (૩) કોટડાવાળા આનંદકુંવરબા. (૪) આમેટવાળા રામકુંવરબા. (૫) જામનગરવાળા નવલકુંવરબા. તેઓએ રાજ્યમાં નીચે મુજબના પગલાઓ લીધા અને સુધારાઓ કર્યા.

(૧) રાજ્યને સક્ષમ બનાવવા લાયકાતના ધોરણે ભરતીનું ધોરણ અપનાવ્યું અને બઢતી નિવૃત્તિ, સેવાના નિયમો ઘડવામાં આવ્યા. (૨) ઈ.સ. ૧૮૯૧ થી કર્મચારીઓને પેન્શન આપવાની શરૂઆત કરી. (૩) ભાયાતોનો ગ્રેમ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરી તેને વફાદાર બનવા જણાવ્યું અને તેઓને ઉચ્ચ હોદ્દે નીમ્યા. દા.ત. દીવાન માનસિંહજી. (૪) ધાંગધ્રા રાજ્યમાં તોપદળ, અશ્વસેના અને મકવાણા પાયદળ હતું પણ વોકર કરાર પછી શાંતિનો યુગ આવતા સૈન્ય હવે નકામા જેવું લાગતા તેના ઉપર કાપ મૂકવામાં આવ્યો અને મકવાણા પાયદળની ટુકડી વિખેરી નાંખી તે સૈનિકોને પોલીસમાં સમાવી લીધા. એમ કરીને સૈન્ય પાછળ થતો ખોટો ખર્ચ બચાવ્યો. (૫) તેઓએ પોતાના નામ ઉપરથી ધનશ્યામગઢ અને તેમના મોટાદીકરી સજ્જનબાના નામ ઉપરથી સજ્જનગઢ નામના બે નવા ગામો વસાવ્યા. (૬) ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા તેઓએ અનેક પગલાઓ લીધા અને સિંચાઈની સગવડો વધારી નવા કૂવા માટે મદદ કરી, દુષ્કાળમાં પણ રાહત આપી ખેડૂતોની સગવડતાઓ સાંચવવામાં આવતી હતી. ખેડૂતોને કૃષિ બેંકમાંથી પણ લોન અપાતી અને રાજ્ય પણ ખેડૂતોને વગર વ્યાજની લોન આપતું હતું. (૭) તેઓના કાળ સુધી પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત હતું પણ ત્યાર પછી તેમણે માધ્યમિક શિક્ષણ પણ મફત કર્યું. (૮) જેમના પિતા અજીતસિંહજીએ ધાંગધ્રામાં ઓડીટોરિયમ બાંધ્યું હતું તેને તેમણે અજીતસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં પરિવર્તિત કર્યું અને એક છાત્રાલય પણ બંધાવ્યું. (૯) હળવદ, સીતાપુર, ચરાડવા, ટીકરમાં અંગ્રેજી શાળાઓ ખોલી હતી. (૧૦) ધાંગધ્રામાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હોસ્પિટલ સ્થાપી અને પ્રાણકુંવરબા ઝાલાના હોસ્પિટલ અને મેકોનોકી હિસ્પેન્સરી, પેલેસ હિસ્પેન્સરી ખોલ્યા. આ સિવાય રાજસીતાપુર, ટીકર, મેથાણ, ઉમરાળામાં પણ દવાખાના ખોલ્યા. (૧૧) વેટરનરી સર્જન અકબરખાનને નીમી પશુ દવાખાનું શરૂ કર્યું. (૧૨) સુંદરબા અનાથ આશ્રમ સ્થાપ્યો, નિરાશ્રિત વિધવાઓને અનાજ સહાય આપતા હતા. (૧૩) ધાંગધ્રામાં પાવર હાઉસ ઉભું કરી પ્રજાને વીજળીનો લાભ આપ્યો. (૧૪) માનસાગર અને રાણમલસાગર તળાવોને પર્યટન કેન્દ્ર તરીકે વિકસાવ્યા અને ઈ.સ. ૧૮૯૫માં ધાંગધ્રા-હળવદ રેલવે નંખાઈ અને વાહનવ્યવહારની સગવડતા વધારી સાથે સાથે તાર-ટેલિફોનની સુવિધામાં પણ વધારો કર્યો હતો. (૧૫) એઓએ ફ્રાંસીની સજા નાબુદ કરી હતી. તેઓ તા. ૪ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૨ના રોજ અવસાન પામ્યા.

૧૧. રાજ મયુરધ્વજસિંહજી - ધાંગધ્રા

ધાંગધ્રા રાજ્યના છેલ્લા રાજવી મયુરધ્વજસિંહજી થયા. તેઓ ઉર્ફે મેઘરાજજી(ત્રીજા) તરીકે ઓળખાતા હતા. ધાંગધ્રાના ઝાલા રાજવીઓને ઇતિહાસમાં શ્રી રાજ અથવા રાજસાહેબને નામે ઓળખવામાં આવે છે. તેઓનો જન્મ તા.૩-૩-૧૯૨૩ના રોજ કોટડાસાંગાણીવાળા મહારાણી આનંદકુંવરબા સાહેબની કુખે થયો હતો. તેઓએ શરૂઆતનું શિક્ષણ ધાંગધ્રામાં અને પછીનું શિક્ષણ ઈંગ્લેન્ડમાં મેળવ્યું હતું. જ્યારે તેઓના પિતા ઘનશ્યામસિંહજી અવસાન પામ્યા ત્યારે તેઓની ઉંમર માત્ર ૧૯ વર્ષની હતી. આથી વહીવટમાં કાબેલ બનવા માટે તેઓ વડોદરા રાજ્યના દીવાન સર વી.ટી. કૃષ્ણામાચારી પાસે વહીવટ શીખવા રહ્યા હતા, ભર યુવાવયે તેઓએ ધાંગધ્રાની રાજગાદી સંપૂર્ણપણે સંભાળી હતી.

તેઓ પરદેશમાં કેળવણી લીધેલા હોવાથી અને યુવાન વયે ગાદીએ આવેલા અને વડોદરા જેવા રાજ્યમાં તૈયાર થયેલા હોવાથી તેમણે રાજ્યને સુધારવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા. આ સિવાય અનેક યોજનાઓ મૂકી હતી. જે નીચે મુજબના મુદ્દાઓથી જોઈ શકાય છે. (૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ રાજ્ય ત્યારે મફત તો આપતું જ હતું. તેને હવે ફરજિયાત ઈ.સ.૧૯૪૬થી કર્યું. (૨) બાળલગ્ન ઉપર પ્રતિબંધ, વિધવા વિવાહની છુટ અને છુટાછેડાનો કાયદો અને સ્ત્રીઓને પાણ મિલકતમાં અધિકારના કાયદાઓ પસાર કરાવ્યા હતા. (૩) ન્યાયતંત્રને કારોબારીથી સ્વતંત્ર બનાવીને વધુ નિષ્પક્ષ બનાવ્યું. (૪) મયુરધ્વજસિંહજી આવનાર સમયને બરાબર પારખી શક્યા હતા. આથી તેઓએ આધુનિક કાળને અનુરૂપ સુધારાઓ આપ્યા હતા. આથી તેઓએ પોતાના સુસવાવ ગામમાં તાલીમ કોલેજ ઉભી કરી અને ગ્રામ્ય પ્રજાને તેમાં તાલીમ અપાતી હતી. (૫) રાજ્યની સ્થિતિ સુધરે માટે સ્વચ્છ ગ્રામ અભિયાન, શિક્ષકલ્યાણ અને દૂધ કેન્દ્રો બાબતે પાણ અનેક ફેરફારો અને સુધારાઓ કરી પોતે આધુનિક સુધારાઓનો પરિચય કરાવ્યો હતો. (૬) શહેર પંચાયત અને ગ્રામ પંચાયતનો કાયદો પસાર કરાવી એમણે સ્વશાસન માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરી આપી હતી. (૭) રાજપુર ગામને સહકારી ખેતી ક્ષેત્રના પ્રયોગ કરવા માટે પસંદ કર્યું અને ખેતી સુધારણાના પ્રયત્નો કરાવ્યા. (૮) તેઓના કાળમાં ઈ.સ.૧૯૪૬માં ધાંગધ્રામાં “કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ”નું સાતમું અધિવેશન ભરવાની તેઓએ મંજૂરી આપી હતી. (૯) વિકાસની યોજનામાં ઝુંડ કંડલા રેલવે યોજના તૈયાર કરીને ધાંગધ્રા હળવદ દ્વારા શરૂ કરાવી હતી. આઝાદી આવી ત્યારે તેમણે એમના રાજ્યને ભારતસંઘ સાથે જોડ્યું હતું અને બીજાઓને એમ કરવા અનુરોધ કર્યો હતો. તેમને સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના રાજપ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યા હતા. ઈ.સ.૧૯૪૫થી ૪૯ નરેન્દ્રમંડળની સ્ટેન્ડીંગ કમિટીના સભ્ય ચૂંટાયા હતા. ધાંગધ્રા રાજ્યની સાર્વભૌમ સત્તા જાળવીને સ્વતંત્ર ભારતમાં સમાવિત કરવાનો કરાર તા.૯.૮.૧૯૪૭ના રોજ કર્યો અને તા.૨૪.૧.૧૯૪૮ના કાઠિયાવાડના બીજા રાજ્યો તથા ભારત સરકાર સાથે ખાત્રી સહિત થઈ શ્રી રાજે કાઠિયાવાડને સંયુક્ત રાજ્ય બનાવવા અંગેના કરારપત્રમાં સહી કરી હતી. ભારતના નવા બંધારણનો સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય તરફથી તેમણે ધાંગધ્રા ખાતે પોતાની સહીથી તા.૧૩.૧૧.૧૯૪૯ના રોજ એક જાહેર ઢંઢેરો બહાર પાડીને સ્વીકાર કર્યો હતો. તા.૬.૧૧.૧૯૪૮એ સૌરાષ્ટ્રની પ્રથમ ચૂંટણીઓ તેમના અધ્યક્ષપદે યોજવામાં આવી હતી. એઓ ધારાસભ્ય અને સંસદ સભ્ય તરીકે પાણ ચૂંટાયા હતા. તેઓને ૩૧.૩.૮૦ લાખ વાર્ષિક સાલિયાણાની રકમ મળતી હતી. આ રાજવી આજે આપણુ ગૌરવ છે.

૧૨. મહારાજા તખ્તસિંહજી ગોહિલ - ભાવનગર

ભાવનગરના ૨૩મા શાસક જસવંતસિંહજીના અવસાન બાદ તેઓ ભાવનગરની ગાદીએ બેઠા. તેમનો જન્મ તા.૬-૧-૧૮૫૮ના રોજ થયો હતો. જેણે કેળવણી ખાતાના વડા નારાયણભાઈ મયાશંકર પાસે ચાર વર્ષ સુધી પ્રારંભિક શિક્ષણ લીધું હતું. તા.૧૧-૪-૧૮૭૦ના રોજ તેમના પિતાનું અવસાન થતા તે તા.૨૩-૪-૧૮૭૦ના રોજ તેમને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યા. આ અરસામાં જ નવી જ તૈયાર થયેલ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં તખ્તસિંહજીને વિદ્યાભ્યાસ માટે દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા પણ લગ્ન થઈ જવાથી પછી તેણે રાજકુમાર છોડી પરંતુ કેપ્ટન નટને રાજદરબારમાં રાખી આગળ અભ્યાસ શરૂ રાખ્યો હતો. તેણે ઈ.સ.૧૮૭૫માં ભારતભરનો પ્રવાસ કર્યો હતો. તા. ૫-૧૧-૧૮૭૮ના રોજ તખ્તસિંહજીને રાજ્યની સર્વ સત્તા સોંપાઈ હતી. તા.૧૪-૧-૧૮૭૮ના રોજ તખ્તસિંહજી હોસ્પિટલનો પાયો સ્વયં મહારાજાએ પોતે નાંખ્યો હતો. તા.૭-૪-૧૮૭૮ના રોજ એક મોટી ગોદી ભાવનગરમાં ઉઘાડવામાં આવી. વેપારના વિકાસ માટે તેમણે તા.૨૨-૫-૧૮૭૮ના રોજ ભાવનગર નામની આગબોટ સમુદ્રમાં તરતી મૂકી હતી. જે ભાવનગર અને સુરત વચ્ચે ચલાવવામાં આવતી હતી. થોડા સમય પહેલા આપણા લોકશાહીના કાળમાં એવી સેવા શરૂ કરી પણ પાછી બંધ કરી દેવામાં આવી છે. જે તખ્તસિંહજી ત્યારે બોટસેવા ચલાવી હતી. દુષ્કાળ વખતે તખ્તસિંહજીએ ૧૫,૦૦૦નું દાન કર્યું અને મા-બાપ વિનાના ૫૦ છોકરાઓને આશ્રય આપ્યો હતો. તા.૧૮-૧૨-૧૮૮૦ના રોજ ભાવનગર- ગોંડલ રેલવે શરૂ કરી. તા.૩૦-૧૨-૧૮૮૨ના રોજ ભાવનગરમાં લાયબ્રેરીનો પાયો નાંખ્યો. એ સિવાય સારી જાતના ઘોડાનો ઉછેર કરવા માટે અશ્વશાળા પણ શરૂ કરી હતી.

તખ્તસિંહજીના સમયમાં તા.૭-૧-૧૮૮૫ના રોજ શામળદાસ કોલેજ શરૂ કરવામાં આવી હતી. ઈ.સ.૧૮૮૫માં તખ્તસિંહજીએ રાજ્યના પેન્શરો માટે એક કાયદો ઘડ્યો હતો. અંગ્રેજ સરકારે તેમને કે.સી.એસ.આઈ. અને જી.સી.એસ.આઈ.નો ઈલ્કાબ આપ્યો હતો. તેઓના સમયમાં જ બોસ્તળાવ, નગરપાલિકા, વિક્ટોરિયા બાગ, ટેલીગ્રાફ ઓફિસ બાર્ડન લાયબ્રેરી, તખ્તસિંહજી હોસ્પિટલ વગેરે વગેરે સ્થપાયું હતું. ભાવનગર રાજ્યની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૪૦૦,૩૨૩. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૪૬૭,૨૮૨. ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૪૧૨,૬૬૪. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૪૪૧,૩૬૭. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૪૨૬,૪૦૪. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૫૦૦,૨૭૪ હતી અને ભાવનગર શહેરની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૪૭,૭૮૨. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૫૭,૬૫૩. ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૫૬,૪૪૨. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૬૦,૬૮૪. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૬૮,૩૮૨. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૭૫,૫૮૪. ઈ.સ.૧૯૪૧માં ૧૦૨,૮૫૧. ઈ.સ.૧૯૫૧માં ૧૩૭,૮૫૧. ઈ.સ.૧૯૬૧માં ૧૭૬,૪૭૩ની હતી. ઈ.સ.૨૦૦૧માં ભાવનગર શહેરની વસતિ ૧૦,૨૮,૭૮૩ની હતી

તેઓ સહિષ્ણુ રાજવી હતા દરેક ધર્મના સ્થાનકોને દાન આપતા હતા. સૌરાષ્ટ્ર આખામાં તેમણે દાન કર્યા હતા. પોતે ગાદીએ આવી ખેડૂતોની ભાગબટાઈ પ્રથા રદ કરી ખાતાબંદી દાખલ કરી હતી. આવા પ્રજાહિતેષ્ઠ તખ્તસિંહજી હતા અને સામાન્યમાં સામાન્ય જન પણ તેમને સહેલાઈથી મળી શકતો હતો. તેઓના રાજ્યમાં શૈક્ષણિક સુવિધા ખૂબ જ સારી હતી. ૧૧ દવાખાના, ૧ કોલેજ, હાઈસ્કૂલ, બ્રાન્ચ સ્કૂલ અને ૧૩૮ અન્ય નિશાળો હતી. તેઓ ૨૮ જાન્યુઆરી ૧૮૮૬ના રોજ અવસાન પામ્યા.

૧૩. મહારાજા ભાવસિંહજી ગોહિલ બીજા - ભાવનગર

ભાવનગરના ૨૪ માં શાસક તખ્તસિંહજીનું ઇ.સ.૧૮૯૬માં અવસાન થતા તેમના પુત્ર ભાવસિંહજી બીજા ગાદીએ આવ્યા. તેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. જેઓ આધુનિક પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પામેલા હોવાથી તેના પિતાના અધૂરા કાર્યોને આગળ વધારીને રાજ્ય આખાને પરિવર્તન કરી આધુનિક અને સુખ સગવડતા વાળું રાજ્ય બનાવી દીધું હતું. આથી તેને ઇતિહાસમાં ભાવનગર રાજ્યના આધુનિકરણના ઘડવૈયા તરીકે ડો.એસ.વી. જાની અને ડો. પી.જી. કોરાટે વર્ણવ્યા છે. તેઓએ નીચે મુજબના સુધારાઓ અને પગલાઓ ભરી ભાવનગર રાજ્યને સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યોમાં એક આદર્શ અને પ્રથમ પંક્તિનું રાજ્ય બનાવ્યું હતું. જેઓએ નીચે મુજબના કાર્યો અને સુધારાઓ કર્યા હતા.

(૧) સૌરાષ્ટ્રના દરેક રાજવીઓએ ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે પગલા લીધા હતા અને દુષ્કાળ વખતે રાહત કાર્યો ખોલ્યા હતા. તેમજ તેઓએ દુકાળસંહિતા રચી, ગરીબખાના, કેટલકેમ્પ ખોલ્યા અને ૩૦ લાખની લોન લઈ રાહતકાર્યો ખોલ્યા. તેમાં ધોળાથી પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર સુધીની રેલવે, નવા રસ્તાઓ અને નવા ૯૪ તળાવો બાંધ્યા. (૨) ભાવનગર રાજ્ય ત્રણ વખત પ્લેગનું ભોગ બન્યું ત્યારે સારા એવા પગલા લઈ અંગ્રેજ સરકારની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી. (૩) કાઉન્સિલ પદ્ધતિના વહીવટની જગ્યાએ ફરીવાર દીવાન અને નાયબ દીવાનની પ્રથા ચાલુ કરી હતી. (૪) પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાની રચના કરી પોતાની પ્રજાને લોકશાહીનો ખ્યાલ આપ્યો અને જાગૃત બનાવ્યા અને જે તાલીમ લોકોને પછી ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડી. એ રીતે ભાવનગર રાજ્યે સૌપ્રથમ આવા લોકતંત્રાત્મક સુધારાનો સ્વાદ ચખાડ્યો. (૫) ખેડૂત સંકટ નિવારણ ફંડ ઉભું કર્યું. આ સિવાય ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા મોડેલ ફાર્મ, સહકારી મંડળીની રચના કરી હતી. (૬) સિંચાઈની સગવડતા વધારવા શિહોરનું રામધારીનું તળાવ અને ભીમડાદનું મનહર તળાવ રૂ.૫,૦૦,૦૦૦ના ખર્ચે બાંધ્યા. (૭) તા.૧-૪-૧૯૦૨ના રોજ “ભાવનગર દરબાર સેવિંગ બેંક શરૂ કરી, પછી આઝાદી બાદ તેનું નામ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર કરવામાં આવ્યું છે. (૮) તેઓના કાળમાં ૧૪૧ કિ.મી. ની નવી રેલવે લાઈનો નંખાઈ હતી. (૯) ઇ.સ.૧૯૧૮માં કદાચ સૌરાષ્ટ્રમાં સૌપ્રથમ દારૂબંધી તેમણે ફરમાવી હતી. (૧૦) ઇ.સ.૧૯૧૮માં ગોપનાથ મેટરનીટી હોસ્પિટલનો પાયો નાંખ્યો અને નંદકુંવરબા અનાથાશ્રમ અને નંદકુંવરબા રાજપૂત કુમારિકા ઝનાના બોર્ડિંગ અને નંદકુંવરબા રાજપૂત વિદ્યાલય સ્થાપ્યા. (૧૧) તેઓના મહારાણી નંદકુંવરબાએ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા ઘણા બધા પ્રયત્નો કર્યા હતા. (૧૨) તેમણે સ્ત્રી કેળવણીને ઉત્તેજન અને પડદાના રિવાજની નાબૂદી કરી હતી.

તેઓને અંગ્રેજ સરકારે ઇ.સ.૧૯૦૮માં “મહારાજા”નું બિરુદ અને ઇ.સ.૧૯૧૨માં કે.સી.એસ.આઈ.નો ઈલ્કાબ અને ઇ.સ.૧૯૧૮માં તેર તોપનું માન મળતું તે વધારીને ૧૫ તોપનું કરી આપવામાં આવ્યું અને કર્નલનો માનદ હોદ્દો તેમને આપવામાં આવ્યો હતો. જેઓના મહારાણી નંદકુંવરબાને પણ પછી સી.આઈ.અને કેસર-એ હિંદનો ઈલ્કાબ મળ્યો હતો. આ ભાવસિંહજી બીજા તા.૧૭-૭-૧૯૧૮ના રોજ અવસાન પામ્યા.

૧૪. મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ગોહિલ - ભાવનગર

આ ભાવનગર મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીનો જન્મ તા. ૧૮-૫-૧૮૧૨ રવિવારના રોજ થયો હતો. તેમના પિતાનું અવસાન થવાથી માત્ર સાત વર્ષની કુમળી વયે તેઓ ગાદીએ આવ્યા હતા. તેમના માતાનું અવસાન તે અગાઉ થોડા મહિના પહેલા જ થયું હતું. તેઓની સગીરાવસ્થા દરમિયાન રાજ્યનો વહીવટ એક વહીવટી કમિટિ દ્વારા થતો હતો. તેઓએ ભાવનગરમાં શિક્ષણ અંગ્રેજ શિક્ષક મેજર લેઈનટેઈન અને ભારતીય શિક્ષક એ. પી. પટ્ટણી પાસે શરૂઆતમાં લીધું હતું. પછી તેઓ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં અને ઈંગ્લેન્ડમાં શિક્ષણ લેવા માટે દાખલ થયા હતા. ઈંગ્લેન્ડમાં તેઓ રેવરન્ડ મિ. બ્રાયરની હેરો સ્કૂલમાં દાખલ થયા હતા. ઈંગ્લેન્ડમાં ત્રણ વર્ષના શિક્ષણ પછી તા. ૮-૬-૧૮૨૮ના રોજ તેઓ ભાવનગર પરત આવ્યા. હિંદ રોયલ હાઈનેસ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ જ્યારે મુંબઈ મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે તેમને તેમની મુલાકાત થઈ હતી. મુંબઈના ગવર્નર સર જ્યોર્જ લોઈડે ભાવનગરની મુલાકાત લીધી હતી. ઉપરાંત ભારતના વાઈસરોય લોર્ડ રીડીંગે રાજકોટમાં દરબાર ભર્યો ત્યારે પણ તેમણે તેમાં હાજરી આપી હતી. તા. ૧૮-૪-૧૮૩૧ના રોજ તેઓને પૂર્ણ સત્તા સોંપવામાં આવી હતી. તેઓના લગ્ન તા. ૨૨-૪-૧૮૩૧ના રોજ ગોંડલના યુવરાજ ભોજરાજજીના ચોથા નંબરના કુંવરી વિજ્યાબા સાથે થયા હતા. મહારાજા ખૂબ જ સારા ધોરેસવાર અને માત્ર નવ વર્ષની ઉંમરે શિકાર માટેનું ઈનામ મેળવનાર ખૂબ સારા નિશાનેબાજ હતા. તેમણે નીચે મુજબના કાર્યો અને સુધારાઓ કર્યા હતા.

(૧) ખેડૂતો માટે તેમણે એવું કલ્યાણકારી કામ કર્યું કે, ખેડૂતો માટે જાગરાહત યોજના કરી તે દેવુ રાજ્યએ ભરી દીધું, જેકે આ કામ વહીવટી સમિતિના શાસનમાં થયું હતું. (૨) ઈ.સ. ૧૮૪૩માં પંચાયત શાસન ધારો ઘડીને ચૂંટણીનું તત્વ દાખલ કર્યું. (૩) ખેતીવાડીના વિકાસ માટે ધોળામાં મોડેલ ફાર્મ શરૂ કર્યું. (૪) ગૌરીશંકર તળાવ (બોરતળાવ)નું વિસ્તૃતીકરણ કર્યું અને ફિલ્ટર હાઉસ પણ ઉભું કર્યું અને પ્રજાને ચોખ્ખા અને જરૂરિયાત મુજબ પાણીની પુરતી સુવિધા પુરી પાડી હતી. (૫) ઈ.સ. ૧૮૩૬માં સૌરાષ્ટ્રની પ્રથમ ભૂગર્ભ ગટર યોજના શરૂ કરી અને પાવર હાઉસ શરૂ કરી વીજળીની સુવિધા શહેરને આપી હતી. (૬) તેઓએ શિક્ષણનો ફેલાવો થાય તે માટે ખૂબ જ પ્રયત્નો કર્યા. તેઓના કાળમાં ઈ.સ. ૧૮૪૦માં ૫૨૦ શિક્ષણ સંસ્થાઓ ભાવનગર રાજ્યમાં હતી. (૬) આરોગ્ય ક્ષેત્રે પણ ખૂબ જ સગવડતાઓ વધારી, રાજ્ય શીતળાની રસી મફત આપતું, ભાવનગર, મહુવામાં ખાસ મેટરનીટી હોસ્પિટલો શરૂ કરી અને રાજ્યના નવ મહાલમાં નવ દવાખાના શરૂ કરાવ્યા. (૭) બંદરનો વિકાસ કરવા પ્રયત્નો કર્યા અને ૪૦ લાખના ખર્ચે જેટી બાંધી અને ભાવનગર મહુવા વચ્ચે ટ્રામ-વે પણ શરૂ કરી. (૮) ભાવનગરમાં ગાંધીસ્મૃતિ સંસ્થા સ્થપાતા તેમાં રૂા. ૫ લાખનું માતબર રકમનું દાન કર્યું. (૯) તેઓના પિતાશ્રીએ શરૂ કરેલ પ્રજા પ્રતિનિધિ સભા ચાલુ રાખી અને જેને લોકશાહી જેવા હક્કો આપ્યા હતા.

સૌરાષ્ટ્રમાં તેઓએ સૌપ્રથમ પોતાનું રાજ્ય ગાંધીજીને ચરાણે ધર્યું. તેઓએ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના ઉપરાજ્ય પ્રમુખ અને મદ્રાસ રાજ્યના ગવર્નર તરીકે માત્ર રૂા. ૧ના ટોકન પગારથી કામ કર્યું હતું. તેઓને રૂા. ૧૦ લાખનું વાર્ષિક સાલિયાણું મળતું હતું. તેઓ તા. ૧-૪-૧૮૬૫ના રોજ અવસાન પામ્યા. પણ ભાવનગરની પ્રજામાં દેવની જેમ આજે પણ પૂજતા રહ્યા છે.

૧૫.મહારાણા વિક્રમાતજ જોષવા - પોરબંદર

પોરબંદરના ૧૭૭માં શાસક ખીમોજી (ઈ.સ.૧૮૧૩ થી ૧૮૮૧)ના અવસાન બાદ વિક્રમાતજએ પોરબંદર રાજ્યના જોષવા વંશના શાસક બન્યા. જેઓને ભોજરાજજી પાણ કહેતા હતા. તેમનો જન્મ ઈ.સ.૧૮૨૩માં થયો હતો. તેના પિતા રાણા ખીમાજીના સમયે તેઓ આઠ વર્ષની જ ઉંમરના હોવાથી રાજ્યનો કારભાર રાજમાતાશ્રી રૂપાળીબાઈએ ચલાવ્યો હતો. જે રૂપાળીબા સાદુ જીવન જીવતા, ખોટા ખર્ચાના વિરોધી હતા, જેમણે રાજ્યની તિજોરી ખાલી હતી તે વખતે પોતે રાજ્ય કરકસરથી ચલાવવાનો માર્ગ પસંદ કરી રાજ્ય ચલાવ્યું. રાજમાતા ધાર્મિક પ્રકૃતિના હતા જેમણે માધવપુરમાં માધવરાયજીનું મંદિર ઈ.સ.૧૮૪૦માં બંધાવ્યું. વિક્રમાતજના સમયમાં પોરબંદરમાં કેદારેશ્વર, કેદારકુંડ, રૂપાળીબા તળાવ(ભોજસર) બંધાયા. રાજમાતા ઈ.સ.૧૮૪૧માં મૃત્યુ પામ્યા પછી વિક્રમાતજએ રાજધુરા પોતાના હાથમાં લીધી.

પોરબંદર રાજ્યની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૭૧,૦૭૨. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૮૫,૭૮૫. ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૮૨,૬૪૦. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૮૧,૪૪૦. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૧,૦૧,૮૮૧. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૧,૧૫,૬૭૩ હતી અને પોરબંદર શહેરની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૪,૫૬૮. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૧૮,૮૦૫. ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૨૪,૬૨૦. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૨૪,૮૨૧. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૨૮,૬૮૮. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૩૩,૩૮૩. ઈ.સ.૧૯૪૧માં ૪૮,૪૮૩. ઈ.સ.૧૯૫૧માં ૫૮,૮૨૪. ઈ.સ.૧૯૬૧માં ૭૫,૦૮૧ની હતી. જ્યારે ઈ.સ. ૨૦૦૧માં શહેરની વસતિ ૩,૩૦,૪૩૩ની હતી.

વિક્રમાતજના યોગ્ય વહીવટ અને સ્થિરતાને હિસાબે અંગ્રેજ સરકારે પોરબંદર રાજ્યને પ્રથમ વર્ગમાં ગણ્યું. વિક્રમાતજના સમયમાં દરિયાકાંઠામાં ચાંચિયાગીરી ઓછી થઈ હતી. ઓખા મંડળ ગાયકવાડને સોંપતા વાઘેરો બહારવટે ચડ્યા હતા. જેને પોરબંદરની ફોજે નશ્વત કર્યા હતા. વિક્રમાતજ જ્યારે યાત્રાએ ગયા ત્યારે રાજકારભાર કુમાર માધવસિંહજીને સોંપીને ગયા હતા ત્યારે માધવસિંહને બદલે હજુરી લક્ષ્મણ ખવાસે રાજ્ય ચલાવ્યું અને રાજ્યને ખૂબ જ નુકશાન પહોંચાડ્યું અને માધવસિંહના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી વિક્રમાતજએ યાત્રાએથી પાછા આવ્યા અને તેમણે લક્ષ્મણ ખવાસના નાક-કાન કાપી નાંખ્યા તેથી ખવાસે આબરૂ જવાની બીકે આપઘાત કરી લીધો. આ ઘટનાની અંગ્રેજ સરકારને જાણ થતા તેમણે વિક્રમાતજ ઉપર પગલા લઈ પોરબંદર રાજ્યને પ્રથમ વર્ગમાંથી ત્રીજા વર્ગમાં મૂકી દીધું અને વિક્રમાતજના હાથમાંથી સત્તા લઈ એડમિનિસ્ટ્રેટર નીમી લીધો હતો. ઈ.સ.૧૮૮૮માં સર એક.એસ. લેલીએ પોરબંદરનો કિલ્લો તોડી નાંખ્યો તે અંગે એક ગીત ગવાય છે. “રાણાનો ગઢ લેલીએ લીધો, પાડીને પટડો કીધો... રાણાનો ગઢડો. આ સમયે વિક્રમાતજએ અંગ્રેજ સરકાર પાસે પોતાને થયેલા અન્યાયની રજૂઆતો કરી હતી તેમ છતાં ઈ.સ.૧૮૮૬ થી ૧૯૦૦ સુધી પોરબંદરમાં વિક્રમાતજના સમયમાં બ્રિટીશ એડમિનિસ્ટ્રેશન રહ્યું. આ સમયે રેલવે અને સડકો બંધાઈ અને રાણાશાહી કોરી બંધ કરવામાં આવી.

વિક્રમાતજ રાજર્ષિ જીવન જીવનારા હતા, પોતે ધાર્મિક વ્યક્તિ હતા. દરરોજ સવારે વહેલા ઉઠી ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરી પૂજામાં બેસતા હતા. પોતે શરૂઆતમાં વૈષ્ણવધર્મી હતા. પરંતુ પછી શૈવધર્મી બન્યા હતા. વિક્રમાતજ તા.૨૧-૪-૧૯૦૦ના રોજ મૃત્યુ પામ્યા તે પછી ભાવસિંહજી પોરબંદરની ગાદીએ બેઠા હતા.

૧૬. મહારાણા નટવરસિંહજી - પોરબંદર

પોરબંદરના ૧૭૮માં શાસક ભાવસિંહજીનું અવસાન થતા તેમના પુત્ર નટવરસિંહજી આઠ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠા. પાણ સગીરાવસ્થાના હોવાને લીધે ઈ.સ. ૧૮૦૮ થી ૧૮૨૦ સુધી પોરબંદર રાજ્યનો વહીવટ અંગ્રેજોએ સંભાળ્યો હતો. તેઓને પૂર્ણ સત્તા તા. ૨૬-૧-૧૮૨૦ના રોજ સોંપવામાં આવી હતી. તેઓનો જન્મ તા. ૩૦-૬--૧૮૦૧ના રોજ થયો હતો.

તેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. મહારાણા નટવરસિંહજી ભલા, ભોળા અને પ્રજાપ્રેમી શાસક હતા. તેઓને સ્કાઉટિંગનો શોખ હતો. ક્રિકેટના સારા એવા શોખીન અને નામાંકિત ખેલાડી હતા. તેઓ ઈ.સ. ૧૮૩૨માં ભારતીય ક્રિકેટ ટીમના કેપ્ટન તરીકે વિદેશમાં રમવા ગયા હતા. નટવરસિંહજી હનુમાન જયંતિ અને વસંતપંચમીના દિવસે અનેક પ્રકારની હરિફાઈઓ કરતા તેમાં ૪૧.૬ કિ.મી.ની મેરેથોન દોડ થતી જેમાં પોરબંદર રાજ્યના કોળી, વાઘેર, મેરના યુવાનો ભાગ લેતા તેમાં ૫૬ વર્ષના એક વૃદ્ધ મેરે બે વર્ષ સુધી પ્રથમ નંબર મેળવ્યો હતો. તેઓના લગ્ન લીંબડીના રાજવી દોલતસિંહજીના પુત્રી રૂપાળીબા (એમ. બી. ઈ.) સાથે થયા હતા. તેઓના શાસનકાળ દરમ્યાન રાજ્યએ સારી એવી પ્રગતિ કરી હતી અને પ્રજાપ્રેમ અનહદનો પ્રાપ્ત કર્યો હતો. નટવરસિંહજીએ રાજ્યની પ્રજાને અનેક સુવિધાઓ પુરી પાડી અને અનેક સુધારાઓ કરાવ્યા હતા. શહેરમાં રસ્તાની બન્ને બાજુએ નાળિયેરી વવરાવીને શહેરને શાણગાર્યું અને રસ્તાઓ સુધાર્યા હતા.

તેઓના શાસનકાળ દરમ્યાન પોરબંદરમાં ઘણું બધું સ્થપાયું. જેમાં ઈ.સ. ૧૮૨૫માં એસોસિએટેડ સિમેન્ટ કંપની ફેક્ટરી, ઈ.સ. ૧૮૩૨માં મહારાણા કાપડ મિલ, ઈ.સ. ૧૮૩૫માં બાલમંદિર, ઈ.સ. ૧૮૩૮માં યુવક સંઘ, ઈ.સ. ૧૮૪૫માં જગદીશ ઓઈલ મિલ, ઈ.સ. ૧૮૪૬માં દુલિપ સ્કૂલ ઓફ ક્રિકેટ. આ સિવાય જીર્નીંગ તથા પ્રેસીંગ કારખાના, દિવાસળી, કાચ અને મીઠા, વેજટેબલ ઘી, સાબુ વગેરેના પાણ કારખાના સ્થપાયા હતા.

પોરબંદર રાજ્યનો ન્યાય વખાણાતો હતો ત્યારે છ ફોજદારી કોર્ટ, ચાર દીવાની કોર્ટ અને હજુર કોર્ટ હતી. તેઓના શાસનકાળ દરમ્યાન ઈ.સ. ૧૮૨૩માં કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસે આવ્યા ત્યારે પોરબંદર પાણ આવ્યા હતા, ત્યારે નટવરસિંહજીએ તેમનું યથોચિત સન્માન કરી “વિશ્વભારતી”ને મોટું દાન આપ્યું હતું. તેઓના કાળમાં જ ઈ.સ. ૧૮૨૮માં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું યોથુ અધિવેશન અમૃતલાલ ઠક્કરના પ્રમુખપાણા નીચે પોરબંદરમાં મળ્યું હતું.

તેઓને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં અંગ્રેજોને મદદ કરવા બદલ ઈ.સ. ૧૮૧૮માં “મહારાજ”નો ઈલ્કાબ મળ્યો હતો અને તોપની સલામીની સંખ્યા વધારીને ૧૩ની કરી દેવામાં આવી હતી. તા. ૩ જૂન, ૧૮૨૮ના રોજ અંગ્રેજોએ તેમને કે.સી.એસ.આઈ.નો પાણ ઈલ્કાબ આપ્યો હતો. તેઓનું ૫ ઓક્ટોબર ૧૮૭૮ના રોજ અવસાન થયું. તેઓને વાર્ષિક ૩.૮૦ લાખનું સાલિયાણું મળતું હતું.

૧૭.ઠાકોરસા. સંગ્રામજી જાડેજા - ગોંડલ

ગોંડલ એ જાડેજાઓનું પ્રથમ વર્ગનું રાજ્ય હતું અને તેનો વિસ્તાર ૧૦૨૪ સ્કેવર માઈલનો હતો અને રાજ્યમાં ૧૭૫ ગામો આવેલા હતા. ગોંડલ રાજ્યની સ્થાપના કુંભોજ પહેલાંએ કરી હતી. તેઓ બ્રિટીશ સરકારને વાર્ષિક રૂ. ૪૯,૦૮૬ ખંડાણીના તથા ગાયકવાડને રૂ. ૬૧,૦૧૭ તથા જૂનાગઢને જોરતલબીના રૂ. ૬૦૮ ભરતા હતા. ગોંડલના બારમા શાસક ભાણુભાઈ (ઈ.સ. ૧૮૪૧ થી ૧૮૫૧) થયા. તેમના મૃત્યુ પછી સંગ્રામજી ગોંડલની ગાદીએ આવ્યા હતા. તેઓ શાંત, આરામપ્રિય તથા ધાર્મિકવૃત્તિના હતા અને પ્રભુ ભજનમાં તલ્લીન રહેતા હતા. તેમના રાણીનું નામ રામબા હતું તે રામબા વડારાણ જશોદાના પ્રભાવમાં હતા. આથી રાજ્યમાં ખટપટો થતો હતો. જશોદાએ મંથરા જેવો ગોંડલ રાજ્યમાં ભાગ ભજવ્યો તેથી તે જશોદા ફૂંદ તરીકે ગોંડલ રાજ્યમાં ઓળખાવા માંડી હતી. સંગ્રામજી ભોળા હોવાથી રાજ્યમાં અનેક કાવાદાવા ચાલતા હતા.

સંગ્રામજીનો જન્મ ભાણુભાઈની ઘેર રાજબા મોટીબાની કુખે તા. ૨૪-૨-૧૮૨૩ના રોજ થયો હતો. તેઓને એક મૂળુભા નામના ભાઈ પણ હતા. તેઓ તા. ૧૬-૧૨-૧૮૫૦ના રોજ ગાદીએ બેઠા અને તરત જ રાજ્યને કરજમાંથી બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને જૂનું કરજ ભરી વાર્ષિક આવક વધારીને રૂ. ૮૦,૦૦૦ કરી દીધી. તેઓએ ઉપલેટા મહાલનો કોટ, ભાયાવદરને ફરતો શહેરનો ગઢ અને ધોરાજી મહાલના કોલકી અને મારડ ગામને મજબૂત દિવાલો બાંધી સુરક્ષિત બનાવ્યું હતું. ગોંડલમાં અંગ્રેજ સ્કૂલ રીડીંગ રૂમ, દવાખાનું, મુસાફરી બંગલો અને ધર્મશાળા બંધાવી હતી. વળી આખા રાજ્યમાં ગરીબોના બાળકોને મફત શિક્ષણ આપવા ધાણી નિશાળો ખોલી હતી. તેઓ મિલનસાર સ્વભાવના હોવાથી પ્રજામાં ખૂબ જ માનીતા બની ગયા હતા. તેઓએ એવું સાડું રાજ્ય ચલાવ્યું કે, બીજા શહેરના લોકો ગોંડલમાં આવી વસવા લાગ્યા અને પછી વેપાર મહેસૂલ અને આબાદી ખૂબ જ વધી હતી. તેઓના સમયમાં ઈ.સ. ૧૮૬૭માં ગુણાતિત સ્વામીએ ગોંડલમાં સ્વામિનારાયણનું ખાતમુહુર્ત કર્યું હતું. સંગ્રામજીને રામબા, સદાબા, મોંઘીબા એમ ત્રણ રાણીઓ હતા. તેમાં મોંઘીબાએ તા. ૨૪-૧૦-૧૮૬૫ના રોજ ધોરાજીના દરબારગઢમાં ભગવતને જન્મ આપ્યો હતો. સંગ્રામજીને ત્રણ પુત્ર હતા. (૧) પૃથ્વીરાજ (પથુભા) (૨) બાલસિંહ (૩) ભગવતસિંહજી. આમા પથુભાનું ૨૧ વર્ષની વયે અવસાન થતા સંગ્રામજી દિગ્મુઢ થઈ ગયા હતા. કોઈની સાથે બોલતા નહીં કે કચેરીમાં વાતચીત પણ ન કરતા અને રાજ્ય દુર્લભ બુદ્ધિ ચલાવતો હતો. આવા સમયે રંગપરના મસ્ત કવિ બાણીદાસ આવ્યા અને તેણે એક શીઘ્ર કાવ્ય બનાવી તેમને સંભળાવતા સંગ્રામજી થોડા સ્વસ્થ થયા હતા. ગુણાતિતાનંદ સ્વામીએ પણ ગોંડલ આવી સંગ્રામજીને ઉપદેશ આપી શોકમાંથી બહાર કાઢ્યા હતા. પછી જ્યારે ભગવતનો જન્મ થયો ત્યારે સંગ્રામજીએ ગુણાતિતાજીને ગોંડલ તેડાવ્યા અને કુંવરનું નામ પાડવા વિનંતી કરી હતી.

સંગ્રામજી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૦માં મુંબઈ ખાતે (રૂર્વીંગ પ્રિન્સીસ ઈ.સ. ૧૮૬૯ કહે છે પૃ. ૫૩) મૃત્યુ પામ્યા. દુલેરાય દક્ષતરી સ્વતંત્ર વિચારનો હતો અને તેથી ઠાકોરનો હુકમ પણ માનતો નહીં, તેથી તેને બદલાવવા ઠાકોરે એજન્સીમાં ફરિયાદ કરી પણ તે પાયા વિનાની લાગી. આથી ઠાકોરને મુંબઈ જવું પડ્યું ત્યાં આઠ માસ રહ્યા અને ત્યાં મૃત્યુ પામ્યા હતા.

૧૭. મહારાજ ભગવતસિંહજી જાડેજા- ગોંડલ

ભગવતસિંહજીનો જન્મ તા.૨૪-૧૦-૧૮૬૫ના રોજ ધોરાજી ખાતે થયો હતો. પિતાના અવસાન સમયે પોતે સગીર હોવાથી ઇ.સ. ૧૮૮૪ સુધી મેનેજમેન્ટ રહ્યું હતું. તે પછી તા.૨૪-૮-૧૮૮૪ના રોજ તેમણે પૂર્ણ સત્તા સંભાળી હતી. જેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં કેળવણી લીધી હતી. પછી તો ઘણી પદવીઓ પરદેશમાંથી પણ મેળવી હતી. તા.૧૬-૪-૧૮૮૩થી તા.૮-૧૧-૧૮૮૩ સુધી યુરોપનો તેમણે પ્રવાસ કર્યો હતો અને તે પ્રવાસ વાર્ણનની પોતે ડાયરી લખી હતી. ઇ.સ. ૧૮૮૭માં જ્યારે મહારાણી વિક્ટોરિયાના શાસનનો સુવાર્ણ મહોત્સવ ઉજવાયો ત્યારે તેઓ સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓના પ્રતિનિધિ તરીકે ઈંગ્લેન્ડ ગયા હતા અને ત્યાં તેમને મહારાણીના હસ્તે કે.સી.આઈ.ઈ.નો ઈલ્કાબ અપાયો હતો. તેઓએ ઇ.સ. ૧૮૮૬માં રશિયાના ઝારનિકોલસ બીજાના રાજ્યાભિષેકમાં પણ ભાગ લીધો હતો. તેમને ઇ.સ. ૧૮૮૭માં જી.સી.આઈ.ઈ.નો ઈલ્કાબ મળ્યો હતો. ગાંધીજીને ગોંડલમાં મહાત્માનું બિરૂદ અપાયું હતું.

તેઓ તા.૩-૬-૧૮૮૧ના રોજ ધરમપુરના કુંવરી નંદકુંવરબા અને વાંકાનેરના કુંવરી માજીરાજબા સાથે એક જ દિવસે પરણ્યા હતા. પછી તા.૪-૬-૧૮૮૧ના રોજ ચુડાના કુંવરી નાનીબા અને મીણાપુરના કુંવરી(સગા મામાની પુત્રી) બાઈસાહેબબા સાથે પરણ્યા હતા. આમ તેણે બે દિવસમાં ચાર રાણીઓ સાથે લગ્ન કર્યા હતા. તેઓએ એવી દિર્ઘદ્રષ્ટિથી રાજ ચલાવ્યું કે, ગોંડલ રાજ્યનો ખૂબ જ ઝડપથી વિકાસ થયો અને પોતે પ્રજાપ્રિય થઈ પડ્યા. તેમના સમયમાં ગોંડલમાં ગિરાસિયા કોલેજ, કૈલાસબાગ, બાલાશ્રમ, નિરાશ્રિત ગૃહ, વેરી તળાવ, હોસ્પિટલ, ટપાલ-તાર ઓફિસ, રાજકોટ સ્ટેટનો ઉતારો, ગોંડલના નવા મહેલ, ગોંડલમાં શાકમાર્કેટ, ભાદર નદી ઉપર સુપેડી પાસે પુલ વગેરે વગેરે બંધાયું હતું. તેમણે રાજ્યમાં દરેક ગામે દરવાજા અને સ્કૂલ બનાવી હતી. ઘણા ગામોમાં ટેલીફોનની સગવડતા પણ ઉભી કરી હતી. રાજ્યમાં તેણે વિદ્યોદીની રીત દાખલ કરી ખેતીનો વિકાસ કર્યો. માલની જકાત પણ કાઢી નાંખી. ધોળાથી ધોરાજી સુધીની રેલવે લાઈન તેમના સમયમાં ખુલ્લી મુકાઈ તે આખી લાઈનમાં સાડા ચૌદ માઈલ જેટલો જ ભાગ બાદ કરતા બાકી બધી ગોંડલના ખર્ચે બંધાઈ હતી. જેની પાછળ ૨૮/૩૦ લાખ જેટલો ખર્ચ થયો હતો. જેને ઇ.સ. ૧૮૮૧માં ખુલ્લી મુકવામાં આવી. તેઓએ ઇ.સ. ૧૯૧૮માં ફરજિયાત ફ્રી કન્યા કેળવણી દાખલ કરી હતી.

ભગવતસિંહજી ખૂબ જ પરિશ્રમી, સાદાઈભર્યા, કરકસરવાળા રાજવી હતા, રાજ્યના એકે એક પૈસાની તેમને મન કિંમત હતી. ક્યાંય ઉડાવ ખર્ચ કે તેના ધ્યાન બહાર ખર્ચ કરવામાં આવતો ન હતો. તેમને સૌથી વધુ કિર્તી અપાવનાર તેમણે તૈયાર કરાવેલ “ભગવદ ગોમંડલ” નામનો મહાન શબ્દકોષ છે. પુનાની ફરગ્યુસન કોલેજમાં રૂા. ૨૨,૫૦૦નું દાન આપી પોતાના રાજ્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે દશ સીટ અનામત રખાવી હતી, જેનો લાભ હજુ સ્વતંત્રતા પછી પણ જૂના ગોંડલ રાજ્યના વિદ્યાર્થીઓ લઈ શકે છે. ધોરાજી, ઉપલેટા અને ગોંડલની અદ્યતન બાંધણી, વિશાળ રસ્તા અને શાળાના સુંદર મકાનો તેઓની બેનમૂન ભેટ છે. તેઓ દરેક અઠવાડિયે ઓફિસરોની મુલાકાત લઈ કામકાજની તપાસ કરતા હતા. તેઓએ સુવાર્ણ મહોત્સવ વખતે અને રજત જયંતિ વખતે ૫૦ વેરાઓ રદ કર્યા હતા. અંગ્રેજ અધિકારીઓ પણ તેમના રાજ્યને વખાણતા હતા. દા.ત. લોર્ડ વિલિંગડને કહેલું કે “અમને ગોંડલ રાજ્યની વસતિ તરીકે રહેવાનું મન થાય છે.” તેઓનું તા.૮-૩-૧૯૪૪ના રોજ અવસાન થયું.

૧૯.મહારાજ ભોજરાજસિંહજી જાડેજા - ગોંડલ

મહારાજ ભગવતસિંહજી તા.૯-૩-૧૯૪૪ના રોજ અવસાન પામતા તેમના પુત્ર ભોજરાજસિંહજી ગોંડલની ગાદીએ બેઠા. તેઓનો જન્મ તા.૮-૧-૧૮૮૮ના રોજ થયો હતો. તેઓએ ઈંગ્લેન્ડમાં એટન અને ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. જે કે તેમના વિચારો ભગવતસિંહજી સાથે બહુ મળતા નહોતા. તેમ છતાં ત્યારે રાજ્યની વહીવટી થોડી ઘણી તાલીમ મેળવી હતી. તે પોતે ૬૧ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેસતા કામમાં આવી હતી.

ભોજરાજસિંહજીને બગસરાના વાળા રાજવીઓ સાથે અને દિવાન વીરાવાળા સાથે સારા એવા સંબંધો રહ્યા હતા, જ્યારે બગસરામાં તાલુકદારશ્રી ભાયાવાળાએ તેમના નાના ભાઈ કુ.શ્રી વાલેરાવાળાના મોટા પુત્ર મહેરામ વાળાને દત્તક લીધા ત્યારે દત્તક વિધાન પ્રસંગે તેઓ મુખ્ય મહેમાન પદે રાણીસાહેબ સહિત પધાર્યા હતા. તેઓના રાણી સાહેબ ઓજલમાં રહેતા ન હતા. આ સિવાય જસદણ રાજ્યના પ્રસંગોમાં પણ ભોજરાજસિંહજી જતા હતા. આ પુસ્તકના એક લેખક (પ્રદ્યુમ્ન ખાયર)ના માસા કુ.શ્રી વાલેરાવાળાના લગ્નમાં ભોજરાજસિંહજી તોરી રામપુર જનમાં પણ પધાર્યા હતા. આ રીતે ભોજરાજસિંહજીને કાઠી રજવાડાઓ સાથે સારો એવો સંબંધ રહ્યો હતો. ભોજરાજસિંહજીના લગ્ન વાળાના અને સિંહજી આવાના કુંવરી રાજકુંવરબા સાથે થયા હતા. તેઓને બે પુત્રો હતા, (૧) વિક્રમસિંહજી (૨) શિવરાજસિંહજી અને પાંચ પુત્રીઓ હતા. જેમાં યુવરાજ વિક્રમસિંહજીના ૩૦માં જન્મ દિવસે તા.૧૩-૧૦-૧૯૪૪ના રોજ તેમણે કેટલીક નવાજેશો જેમ અન્ય રાજવીઓ જાહેર કરતા હતા તેમ કરી હતી. તેઓને પણ તેમના પિતા ભગવતસિંહજીની જેમ ખેડૂતો ઉપર ખૂબ જ પ્રેમ હતો, ભગવતસિંહજી તો ખેડૂતોને સોનાના ઝાડવા કહેતા હતા. એવા વહાલા ખેડૂતોની સુખાકારી માટે ભોજરાજસિંહજીએ ગરીબ ખેડૂતોને બળદ ખરીદવા સહાય આપી હતી. એક હજાર નવા કૂવા ગળાવવા ખેડૂતોને માટે રૂ.૨,૦૦,૦૦૦ની મદદ, રૂ.૨,૦૦,૦૦૦નું વ્યાજ મુક્ત ધિરાણ આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. અનાજનું ભાવનિયમન બાંધી ખેડૂતોને ફાયદો અપાવ્યો. ઉપરાંત સસ્તા વાજે લોન અને મફત અનાજ બિયારણ આપતા હતા. પોતે ગોંડલમાં સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ ખોલવા માંગતા હતા. ભાયાતો સાથે પણ સારા સંબંધો રાખવા માટે તે બધું જ કરી છુટે તેવા હતા. પોતે ગાદીએ બેઠા ત્યારે પિતા ભગવતસિંહજી અને માતા નંદકુંવરબાના સ્મારક માટે રૂ.૫,૦૦,૦૦૦ અલગ મુકાવ્યા હતા, આ રકમમાંથી પછી નંદકુંવરબા હોસ્પિટલ બાંધવામાં આવી હતી ગોંડલ રાજ્યની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૩૫,૬૦૪. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૬૧,૦૩૬. ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૧૬૨,૮૫૯ ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૧૬૧,૯૧૬. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૧૬૭,૦૭૧. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૨૦૫,૮૪૬ હતી અને ગોંડલ શહેરની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૩,૫૨૩. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૧૫,૩૪૩. ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૧૯,૫૯૨. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૧૫,૧૪૧. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૧૭,૪૧૮. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૨૪,૫૭૩. ઈ.સ.૧૯૪૧માં ૩૦,૫૫૩. ઈ.સ.૧૯૫૧માં ૩૭,૦૪૬. ઈ.સ.૧૯૬૧માં ૪૫,૦૬૮ની હતી. ઈ.સ.૨૦૦૧માં ગોંડલ શહેરની વસતિ ૧૯૩,૫૨૨ની હતી ગોંડલ રાજ્યને રૂ.૮,૦૦,૦૦૦નું વાર્ષિક સાલિયાણું મળતું હતું.

૨૦..ઠાકોરસા. જસવંતસિંહજી ઝાલા- લીંબડી

લીંબડી એ ઝાલા શાસકોનું બીજા વર્ગનું ૭૪ ગામો ધરાવતું રાજ્ય હતું. ફતેહસિંહજી માત્ર ૨૪ વર્ષની ઉંમરે અવસાન પામતા જસવંતસિંહજી તા.૩૦-૧-૧૮૬૨ના રોજ ગાદીએ બેઠા પરંતુ તેઓ બાળ વયના હોવાથી ૧૮૬૨ થી ૧૮૭૬ સુધી અનુક્રમે માતા હરિબા અને અંગ્રેજોનો વહીવટ રહ્યો પછી છેક ઈ.સ.૧૮૭૭માં જસવંતસિંહજીને પૂર્ણ સત્તા સોંપવામાં આવી હતી. તેઓનો જન્મ ઈ.સ.૧૮૫૮માં થયો હતો અને તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ લીંબડીમાં અને ઘરે અભ્યાસ કરી મેળવ્યો. પછી તેઓ રાજકુમાર કોલેજમાં ભણ્યા અને ત્યાં તેમણે પોતાની પ્રતિભા બતાવી હતી અને નોન મેટ્રીક સુધી ભણ્યા હતા. તેઓને ચાર રાણી હતા, રાજકુમાર કોલેજમાં ભણેલા ઘણા વિદ્યાર્થીઓને તેના પ્રિન્સિપાલ સાથે વિદેશ પ્રવાસની તક મળતી હતી, જસવંતસિંહજીએ બે વખત વિદેશ પ્રવાસ કર્યો હતો. તેમનામાં અમુક ખાસ ગુણ હતા, જેવા કે રાજ્ય વહીવટ પર અંગત દેખરેખ, ન્યાયિક પ્રશ્નોનો જાતે ઉકેલ અને ઓફિસમાં સતત હાજરી આ ગુણોને હિસાબે રાજ્યને ઘણો ફાયદો થયો હતો. તેઓના રાજ્ય કાળ દરમિયાન લીંબડી રાજ્યએ ઘણી પ્રગતિ કરી અને તેના કાળમાં લીંબડીમાં પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓમાં મુંબઈના ગવર્નર જેમ્સ ફરગ્યુસન, સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ, મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ રે, સ્વામી વિવેકાનંદ વગેરે મહાનુભાવો પધાર્યા હતા.

જસવંતસિંહજીએ દરબારગઢમાં ભવ્ય ટાવર બંગલો બંધાવી તેમાં પરદેશી કલાત્મક ફર્નિચર ચિત્રો કરાવ્યા અને પંદર પંદર મીનિટે ડંકા પડે તેવું અદભૂત ઘડિયાળ મુકાવ્યું અને દરબારી ઓફિસવાળું મકાન બંધાવ્યું. તેઓએ પ્રજાજન માટે વોટર વર્ક્સ, નહેરો, બગીચાઓ બંધાવ્યા અને શિક્ષણ માટે ઈ.સ.૧૮૮૫માં જસવંતસિંહજી મીડલ સ્કૂલ અને સર જસવંતસિંહજી હાઈસ્કૂલ ઈ.સ.૧૯૦૭માં બંધાવી અને એ સિવાય કન્યા શાળા અને પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી હતી. જસવંતસિંહજી વિચક્ષણ અને મુત્સદ્દી રાજવી હોવાથી ભૂતકાળમાં બરવાળા પર અંગ્રેજ સત્તાએ પોતાની હકૂમત ઠરાવી હતી. તે ઝઘડામાં યોગ્ય રજૂઆતો કરી હતી. દરેક રાજવીઓ પોતાના અને અન્ય સગાના નામથી જેમ ગામો વસાવતા હોય છે તેમ જસવંતસિંહજીએ નવા ગામો વસાવ્યા તેમના નાના ભાઈ ઉમેદસિંહજી ઉપરથી ઉમેદપુર ઈ.સ.૧૮૮૭માં વસાવ્યું. આ સિવાય ઈ.સ.માં ૧૮૮૪ દેવસ્થળ, જલમપુર અને યશવંતપુર નામના ત્રણ નવા ગામો વસાવ્યા. કરાણસિંહજી લખતર અને જસવંતસિંહજી બન્ને સાહેબાઈ થતા હતા. તેઓ જ્યારે ચાર ધામની યાત્રાએ ગયા ત્યારે ચૌદ મહિના તેમણે રાજ ચલાવ્યું અને તે મિત્રતા અને ઘટનાની યાદીગીરીરૂપ લખતરમાં કરાણસિંહજીએ જસવંતસિંહજી હાઈસ્કૂલ સ્થાપી એ જ રીતે જસવંતસિંહજીએ પાણ કદર કરી લીંબડીના ગ્રીન ચોકના વિસ્તારને કરાણસિંહજી સ્કવેર નામ આપ્યું. જસવંતસિંહજીને ધર્મમાં ખૂબ જ શ્રદ્ધા હતી અને અનેક મહાપુરૂષો સંતોના સત્સંગ કરનારા હતા. તેના કાળમાં લીંબડીમાં સ્વામી વિવેકાનંદ આવ્યા અને તેમના દરબારગઢમાં મહેમાન બન્યા હતા અને પછી સૌરાષ્ટ્રમાં અન્ય સ્થળે જવા તેમણે ભલામાણો કરી આપી હતી. તેઓનું તા.૧૫-૪-૧૯૦૭ના રોજ મહાબળેશ્વર મુકામે અવસાન થયું. તેમણે લીંબડીને ઘણી સુંદર સગવડતાઓ પુરી પાડી ધાર્મિક રીતે શાણગારીને વિખ્યાત શહેર બનાવ્યું હતું. તેમને કોઈ પુત્ર સંતાન ન હતા તેથી તેમણે દત્તકની સનદ મેળવી હતી.

૨૧..ઠાકોરસા. દોલતસિંહજી ઝાલા- લીંબડી

લીંબડીના ૩૫માં શાસક જશવંતસિંહજીનું તા.૧૫-૪-૧૯૦૭ના રોજ અવસાન થતા દોલતસિંહજી લીંબડીની ગાદીએ બેઠા. જેઓ જશવંતસિંહજીના સગા પુત્ર ન હતા પણ નજીકના ભાયાત હતા. તેઓનું મૂળ નામ દાદભા હતું અને જામનગર રાજ્યના બોડી ગામમાં તા.૧૧-૭-૧૮૬૮ના રોજ જન્મ્યા હતા. તેઓએ બોડી ગામની પ્રાથમિક શાળા અને જામનગરની હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓને રમત ગમત અને ઘોડે સવારીનો ખાસ શોખ હોવાને લીધે અને ખડતલ શરીરના હિસાબે તેઓ સૈન્યમાં કમાન્ડર બન્યા હતા અને એક ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ નામના મેળવી પોતાની કિર્તી પ્રતિભાવાન બનાવી હતી.

જશવંતસિંહજીના અવસાન પછી લીંબડીની ગાદી મેળવવા અન્ય વ્યક્તિઓએ છોક ઈંગ્લેન્ડમાં “સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિયા” સુધી પોતાના દાવા રજૂ કર્યા પણ ગાદીનું ભાગ્ય દોલતસિંહજીના હાથમાં લાખાયું હતું. આથી તા.૧૪-૪-૧૯૦૮ના રોજ તેઓ દાદભા માંથી દોલતસિંહજી નામ ધારણ કરી દબદબાપૂર્વક ગાદીએ બેઠા. દોલતસિંહજીને એક માત્ર રાણી બાલુબા (જડેજા) હતા, તેઓને ચાર પુત્રો અને બે પુત્રીઓ સંતાનમાં હતી. દોલતસિંહજી ઉદાર દાનવીર ધાર્મિક પ્રકૃતિના રાજવી હતા. પોતાના રાજ્યમાં જ્યારે જ્યારે તેણે કોઈ પ્રસંગો ઉજવ્યા ત્યારે ઉદાર હાથે દાન કરી સખાવતો જાહેર કરી હતી. જે માણસ ફરે છે તે ઘણું જ્ઞાન મેળવે છે એ ન્યાય દોલતસિંહજી બરાબર સમજ્યા હોવાથી તેઓને પ્રવાસનો જબરો શોખ હતો અને તેણે ભારત અને વિદેશોના પ્રવાસો કર્યા હતા. આ પ્રવાસોથી આ રાજવી ઘણું બધું જાણી આવ્યા અને તેનું પ્રતિબિંબ લીંબડી રાજ્યમાં તરત જ દેખાયું હતું.

આ પછી તો તેમના રાજ્યમાં ઘણા સુધારાઓ કરાવ્યા તેમાં લીંબડીને શાણગારવા મકાનો બંધાવ્યા, જેમાં વુડ હાઉસ માર્કેટ, ભાવેન્દ્રવિલા, લાલબંગલો, છાલીયા બજાર, મોટી બજાર, દોલતબ્રીજ, રામરાજેન્દ્રસિંહ હોસ્પિટલ, તળાવો, કુવારા વગેરે વગેરે બનાવ્યું.

આ સિવાય પ્રજાની સુખાકારી માટે તેમણે પાણી, વીજળી અને ટ્રામ સેવાઓ વધારી રાજ્યના વિગતોના સમાચાર આપતું “લીંબડી દરબારી ગેઝેટ” પણ શરૂ કર્યું. તેમણે ફરતા પુસ્તકાલયની શરૂઆત કરી હતી. પોતે એક સારા સુધારક રાજા તરીકે બહાર આવ્યા અને દારૂ પર પ્રતિબંધ, બાળલગ્ન પર પ્રતિબંધ લીંબડી રાજ્યમાં મૂક્યો હતો.

આ સિવાય તેમણે દોલતપર, દિગ્વિજયગઢ, રામરાજપર, નટવરગઢ, પ્રતાપગઢ, રાણાગઢ અને ઘનશ્યામપર નામના ગામો વસાવ્યા હતા. ખેડૂતોને ઉપર લાવવા લોણા મુક્ત કર્યા અને એક બેંક સ્થાપી ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ મહત્વના સુધારા અને સગવડતા કરી કન્યા કેળવણીને મહત્વ આપનારા રાજવી હતા. તેઓએ ધાર્મિક દિવસોમાં પશુવધ કરવા પર પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો હતો. તેઓ તા.૩૦-૯-૧૯૪૦ના રોજ અવસાન પામ્યા. તેમની રાજ સ્મશાનમાં આરસની દેરી ઉભી છે. લીંબડી રાજ્યની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૪૩,૦૬૩. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૪૮,૧૭૬. ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૩૧,૨૮૭. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૩૩,૬૮૨. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૩૫,૪૨૨. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૪૦,૦૮૮ હતી ઈ.સ.૨૦૦૧માં લીંબડી શહેરની વસતિ ૪૦,૦૭૧ની હતી. લીંબડી રાજ્યને વાર્ષિક રૂ.૧,૮૫,૦૦૦નું સાવિયાણું મળતું હતું.

૨૨..ઠાકોરસા. દિગ્વિજયસિંહજી ઝાલા - લીંબડી

દિગ્વિજયસિંહજીનો જન્મ તા.૧૦-૪-૧૮૮૬ના રોજ થયો હતો અને તેમણે રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજ અને ઈંગ્લેન્ડની ઈટન કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. અભ્યાસ દરમ્યાન તેઓથી તેમને ભાણાવનારા પાણ ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા. દહેરાદૂન મિલિટરી કોલેજના ઈમ્પિરિયલ કેડેટ કોરમાં પાણ તેઓ ભરતી થયા હતા. એ સૈન્યના સંસ્કાર અને શિસ્ત તેમના ઉપર એવા તો સવાર થઈ ગયા કે, તેઓ કોઈ પ્રસંગોએ એ કેડેટનો પોશાક પહેરતા અને એ પોશાક પહેરવાની અંગ્રેજ સરકાર પાસે મંજૂરી માંગી હતી અને એ મંજૂરી મળતા તે પોશાક પ્રસંગોપાત પહેરતા હતા. આટલો બધો તેમને ઈમ્પિરિયલ કેડેટ કોરમાં અને તેના પોશાકમાં રસ હતો કે તેમને લોકો સતત આ કેડેટ કોરના સૈનિક તરીકે ઓળખે.

તેઓ લીંબડીના ૩૬માં શાસક દોલતસિંહજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતા અને દિગ્વિજયસિંહજી ઉર્ફ દાદાસાહેબ તરીકે પાણ ઓળખાતા હતા. તેઓ તા.૧૩-૧૦-૧૮૪૦ના રોજ ગાદીએ બેઠા હતા. ઈ.સ.૧૮૧૦માં તેમના પ્રથમ લગ્ન ઈડરના મહારાજા કેસરીસિંહજીના કુંવરી નંદકુંવરબા સાથે થયા હતા, બીજા લગ્ન ઈ.સ.૧૮૩૮માં જાડેજના કુંવરી પ્રવિણકુંવરબા સાથે થયા હતા.

પ્રવિણકુંવરબાથી તેઓને ત્યાં ઠાકોર છત્રસાલજીનો જન્મ થયો હતો. જ્યારે નંદકુંવરબાને રામરાજેન્દ્રસિંહજી નામના પુત્ર અને બે પુત્રીઓ થયા હતા. પરંતુ રામરાજેન્દ્રસિંહજીનું અકાળે સંવત ૧૮૮૭ ભાદરવા સુદ-૬ના રોજ ૧૪ વર્ષની વયે અવસાન થયું, આથી તેમના દાદા દોલતસિંહજીએ તેમની સ્મૃતિને તાજી રાખવા તેમના નામ ઉપરથી રામસાગર તળાવ, રામરાજપર ગામ અને રામરાજેન્દ્રસિંહજી નામની હોસ્પિટલ બાંધી હતી.

દિગ્વિજયસિંહજી ખૂબ જ હોંશિયાર, વાકછટાવાળા અને સામા માણસની સાથે સંબંધો બાંધી લે તેવા ચપલ હતા. કાશ્મીરના મહારાજા હરિસિંહજી અને પાલનપુરના નવાબ તાલે મહમદ ખાનજી તેઓના ખાસ મિત્ર હતા.

જ્યારે નવાનગરના જામ સાહેબ લીંગ ઓફ નેશન્સની બેઠકમાં હાજરી આપવા ગયા ત્યારે તેઓ દિગ્વિજયસિંહજીને અંગત મંત્રી તરીકે સાથે લેતા ગયા હતા. જ્યારે પોતે યુવરાજ હતા ત્યારે તેમણે લીંબડીમાં ધનશ્યામસિંહજી કલબની સ્થાપના કરી હતી.

તેઓ તા.૬-૧-૧૮૪૧ને સોમવારના રોજ અસાધ્ય રોગની બિમારીથી અગિયાર માસના પુત્રને મૂકી મુંબઈમાં અવસાન પામ્યા. પરંતુ તેમના પાર્થિવ દેહને રાજધાની લીંબડીમાં જ લવાયો અને લીંબડીમાં જ અગ્નિસંસ્કાર કરી રાજસ્મશાનમાં તેમની છતરડી ઉભી કરી તેમાં આરસનો શિલાલેખ કોતરવામાં આવ્યો છે, જેમાંથી તેમની જન્મ, મૃત્યુ સાલ અને રાજ્ય કાળનો સમય જાણવા મળે છે. તેઓ અવસાન પામ્યા ત્યારે એક બીજી ઘટના એ પાણ બની હતી કે, લીંબડીમાં રહેતી મિસ.શાર્પ નામની અંગ્રેજ વિદુષી બાઈ કે જેણે દોલતસિંહજીનું અંગ્રેજીમાં જીવન ચરિત્ર લખ્યું હતું અને દોલતસિંહજીને અન્નદાતા કહીને બોલાવતી હતી તે પાણ દિગ્વિજયસિંહજીની સાથે સાથે તે રાત્રે જ મૃત્યુ પામી હતી. લીંબડી રાજ્યમાં ૫૦ સંપૂર્ણ હકૂમતવાળા ગામો હતા અને માત્ર મહેસૂલી હકૂમતવાળા ૩૪ ગામો ઈ.સ.૧૮૪૧માં હતા.લીંબડી શહેરની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૨,૮૭૩. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૩,૪૮૭. ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૧૨,૪૮૫. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૧૧,૦૩૮. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૧૧,૨૮૪. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૧૩,૮૦૮ની હતી.

૨૩..ઠાકોરસા. બાવાજીરાજજીડેજ - રાજકોટ

રાજકોટના અગિયારમાં શાસક મેરામાણજી ચોથા પછી બાવાજીરાજ રાજકોટની ગાદીએ આવ્યા. રાજકોટ રાજ્ય બીજા વર્ગનું હતું અને ૬૫ ગામ ધરાવતુ રાજ્ય હતું. તા.૩૦-૮-૧૮૫૬ના રોજ બાવાજીરાજ જનમ્યા પાણ બે વર્ષમાં જ તેમના માતા હરિબા મૃત્યુ પામ્યા. પિતાના અવસાન સમયે બાવાજીરાજની ઉંમર ૬ વર્ષની હોવાથી દાદીમા નાનબાએ રાજ્ય ચલાવ્યુ. બાવાજીરાજે રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યુ હતું. આ રાજવી વિદ્વાન, સારા વાચક, મિલનસાર, હિંમતવાન, પ્રતાપી અને કાયદા કાનૂનના જાણકાર હતા. ખૂબ જ સાદગી પૂર્ણ રહેનારા હતા. તેઓને અગિયાર રાણીઓ હતા જેમાં (૧) વાંકાનેરના કુંવરી ચાંદબા (૨) સાયલાના કુંવરી કેસાબા (૩) કુંડલાના ઝાલાના કુંવરી બાજીરાજબા (૪) સાયલાના કુંવરી બીજા (૫) સિંધાવદરના કુંવરી હાજુબા (૬) કાનપુરના કુંવરી બાઈરાજબા (૭) ધરમપુરના કુંવરી આનંદકુંવરબા (૮) સિંધાવદરના કુંવરી સુંદરબા (૯) લાખાણકાના ગોહિલ કુંવરી ગગુબા. તેમાંથી તેમના મરાણ સમયે અગિયારમાંથી ત્રણ રાણીઓ હયાત હતા. કુમારશ્રી લાખાજીરાજને ધરમપુર વાળા રાણી આનંદકુંવરબાએ સરધારમાં જન્મ આપ્યો હતો.

ઈ.સ.૧૮૭૩માં બાવાજીરાજે હિંદુસ્તાનનો પ્રવાસ કર્યો હતો. બાવાજીરાજે પોતાના રાજ્યમાં ઘણા બધા સુધારાઓ પાણ કરાવ્યા હતા. તેમાં તેણે અમુક જગ્યાએ ભાગબટાઈને બદલે ગાણોત ઠરાવી વિધોટીની શરૂઆત કરી અને અપીલ કોર્ટ તથા સ્મોલ કોર્ટની સ્થાપના કરી અને તેમાં ન્યાયધીશ તરીકે ખુદ બેસતા હતા.ઈ.સ. ૧૮૭૭ના દુષ્કાળ વખતે સરધારનું જૂનુ તળાવ અને જૂનો દરબારગઢ સમરાવવામાં એક લાખ ખર્ચેને પ્રજાને કામ આપ્યુ. કોઠારિયા નાકા બહારના રાજકોટના રાજ બગીચામાં એક ભવ્ય મહેલ બંધાવ્યો. રાંદરડાનું તળાવ, કાઠિયાવાડના રાજાઓના ખર્ચે બનાવવાનું હતું તેમાં તેમણે જમીન આપી હતી.

બાવાજીરાજના કાળમાં રાજકોટ રાજ્યને દીવાની કામમાં ફુલ સત્તા અને ફોજદારી કામમાં પોતાની રૈયતને દેહાંત દંડની સજા કરી શકે પાણ પર રાજ્યની રૈયતને દેહાંત દંડની સજા કરવા માટે અંગ્રેજ સરકારની મંજૂરી લેવી પડતી હતી. આ બાવાજીરાજે જ અંગ્રેજ સરકારને રાજકોટમાં સિવિલ સ્ટેશન માટે ૩૮૫ એકર જમીન રૂ.૪૫૦૦ના ભાડાથી આપી હતી. તેમના કાળમાં રાજકોટ અને સરધારમાં પુસ્તકાલયો ખુલ્લા મૂકવામાં આવ્યા અને પરા બજાર અને માર્કેટ બંધાણી અને મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના થઈ અને મ્યુનિસિપાલિટીનું યોગ્ય બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું. રાજકોટ અને જૂની રાજધાની સરધારને વિકસાવવાનો સારો એવો પ્રયત્ન કરનાર આ રાજવી હતા.

બાવાજીરાજ તા.૧૧-૪-૧૮૮૦ના રોજ નાની વયે એક માસની સખત બિમારીમાં મૃત્યુ પામ્યા. પરંતુ આજે પાણ તેમના નામની રાજકોટમાં શાળા ચાલે છે, તે રીતે દરરોજ આ રાજવીને વિદ્યાર્થીઓ યાદ કરે છે. બાવાજીરાજે રાજકોટને આધુનિક યુગમાં પ્રવેશ કરાવી રાજ્યને વધુ મજબૂત અને સાફ બનાવ્યુ હતું. રાજકોટ શહેરની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૨૧,૧૫૨. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૨૮,૨૪૭. ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૩૬,૧૫૧. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૩૪,૧૮૪. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૪૫,૮૪૫. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૫૮,૧૧૨. ઈ.સ.૧૯૪૧માં ૬૬,૩૫૩. ઈ.સ.૧૯૫૧માં ૧૩૨,૦૬૮. ઈ.સ.૧૯૬૧માં ૧૯૪,૧૪૫. જયારે ઈ.સ.૨૦૦૧માં રાજકોટની વસતિ ૧૮,૭૦,૪૮૧ની હતી.

૨૪..ઠાકોરસા. લાખાજીરાજ જાડેજા - રાજકોટ

રાજકોટ રાજ્યના બારમા શાસક બાવાજીરાજના અવસાન બાદ લાખાજીરાજ ગાદીએ આવ્યા. તેઓ સમગ્ર કાઠિયાવાડમાં પ્રજા વત્સલ રાજવી તરીકે નામના ધરાવતા થયા હતા. તેમનો જન્મ સરધાર મુકામે સંવત ૧૮૪૨ માગશર સુદ-૧૦ના રોજ થયો હતો. પિતાના અવસાન સમયે તેઓ ધરમપુર મામાને ઘરે હતા. ત્યાંથી આવીને ગાદીએ બેઠા પાણ બાળ વય હોવાને લીધે મેનેજમેન્ટ નિમાયુ. તેઓને ત્રણ રાણીઓ હતા (૧) સેમળિયાના છત્રસિંહજી રાઠોડના કુંવરી રાજેન્દ્રબા (૨) લાઠીના કવિ સૂરસિંહજી ગોહિલના કુંવરી રમાણીકુંવરબા (૩) મીણાપુરના કૃષ્ણકુંવરબા. લાખાજીરાજે રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં અને દહેરાદૂનની લશ્કરી કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. પોતે ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, સ્વીટઝરલેન્ડ, કાશ્મીર, રામેશ્વર, મથુરા, કાશી, ઉજ્જૈન, દિલ્હી, આગ્રા, પંચગીની, દાર્જીલીંગ વગેરે સ્થળોનો પ્રવાસ કર્યો હતો. તેઓ ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૦ના રોજ અવસાન પામ્યા.

લાખાજીરાજના કાળમાં ઈ.સ. ૧૮૨૪માં રાજકોટમાં રવિન્દ્રનાથ ટાગોર અને ઈ.સ. ૧૮૨૫માં મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય શાળા ખુલ્લી મૂકવા આવ્યા હતા. તેઓએ ગાંધીજીને ઈ.સ. ૧૮૨૧માં રાજકોટમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની પ્રથમ બેઠક ભરવા દેવાની પરવાનગી આપી હતી. પછી ભાવનગર ખાતે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની ત્રીજી બેઠકમાં લાખાજીરાજનું તા. ૮-૧-૧૮૨૫ના રોજ સન્માન થયું હતું.

લાખાજીરાજે પોતાના રાજ્યમાં ઘણા બધા સુધારાઓ કર્યા જેમાં દુષ્કાળ વખતે રાજ્યમાં નવા કૂવાઓ ગળાવ્યા અને ચાર મોટા તળાવો બંધાવ્યા હતા અને ખેડૂતોને તળાવી પૈસા આપ્યા. પ્રજાને દુષ્કાળમાં બહુ હેરાન થવા દીધી નહોતી. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને સારી એવી રકમની સ્કોલરશીપ આપતા અને લુલા, લંગડા, આંધળા, બહેરા મુંગા માટે અનાથાશ્રમ બનાવ્યો હતો. રાજ્યમાં ગૌવધ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. ઈ.સ. ૧૮૧૬માં કુવાડવા મહાલમાં વાંકવડ નામનું નવું ગામ વસાવ્યું. ખેડૂતોના શિક્ષણ માટે ખાસ યોજનાઓ કરી સ્ટેશનરી અને ચોપડીઓ મફત પુરી પાડી અને ખેડૂતો માટે ગ્રામ્ય ખેડૂત બેંકો ખોલી હતી.

રાજ્યમાં મુખ્ય મુખ્ય ગામોમાં તથા મુખ્ય મુખ્ય અમલદારોને ઘરે ટેલિફોન નાંખવામાં આવ્યા હતા. ખાસ તો તેઓનું પ્રદાન એ ગણાય છે કે, ઈ.સ. ૧૮૨૩માં પ્રજાને મતાધિકાર આપી પ્રજા પ્રતિનિધિ સભા, અખિલ ધર્મ સભા, મજૂર મહામંડળ, ખેડૂત મહામંડળ, ધારાસભા સ્થાપીને લોકોને વહીવટમાં ભાગ લેતા કર્યા એ તેમની ખાસ ઉદારતા હતી. અરે ! રાજકોટ, સરધાર અને કુવાડવાનો વહીવટ મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દીધો હતો. ઈ.સ. ૧૮૮૫માં લાલપરી તળાવનું ખાતમુહૂર્ત કરવામાં આવ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૮૧૦માં સ્ટેટ બેંક અને ઈ.સ. ૧૮૧૫માં ખેડૂત બેંકો, સ્પીનીંગ તથા વીવીંગ મીલ તથા લાખાજીરાજ રોલર ફ્લોર મીલ ખોલવામાં આવી. ઈ.સ. ૧૮૨૦માં રાજકોટ આટકોટ વચ્ચે રાજ્યએ મોટર સર્વિસ શરૂ કરી. ઈ.સ. ૧૮૨૧માં ધમેન્દ્રસિંહજી શાકમાર્કેટ ખોલી, ઈ.સ. ૧૮૨૩માં રાજકોટ બેરી ટ્રામ-વે શરૂ કરી. ઈ.સ. ૧૮૨૪માં મોટુ પાવર હાઉસ, ઈ.સ. ૧૮૨૫માં થોડી વધુ પોસ્ટ ઓફિસો અને ઘણા ગામોમાં મફત કેળવણીની વ્યવસ્થા કરી. ઈ.સ. ૧૮૨૪, ૨૫માં પ્લેગ અને ઈન્ફ્લુએન્સાના રોગચાળા વખતે ખાસ રસ લઈને લોકોને રાહત આપી હતી. તેમને ૧૮૧૮માં કે.સી.આઈ.ઈ.નો ઈલ્કાબ મળ્યો હતો.

૨૫..ઠાકોરસા.ધમેન્દ્રસિંહજી જાડેજા - રાજકોટ

રાજકોટના તેરમા શાસક લાખાજીરાજના અવસાન પછી ધમેન્દ્રસિંહજી ગાદીએ આવ્યા. તેઓ તા. ૪ માર્ચ ૧૮૧૦ના રોજ જન્મ્યા હતા. જેમાણે થોડો સમય રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં અને પછી ઈંગ્લેન્ડની હાઈગેટ સ્કૂલમાં શિક્ષણ લીધું હતું. આવા પ્રખ્યાત વિદ્યાધામોમાં ભાણેલા હોવા છતાં તેઓને કોઈના સંગે કે કુદરતી બળે પિતા કરતા અવળી પ્રકૃતિના બનાવી દીધા હતા. પોતે શિકારના જબરા શોખીન હતા. આ સમયે રાજકોટના દીવાન તરીકે બગસરાના દ.શ્રી. વીરાવાળા મૂળુવાળા સાહેબ હતા અને તેઓ જ મોટે ભાગે રાજ્ય ચલાવતા હતા.જ્યારે પોતે ગાદીએ બેઠા અને પોતાનાએ વૈભવી ખર્ચને હિસાબે રાજ્યની તિજેરી ખાલી થવા લાગી ત્યારે પ્રજા ઉપર કોઈ નવા કરવેરા નાંખવાનું વિચારવામાં આવ્યું. તે પછી દિવાસળી, ખાંડ, બરફ વગેરેના ઈજારા આપી કાર્નીવલ નામની કંપનીને જુગાર ગૃહ શરૂ કરવાની પરવાનગી આવક માટે અપાઈ આ સમયે ગાંધીવાદીઓએ આ વિરોધ કરવાની તક ઝડપી લીધી અને ધમેન્દ્રસિંહજીના શાસનને હિંદુસ્તાનભરમાં વગોવ્યું. જાણે કે ધમેન્દ્રસિંહજીના ભાગ્યમાં અપયશ અને વગોણા જ લખાયા હતા. તેથી રાજતંત્ર કોઈ સુધાર્યું નહીં ત્યારે વળી રાજકોટની કાપડ મીલના મજૂરોએ કામના કલાકો માટે હડતાલ પાડી એ સફળ બની ત્યારે પ્રજાજનો ખૂબ જ ખુશ થઈ ગયા અને એના મનમાં વિશ્વાસ આવી ગયો કે આપણે રાજતંત્રને પાણ ખોટા રસ્તે ચાલતું હોય તો જરૂર સુધારી શકશું. એક તો રાજકોટમાં એજન્સીનું મુખ્ય મથક અને વળી આવા નાના મોટા બનાવો બનતા ગયા. તેથી રાજકોટ રાજ્ય ચર્ચાના ચક્રોળે ચડ્યું અને નેતાઓએ આ બાબતમાંથી રાજકોટ સત્યાગ્રહ રાજ્ય સામે કર્યો અને ગાંધીજી ઉપવાસ ઉપર ઉતર્યા અને આખા હિંદુસ્તાનમાં આ સત્યાગ્રહની વાતો ફેલાણી અને દીવાન વીરાવાળાએ છેક દિલ્હી સુધી રજૂઆતો અને કાવાદાવા કર્યા. આખરે ગાંધીજીએ ઉપવાસ છોડ્યા અને કહ્યું “હું હાર્યો અને તમે જીતજો” પરંતુ આ પ્રસંગથી ધમેન્દ્રસિંહજી અને રાજકોટ રાજ્યને એક કલંક લાગી ગયું અને આ સત્યાગ્રહની નિષ્ફળતા પાણ સફળતામાં ગણાણી અને પછી તો ઘણી જગ્યાએ એની અસરરૂપે પ્રજાકીય આંદોલનો થયા અને સફળ થયા. ધમેન્દ્રસિંહજીના કાળમાં સૌથી સારું કાર્ય રાજકોટમાં તેમના નામથી તા.૧૬-૧૨-૧૮૩૭ના રોજ કોલેજ ખોલવામાં આવી. આથી સૌરાષ્ટ્રની ત્રીજી મહત્વની કોલેજ એ જમાનામાં ગણાવા લાગી. ધમેન્દ્રસિંહજીને ખૂબ જ ફાસ્ટ મોટર ચલાવવાનો શોખ હતો અને તેઓ રાજકોટથી બગસરા સુધી ખૂબ જ ટૂંકા સમયમાં પહોંચી જતા હતા. ધમેન્દ્રસિંહજી ચાંચઈ પાણિયા(જિલ્લો અમરેલી) શિકારે ગયા હતા ત્યાં રાની પશુએ તેમના પર હુમલો કરતા તેઓ તા. ૧૧-૬-૧૮૪૦ના રોજ અવસાન પામ્યા. ધમેન્દ્રસિંહજીને કોઈ પુત્ર સંતાન ન હોવાથી તેમના અવસાન પછી તેમના ભાઈ પ્રદ્યુમ્નસિંહજી ગાદીએ આવ્યા હતા. આજે પાણ રાજકોટમાં ધમેન્દ્રસિંહજી રોડ છે. તેઓના પિતાશ્રીના નામે લાખાજીરાજ હોસ્ટેલ અને નાના ભાઈ પ્રદ્યુમ્નસિંહજીના નામે હોસ્ટેલ અને ભત્રીજા વર્તમાન ઠાકોર સાહેબ મનોહરસિંહજીના નામે પાણ હોસ્ટેલ છે, આ ત્રણેય હોસ્ટેલ ધમેન્દ્રસિંહજી કોલેજની છે.

રાજકોટ રાજ્યનીવસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૪૬,૫૪૦. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૪૮,૮૩૮. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૪૮,૭૮૫. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૫૦,૬૩૮. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૬૦,૮૮૩. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૭૫,૫૪૦ હતી. રાજકોટને વાર્ષિક રૂ. ૨,૮૫,૦૦૦નું સાલિયાણું મળતું હતું.

૨૬..ઠાકોરસા. રવોજી બીજા જાડેજા - મોરબી

મોરબીમાં જાડેજા વંશની સત્તા હતી અને પ્રથમ વર્ગનું રજવાડું હતું. મોરબી રાજ્યમાં કુલ ૧૪૮ ગામડાઓ હતા અને ૮૨૨ સ્કેવેર માઈલનો વિસ્તાર હતો. ઈ.સ. ૧૮૩૪માં તેની વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૧,૦૦,૦૦૦ હતી અને તેની સામે વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧૮,૦૦,૦૦૦નું હતું.

મોરબી રાજ્યની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૮૮,૮૬૪. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ૧૦૫,૩૩૫. ઈ.સ. ૧૯૦૧માં ૮૭,૪૮૬. ઈ.સ. ૧૯૧૧માં ૮૦,૨૩૦. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં ૮૧,૩૫૫. ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ૧૧૩,૦૨૩ હતી અને મોરબી શહેરની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૧૫,૩૫૩. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ૧૬,૩૨૫. ઈ.સ. ૧૯૦૧માં ૧૭,૮૨૦. ઈ.સ. ૧૯૧૧માં ૧૪,૮૬૨. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં ૧૩,૧૧૫. ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ૧૮,૮૩૪. ઈ.સ. ૧૯૪૧માં ૩૭,૦૪૮. ઈ.સ. ૧૯૫૧માં ૪૦,૭૨૨. ઈ.સ. ૧૯૬૧માં ૫૦,૧૮૨ની હતી. ઈ.સ. ૨૦૦૧માં મોરબી શહેરની વસતિ ૩,૨૩,૭૭૪ની હતી. મોરબી રાજ્ય બ્રિટીશ સરકારને રૂ. ૮,૨૬૩, ગાયકવાડને રૂ. ૪૮,૨૦૮ અને જૂનાગઢને રૂ. ૩,૦૮૮ જોરતલબીના ભરતું હતું. મોરબી રાજ્યના સ્થાપક કાંયોજી હતા, (૨) અલિયોજી (૩) રવોજી પહેલા (૪) પચાણજી (૫) વાઘોજી પહેલા (૬) હમીરજી (૭) જયોજી (૮) પૃથ્વીરાજ (૯) રવોજી બીજા (૧૦) વાઘજી બીજા (૧૧) લખધીરજી (૧૨) છોલ્લા શાસક મહેન્દ્રસિંહજી હતા. આમાં રવોજી બીજા મોરબીના નવમા શાસક બન્યા. તેઓ મોરબીના આઠમા શાસક પૃથ્વીરાજજીના એક માત્ર પુત્ર હતા. તેઓએ કેટલું શિક્ષણ લીધું હતું તેની માહિતી પ્રાપ્ય બની નથી. પરંતુ માત્ર થોડી ઘણી પ્રાથમિક કેળવણી તેઓએ મેળવી હશે. તેઓને છ રાણીઓ હતા, જેમાં ચુડાના કુંવરી માજીરાજબાઈ કુમાર શ્રી વાઘજી ઠાકોર બીજાનો જન્મ થયો હતો. વાઘજીના બીજા ભાઈ હરભમજીરાજનો જન્મ સંવત ૧૮૧૮માં થયો હતો. તેઓના નામને યાદરાખતું આજે રાજકોટમાં હરભમજીરાજ ગરાસિયા છાત્રાલય (જેનું જૂનું નામ ધી કિંગ જ્યોર્જ કોરોનેશન ગિરાસિયા હોસ્ટેલ) ઉભું છે.

રવોજી બીજાના કાળમાં ટંકારા ગામનો કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. તેઓ ખેડૂતોને ખૂબ ચાહતા હતા અને ખેડૂતોને આર્થિક મદદ કરી ખેતીને આબાદ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. દરેક રાજાઓ સાહિત્યકારોને આશ્રય આપતા અને મદદ કરતા હતા તે રીતે રવાજીએ માડું ચારણ મિસાણ શાખાના દેદલ ભગતને રાજકવિ તરીકે નીમ્યા હતા. પાણ તેમની સાથે ધર્મની બાબતે તકરાર થતા રવોજીએ તેમને પોતાનું રાજ્ય છોડી દેવા હુકમ કર્યો હતો અને તેઓ માળિયા જતા રહ્યા, પાણ પાછા પોતાની ભૂલ સમજતા મોરબી બોલાવીને રાખ્યા અને મોટું ઇનામ આપી વર્ષાસિન બમણું કરી આપ્યું હતું. અહીંથી કાઢવા પાછળનું કારણ દેદલ ભગત સ્વામિના રાયણસંપ્રદાયના શિષ્ય બન્યા હતા તે જ તેનો ગુનો હતો. એવું કહેવાય છે કે પછી ખુદસહજાનંદ સ્વામીએ ચમત્કારિક રીતે દર્શન આપ્યા તેથી તેની ભૂલ સમજાણી હતી. તેઓના રાજ્યકાળમાં સંસ્કૃત પાઠશાળા, દવાશાળા સ્થપાઈ હતી અને મોરબી રાજ્યના ન્યાયતંત્રમાં ફેરફાર કરી ફોજદારી અને દીવાની અદાલતો સ્થાપવામાં આવી હતી. રવોજી ધાર્મિક, શ્રદ્ધાળુ પુરૂષ હતા. જ્યારે કુ.શ્રી વાઘજીને શીતળા નીકળતા કાલાવડના શીતળામાની માનતા કરેલી અને સારુ થઈ જતા કાલાવડમાં બ્રાહ્મણોની ચોરાસી કરી અને વાઘજીને ચાંદીના રૂપિયાથી તોળી તે ચાંદીમાંથી મંદિરને ચાંદીના કમાડ કરાવી આપ્યા તેઓ ૧૭ ફેબ્રુ. ૧૮૭૦ના રોજ અવસાન પામ્યા હતા.

૨૭.સર વાઘજી ઠાકોર બીજા જાડેજા - મોરબી

મોરબીના નવમા શાસક રવોજી બીજાનું અવસાન થતા મોરબીની ગાદીએ વાઘજી બીજા તા.૧૭-૧૨-૧૮૭૦ના રોજ ગાદીએ આવ્યા, તેઓ જાડેજા વંશના હતા. તેમનો જન્મ તા.૧૭-૪-૧૮૫૮ના રોજ થયો હતો. પિતાના અવસાન સમયે તેમની સગીર વય હોવાથી મેનેજમેન્ટ સ્થપાયુ અને તેમને ત્રણ રાણીઓ હતા.

તેઓ બાળપણથી વિદ્યાભ્યાસમાં ખંત ધરાવતા અને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે પંકાયેલા હતા, રમત-ગમતમાં પણ એટલા જ હોશિયાર અને આગળ પડતા હતા. કોલેજમાંથી નીકળ્યા બાદ કેપ્ટન હંફી સાથે હિંદુસ્તાનના પ્રવાસે નીકળ્યા હતા પછી તેઓએ યુરોપનો પણ પ્રવાસ કર્યો હતો. તેઓને તા.૧-૧-૧૮૭૮ના રોજ રાજ્યની પૂર્ણ સત્તા સોંપવામાં આવી હતી. પછી તો વાઘજી ઠાકોરે મોરબીને શાણગારીને આધુનિક બનાવવાના જબરા પ્રયત્નો કર્યા અને મોરબીને સૌરાષ્ટ્રના પેરીસનું ઉપનામ અપાવ્યું. (૧) તા.૨૦-૨-૧૮૭૮ના રોજ મચ્છુ નદી ઉપરના પુલનો પાયો નાંખ્યો અને ૪ લાખના ખર્ચે તે પુલ ઉભો કર્યો અને પુલનું નામ કેસરે હિંદ રાખી યુરોપમાં બનેલા કાંસાના આખલા-ઘોડાના પૂતળાઓ બન્ને છેડે મૂકાવ્યા. (૨) તા.૨૮-૨-૧૮૮૦ના રોજ મોરબીની શાણગારીક બજારનો પાયો નાંખ્યો અને એક સરખી બાંધણીવાળી જ્યપુરની બજાર જેવી ભવ્ય બજાર ઉભી કરી. (૩) તા.૨૨-૫-૧૮૮૦ના રોજ રાજમહેલનું વાસ્તુ કર્યું, આ મહેલમાં ઈટાલિયન ચિત્રકાર પાસે ચિત્રો દોરાવી અને પરદેશથી અલભ્ય વસ્તુઓ અને રાચરચીલું મંગાવી શાણગાર્યો. (૪) તા.૨૫-૧૨-૧૮૮૦ના રોજ મોરબીમાં છાપખાનું શરૂ કર્યું. (૫) તા.૧૬-૧૧-૧૮૮૪ના રોજ મોરબીથી વઢવાણ રેલવે નાંખવાનું શરૂ કરાવ્યું અને તા.૧-૪-૧૮૮૬ના રોજ આ પાટા પર રેલવે શરૂ કરી આ સિવાય પણ રેલવે લાઈનો તેમણે નાંખી હતી. (૬) તા.૨૦-૩-૧૮૮૮ના રોજ બજારનો મોટો દરવાજો અને તેને વુડ હાઉસ ગેટ નામ આપવાનું નક્કી કરી પાયો નાંખ્યો. (૭) મચ્છુ નદી ઉપર ઝુલતો પુલ બનાવ્યો અને પોતાની માણી નામની રખાતની યાદમાં ઈ.સ.૧૮૦૩માં માણી મંદિર બાંધવાની શરૂઆત કરી અને રૂા.૩૦ લાખ ખર્ચા છતાં તે અધુરું રહ્યું અને વાઘજી ઠાકોર ગુજરી ગયા. (૮) તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં નીચેની વસ્તુ પ્રથમ લાવનાર અને શરૂ કરનાર હતા. વિમાન, ફોર્ડ મોટર, લાઈટ, ટેલિફોન, આર્થિસુબોધ નાટક કંપની. આ સિવાય પણ ઘણા બધા સુધારાઓ તેમણે કર્યા. તેઓ દયાળુ શાસક હતા તેમણે ઈ.સ.૧૮૭૭ના દુષ્કાળમાં ૨૧ દિવસ ૩૦૦૦ માણસોને જમાડ્યા હતા અને ૧૮૭૮ના દુષ્કાળમાં રાહતકામો ખોલ્યા હતા. તેઓ ચારાગો, સાહિત્યકારોને ઉત્તેજન આપનારા હતા. સ્વભાવે સારા અને સાદા અને ખુશામતથી દૂર રહેનારા હતા. તેમને અંગ્રેજ સરકારે કે.સી.આઈ.ઈ. અને જી.સી.આઈ.ઈ.ના ઈલ્કાબો આપ્યા હતા. આ પ્રજા વત્સલ રાજવીને નામે આજે પણ મોરબીમાં વાઘપરા છે અને પ્રજાજનોએ પોતાના ખર્ચે એક આરસનું બાવલુ મૂક્યું છે. આજે પણ લોકો પોતાના દુઃખ બાબતે સ્મરણ કરીને કે માનતા માનીને એ બાવલાને હજી નાળિયેર વધેરતા જોવા મળે છે. તેઓ સારા રાજવી નિવડ્યા પાછળનું કારણ તેમનું બાળપણનું શિક્ષણ, પ્રવાસ અને પોતાની દિર્ઘદ્રષ્ટિ તેમાં ભળતા મોરબીની પ્રજાને ઈશ્વર જેવા અને સગવડતાઓ આપવામાં જીન જેવા શાસક મળી ગયા.તેઓ તા.૧૧.૬.૧૮૨૨ના રોજ અવસાન પામ્યા હતા.

૨૮. મહારાજા લખધીરજી જાડેજા - મોરબી

મોરબીના ૧૦ શાસક વાઘજી ઠાકોર બીજાનું અવસાન થતા લખધીરજી ઉર્ફે જીલુભા મોરબીના શાસક બન્યા હતા. તેઓનો જન્મ તા. ૨૬-૧૨-૧૮૭૬ના રોજ થયો હતો અને તેમણે ઈંગ્લેન્ડમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તેઓ જૂન, ૧૯૨૨માં ગાદીએ બેઠા હતા. તેઓને ત્રણ રાણીઓ હતા. (૧) રાજપીપળાના કુંવરી નંદકુંવરબા (૨) દેવગઢ બારિયાના કુંવરી (૩) રાણીગામ (દાઠા)ના સરવૈયાના કુંવરી. તેઓને તા. ૪-૭-૧૯૨૬ના રોજ વડી સરકાર તરફથી મોરબી સંસ્થાનનો વંશ પરંપરાગત મહારાજાનો ઈલ્કાબ મળ્યો હતો. બ્રિટીશ સરકારે તેઓને તા. ૧-૧-૧૯૩૦ના રોજ કે.સી.એસ.આઈ.નો અને તા. ૮-૬-૧૯૩૯ના રોજ જી.બી.ઈ.(નાઈટ ગ્રાન્ડ ક્રોસ ઓફ ધી બ્રિટીશ એમ્પાયર)નામનો ઈલ્કાબ મળ્યો હતો. જ્યારે ઈ.સ. ૧૯૪૨માં બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીએ તેઓને ડોક્ટર ઓફ લોઝની માનદ પદવી આપી હતી.

લખધીરજી ભાણેલા ગણેલા વિદ્વાન હોવાથી તેમણે પિતાના પ્રગતિશીલ કાર્યોને આગળ ધપાવી પ્રજાના હૃદયમાં લાડીલા લખધીર તરીકે સ્થાન પામ્યા હતા. તેઓ ગાદીએ બેઠા ત્યારે ખેડૂતોની વિધોટી માફ કરી હતી. તથા કારીગર ઉપરનો કર તથા બારી બારણા ઉપરની લાગત કાઢી નાંખવામાં આવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૨૨થી મફત કેળવણીનું ધોરણ દાખલ કર્યું હતું. તેઓએ શિક્ષણના વિકાસ માટે સ્વતંત્ર કન્યા શાળાઓ સ્થાપી, હરિજનો માટે બે શાળાઓ શરૂ કરી. આ ઉપરાંત બાજીરાજબા અનાથાશ્રમને દાન આપ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૩૮માં ટેકનિકલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ સ્થાપવા જેમણે રૂ. ૭ લાખનું દાન કર્યું હતું. જે સંસ્થા આગળ જતા લખધીરજી એન્જિનિયરીંગ કોલેજ નામે ઓળખાણી. તેઓએ સર વાઘજી હોસ્પિટલ, નંદકુંવરબા ઝનાના હોસ્પિટલ, ટંકારામાં હોસ્પિટલ, મહારાણી નંદકુંવરબા ધર્મશાળા શરૂ કરી હતી. ૮ લાખના ખર્ચે એક બંદર વસાવી તેનું નામ નવલખી બંદર પાડ્યું. મોરબીમાં તેમણે સીમેન્ટ રોડ, વિલિંગડન સેક્ટરીએટ અને અધુરા માણીમંદિરને પૂર્ણ કર્યું. લોઈડ ગેટ વગેરે જેવા સુવિધા વધારનારા કાર્યો તેમણે કર્યા હતા. તેઓએ વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારની સગવડતા વધારી હતી. તેમણે થાન-ચોટીલા, સનાળા-ખાનપર, જેતપુર-ખાખરેચી, ખાખરેચી-ઘાંટીલા વગેરે રૂટની રેલવે શરૂ કરાવી અને મોરબી નવલખી રેલવેને નેરોગેજમાંથી મીટરગેજમાં ફેરવી હતી.

તેઓના રાજ્યમાં આવકવેરો, ઘરવેરો કે ચુલાવેરો હતો નહીં. મર્કન્ટાઈલ બેંક ઈ.સ. ૧૯૨૭માં ખોલી જેમાંથી ખેડૂતોને ૬ ટકાના ધોરણે લોન મળતી હતી. તેઓએ ગૌવધ ઉપર પ્રતિબંધ મુક્યો હતો. તેઓના સમયમાં મોરબીમાં અનેક કારખાનાઓ સ્થપાણા હતા. તેમણે ખેડૂતો તરફ ઉદાર દ્રષ્ટિ રાખી ત્રણ વખત મહેસૂલ માફ કરીને રાહત આપી હતી. મોરબીમાં ખેડૂત વિદ્યાર્થીઓ માટેના છાત્રાલયને રૂ. ૧ લાખની મોટી રકમનું દાન આપ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૨૪માં રૂ. ૨૫ લાખનું દુષ્કાળ નિવારણ ફંડ ઉભું કર્યું હતું. તેઓએ મોરબીને સ્વચ્છ, સુંદર બનાવવા ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા અને તેઓના કાળમાં જાહેર માર્ગ ઉપર વીજળીની સુવિધા પૂરી પાડવામાં આવી હતી. તેઓએ ઈ.સ. ૧૯૪૭માં મોરબી રાજ્યને ભારતસંઘમાં વિલીન કરતા પૂર્વે રાજ પદેથી નિવૃત્ત થઈ તેમના પાટવી પુત્ર મહેન્દ્રસિંહજીને ગાદીએ બેસાડ્યા હતા. તેથી મહેન્દ્રસિંહજીએ ભારત સાથે મોરબી રાજ્યનું જોડાણ કર્યું હતું. સાથે સાથે અન્ય દેશી રજવાડાઓના પ્રમાણમાં મોરબી રાજ્યે ઘણી મોટી રકમ જમા કરાવી હતી. તેમને ૮ લાખનું વાર્ષિક સાલિયાણું મળતું હતું.

૨૯. મહારાણા વખતસિંહજી ઝાલા - સાયલા

સાયલાના સાતમા શાસક વખતસિંહજી બન્યા, તેમનું મૂળ નામ પ્રતાપસિંહજી હતું. તેઓનો જન્મ તા. ૧૦-૭-૧૮૪૫ના રોજ થયો હતો. તેઓએ રાજકુમાર કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. એમના સમય દરમ્યાન સૌરાષ્ટ્ર આખું રસ્તા, રેલવે, મકાનો અને સુધારાના ક્ષેત્રે નવા રૂપરંગ ધારણ કરી રહ્યું હતું. આ અસર વખતસિંહજી ઉપર પણ થઈ અને તેમણે ઘણા વિકાસના કાર્યો કર્યા. તેઓએ દરબારગઢ સામે કન્યા શાળા બંધાવી, પબ્લીક ગાર્ડન, દરબારગઢમાં કચેરી, ચેરીટેબલ ડીસ્પેન્સરી અને પોતાના ગામો ચોરવીરા અને સરામાં રાજ્યના ઉતારા માટેના બંગલાઓ બંધાવ્યા હતા. આ ઉપરાંત જીર્ણોદ્ધાર કંકર, પાવર હાઉસ, ખોડીયાર મંદિર, ગોરડિયા હનુમાન અને કાશીવિશ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. આ મંદિરનું ગર્ભગૃહનું તોરણ છીપ કામથી સુશોભિત છે. આ સિવાય મંદિરમાં ફરતી બાજુ સીદીસેયદની જાળીની યાદ અપાવે તેવી આરસની સુંદર કોતરાણીવાળી જાળીઓ છે, જેમાં ઘણા બધા દેવોને કંડારવામાં આવ્યા છે, આ સિવાય એક જાળીમાં એસ.કે.વી.એમ એક જ અક્ષરોથી જુદા જુદા વળાંકોથી બતાવેલ છે. કાશીવિશ્વનાથના આ મંદિરે પોતે દરરોજ દર્શને પધારતા હતા. આ મહારાણાના સમયમાં જ સાયલા જોરાવરનગર રેલવે લાઈનનું કામ શરૂ થયું હતું તેઓના કાળમાં સોમવારિયા પેંડા બનાવવાની કંદોઈએ શરૂઆત કરી હતી જે ખૂબ જ પ્રખ્યાત થયા છે.

મહારાણા વખતસિંહજીએ રાજ્યને અને ઝાલાવંશને બે ફાયદાકારક સમાધાનો કર્યા. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ધાંગધ્રા રાજસાહેબ સાથે ચિત્રોડી અને નારીયાણા ગામની જમાબંધી બાબતે સમાધાન કર્યું. વઢવાણ રાજ્ય સાથે અપૈયો હતો તે સમાધાન કરી દૂર કર્યો. તેઓ સમયના ખૂબ જ પાબંધ હતા એક વખત સાયલામાં પોલીટીકલ એજન્ટ ડેવીસ આવવાના હતા. પણ તેને મોડુ થતા તેમણે પાટવી કુંવર મદારસિંહજીને આવકારવા મોકલ્યા હતા અને પોતે પાછા વળી ગયા પછી ડેવીસે પણ મોડુ થવા બદલ દીલગીરી વ્યક્ત કરી હતી. તેઓને તા. ૩ જૂન, ૧૮૯૧ના રોજ બ્રિટીશ સરકાર તરફથી સી.એસ.આઈ.નો ઈલ્કાબ મળ્યો હતો. સાયલા રાજ્યનો વિકાસ કરવા માટે તેઓએ ઘણા પગલાઓ લીધા હતા. જેમાં રેવન્યુ ખાતામાં અનેક સુધારાઓ કરાવ્યા હતા. તેઓને ઘોડેસવારીનો શોખ હતો. જ્યારે રાજકોટમાં ઘોડાદોડની હરિકાઈ થઈ હતી ત્યારે સાયલાના ઘોડા શ્યામરતન, હેક્ટર ટવાઈ લાઈટ, મહિદાર, સ્ટાર લાઈટ, મજમા નામના ઘોડાઓને દોડમાં ઈનામો મળ્યા હતા. તેઓને છ પુત્રો હતા. (૧) મદારસિંહજી (૨) કલ્યાણસિંહજી (૩) મેરૂભા (૪) દેવુભા (૫) વજુભા ઉર્ફે સરદારસિંહ (૬) મનુભા. આ બધા કુંવરોને વઢવાણની ગિરાસિયા કોલેજમાં ભણાવ્યા હતા અને આગળ જતા તેઓ સારા હોદ્દાઓએ ગોઠવાયા હતા. દા.ત. મેરૂભા જમજસાજના એ.ડી.સી. વજુભા રાજકુમાર કોલેજમાં વિંગમાસ્ટર, ભાવસિંહ અને દેવીસિંહ પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ. વખતસિંહજીએ કુમારો વચ્ચે કોઈ તકરાર ન થાય તે માટે તેમણે હાથે કુમારોને ગરાસ વહેંચી દીધો હતો. તેઓના સમય દરમ્યાન સાયલા રાજ્ય ત્રીજા વર્ગમાંથી બીજા વર્ગમાં મૂકાયું હતું. તેઓ તા. ૨૫-૧-૧૯૨૪ના રોજ અવસાન પામતા તેમની છતરડી બસ સ્ટેશન પાછળની અન્ય રાજાઓની છતરડી સાથે ઉભી કરવામાં આવી છે.

૩૦. મહારાણા મદારસિંહજી બીજા - સાયલા

સાયલાના સાતમા રાજવી વખતસિંહજીનું અવસાન થયા પછી તેમના પુત્ર મદારસિંહજી ગાદીએ આવ્યા હતા. જેઓ તા.૨૮-૫-૧૮૬૮ના રોજ જનમ્યા હતા અને તા.૨૫-૧-૧૮૨૪ના રોજ ગાદીએ બેઠા હતા. તેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તેમને સી.આઈ.ઈ.નો તા.૩-૬-૧૮૩૩ના રોજ ઈલ્કાબ મળ્યો હતો. તેઓને ગાયો, ભેંસો તથા ઘોડા પાળવાનો ખૂબ જ શોખ હતો. કાઠિયાવાડી ઘોડાની જાતોમાં સુધારા તથા બ્રિડીંગ કરાવતા. ઉપરાંત મારવાડી ઘોડા પણ પોતાની અશ્વશાળામાં રાખ્યા હતા તથા તેમની જાતો સુધારી હતી. રૂપકોટ, મજમી, વાયુકુમાર, પેગુ, સ્ટારવાઈટ, મુનવાઈટ, શ્યામસુંદર, સુકુમાર વગેરે નામના તેમના પ્રખ્યાત ઘોડાઓ હતા. ગાયોની જાતમાં ગિરબ્રિડ તથા વઢિયારી અને કાંકરેજીનું બ્રિડીંગ કરાવતા હતા. ભેંસોમાં કુંઢી તથા સંઘાણ અને નવસુંદરીની જાતો હતી, તેમાં સુધારા કરાવ્યા હતા. દર સાતમ-આઠમે શ્રાવણ માસમાં કોઠી બંગલાના મેદાનમાં રમત-ગમત તથા હરિકાઈઓ ગોઠવતા. ઉપરાંત દર વર્ષે જીનના બંગલાના મેદાનમાં કેટલ શો અને હોર્સ શો યોજતા હતા. આ શો જોવા માટે કાઠિયાવાડના અનેક રાજાઓ, પોલીટીકલ એજન્ટો અને રેસિડેન્ટો મહેમાન બનતા હતા. ઈ.સ.૧૮૨૭માં સાયલા ટ્રામ-વે શરૂ કરવામાં આવી હતી.

મદારસિંહજી ઉદ્યમી, ખંતીલા અને મહેનતુ હતા. તેમના પિતાએ જે ટ્રામ-વે અને જીર્નીંગ ફેક્ટરી સ્થાપી હતી તેને તેમણે ખુલ્લી મૂકી હતી. આ સિવાય તેમણે રાજ્યમાં કેટલાક સુધારાઓ અને સગવડતાઓ કરી. સાયલા ગામની અંદર આવેલા માનસરોવરને પાળ બંધાવી હતી. આજના હાઈ-વે રોડની પાસે બેલ ગેસ્ટ હાઉસ ખોલી પોલીટીકલ એજન્ટ મિ.બેલના હાથે જ તેનું ઉદ્ઘાટન કરાવ્યું હતું. તેઓએ ખેડૂતો તરફ ધ્યાન આપી ખેતી બાબતે કેટલાક સુધારાઓ કરાવ્યા હતા. તળાવની જમીનો પણ ખેતી માટે વાપરવા દેવાનું ઠરાવ્યું. સાયલા રાજ્યને ઘાસના વીડ હોવાથી ખેડૂતો માટે ઘાસની પૂરેપૂરી સગવડતા કરાવી આપી હતી. આફતના સમયે ખેડૂતોને આર્થિક સહાય કરવામાં આવતી અને બળદોની સગવડ કરી આપતા હતા.

તેઓને યાત્રાનો ખૂબ જ શોખ હતો આથી તેઓ દર વર્ષે યાત્રાએ જતા હતા અને ધાર્મિક પ્રકૃતિના હોવાથી કાશીવિશ્વનાથના મંદિરમાં મહાફર યજ્ઞ કરાવતા હતા. તેઓએ બેલ ગેસ્ટ હાઉસમાં કોઠી બંગલો, નવાગઢ, ડોળિયા અને ભીમેશ્વરની ટેકરી ઉપર બંગલાઓ તથા ગામડાઓમાં ઉતારાઓ બંધાવ્યા હતા. તેઓને ૧૨ રાણીઓ હતા. તેમને (૧) કરાણસિંહજી (૨) કનકસિંહજી (૩) માનુભા (૪) દિપુભા એમ ચાર પુત્રો હતા.

સાયલાના આજના બસ સ્ટેશન પાસે સાયલાના ઝાલા રાજવીઓની કુલ ૧૮ છતરડીઓ ઉભી છે. દરેક છતરડીઓમાં શિલાલેખ જડેલા છે. જેમાં મહારાણા શેષમલજી પહેલાની છતરડીમાં લેખ છે કે, સંવત ૧૮૦૭માં ૨૪ વર્ષની ઉંમરે તેમણે કરપડા કાઠીઓ પાસેથી સાયલા જીતી રાજધાની સ્થાપી. આ છતરડીઓમાં મહારાણીઓની પણ છતરડી છે. મહારાણા મદારસિંહજી અવસાન પામતા તેમની છતરડી પણ અહીં ઉભી કરવામાં આવી છે. જેના શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે, તેઓ તા.૮-૪-૧૮૩૮ના રોજ અવસાન પામ્યા.

૩૧. મહારાણા કરાણસિંહજી ઝાલા - સાયલા

સાયલા રાજ્યમાં ૪૩ ગામો હતા. જે ચાર મહાલોમાં વહેંચાયેલા હતા. જ્યારે સાયલા વખતસિંહજીના સમયમાં ત્રીજા વર્ગમાંથી બીજા વર્ગમાં મૂકાયું હતું. જેનો વિસ્તાર ૨૨૨.૧ સ્કેવેર માઈલ હતો. સાયલાને પહેલા ૪૩ ગામ હતા પણ પછીથી ૪૫ ગામો થયા હતા. તેની અંદાજિત વાર્ષિક આવક રૂ. ૨,૦૦,૦૦૦ અને રૂ. ૧,૭૫,૦૦૦ની જાવક હતી. સાયલા રાજ્ય વાર્ષિક રૂ. ૧,૫૦૦ બ્રિટીશ સરકારને અને રૂ. ૫૧૦ જૂનાગઢને જોરતલબીના ભરતુ હતું.

મહારાણા કરાણસિંહજીનો જન્મ તા. ૧૧-૫-૧૮૮૧ના રોજ થયો હતો અને તા. ૮-૪-૧૮૩૮ના રોજ તેઓ ગાદીએ બેઠા હતા. સાયલા રાજ્યની સ્થાપના શેષમલજી પહેલાએ ઈ.સ. ૧૭૫૧માં કરી હતી. (૧) શેષમલજી પહેલા ઈ.સ. ૧૭૫૧ થી ૧૭૮૪ (૨) કકોભાઈ ઉર્ફે વિક્રમાતજી ઈ.સ. ૧૭૮૪ થી ઈ.સ. ૧૮૧૩ (૩) મદારસિંહજી પહેલા ઈ.સ. ૧૮૧૩ થી ૧૮૧૪ (૪) આતાભાઈ ઈ.સ. ૧૮૧૪ થી ૧૮૩૭ (૫) બાવાજી ઉર્ફે શેષમલજી બીજા ઈ.સ. ૧૮૩૭ થી ૧૮૩૮ (૬) કેસરીસિંહજી ઈ.સ. ૧૮૩૮ થી ૧૮૮૧ (૭) વખતસિંહજી ઈ.સ. ૧૮૮૧ થી ૧૮૨૪ (૮) મદારસિંહજી બીજા ઈ.સ. ૧૮૨૪ થી ૧૮૩૮ (૯) કરાણસિંહજી ઈ.સ. ૧૮૩૮ થી ૧૮૪૮. આમ સાયલાના ઝાલા વંશના નવ રાજવીઓએ શાસન ચલાવ્યું.

સાયલા ગામની વસ્તી નીચે મુજબની હતી. જે બતાવે છે કે, સાયલા દિનપ્રતિદિન નબળું પડતુ રહ્યું છે. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૬,૪૮૮, ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૫,૬૫૦, ઈ.સ. ૧૮૦૧માં ૫,૩૬૭, ઈ.સ. ૧૮૧૧માં ૪,૮૨૧, ઈ.સ. ૧૮૨૧માં ૪,૭૧૫, ઈ.સ. ૧૮૩૧માં ૫,૨૩૦, ઈ.સ. ૨૦૦૧માં સાયલાની વસતિ ૧૩,૧૮૫ની હતી.

સાયલા રાજ્યની વસ્તી નીચે મુજબની હતી. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૧૬,૮૮૩, ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૧૫,૮૮૧, ઈ.સ. ૧૮૦૧માં ૧૧,૬૬૧, ઈ.સ. ૧૮૧૧માં ૧૨,૮૫૩, ઈ.સ. ૧૮૨૧માં ૧૩,૩૫૧, ઈ.સ. ૧૮૩૧માં ૧૫,૨૮૫ હતી.

મહારાણા કરાણસિંહજી ઉત્તેલિયા અને વીરપુર પરણ્યા હતા. કરાણસિંહજીને ત્રણ પુત્રો હતા. (૧) સુરેન્દ્રસિંહજી (૨) ભોજરાજસિંહજી (૩) મહેન્દ્રપ્રતાપસિંહજી અને પાંચ કુંવરીઓ હતા. જેમના મોટા પુત્ર સુરેન્દ્રસિંહજી પાટવી કુમાર હતા. જ્યારે કુ.શ્રી ભોજરાજસિંહજીને ઢેઢુકી તથા સામતપરની સત્તર સાંતીની ગરાસમાં જમીન આપવામાં આવી હતી. જ્યારે કુ.શ્રી મહેન્દ્રપ્રતાપસિંહજી નાની ઉંમરમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા, તેમના સ્મરણાર્થે સાયલા પેલેસમાં વેદમંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે.

કરાણસિંહજીએ રાજ્યમાં કેટલાક સુધારાઓ કરી સગવડતાઓ વધારી હતી. નવી જેલ બનાવી, સિનેમા થિયેટર બનાવ્યું, ભાયાતોનું મોટું લેણું માફ કર્યું, વેપારીના દેવાનું વ્યાજ માફ કર્યું, સાયલા રાજ્યના તમામ મૂળ ગરાસિયાઓનું પણ લેણું માફ કર્યું, પોતે હાઈસ્કૂલ અને હોસ્પિટલ બંધાવી. પોતાના રાજ્યારોહણના દિવસે સ્પેશિયલ એરોપ્લેન ખરીદ્યું હતું. તેઓએ સનાતન ધર્મમાંથી આર્યસમાજ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તેઓ ઈ.સ. ૧૮૬૨માં અવસાન પામ્યા. તેઓની સાયલા બહાર અંતિમ વિધિ થઈ હોવાથી તેઓની છતરડી પછી સાયલામાં બનાવવામાં આવી નથી. સાયલાને વાર્ષિક રૂ. ૬૨,૫૦૦નું સાલિયાણું મળતુ હતું.

૩૨..ઠાકોરસા. દાજીરાજ ઝાલા-વઢવાણ

વઢવાણના દશમા શાસક રાયસિંહજીના અવસાન બાદ તેમના પૌત્ર દાજીરાજ વઢવાણની ગાદીએ બેઠા. એ ઝાલા વંશના રાજવી હતા. તેમનો જન્મ તા.૪-૧-૧૮૬૧ના રોજ થયો હતો. તેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું અને ભારત અને યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો હતો અને લંડનમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાને બન્ને ભાઈઓ મળ્યા હતા.

વઢવાણ રાજ્યનીવસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૪૨,૫૦૦. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૪૨,૪૩૮.ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૩૪,૮૫૧. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૩૫,૮૩૧. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૩૭,૮૪૬. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૪૨:૬૦૨ હતી અને વઢવાણ શહેરની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૬,૮૪૮. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૭,૪૪૦.ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૧૬,૨૨૩. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૧૫,૫૪૩. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૧૬,૩૮૦. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૧૮,૨૬૮ની હતી.ઈ.સ.૨૦૦૧માં વઢવાણ શહેરની વસતિ ૧,૨૫,૧૭૬ની હતી.

તેઓના પિતાના અવસાન સમયે દાજીરાજ સગીર હોવાથી મેનેજમેન્ટ નિમાયું, પછી તે ગાદીએ તો ઈ.સ.૧૮૭૫માં બેઠા હતા પણ પૂર્ણ સત્તા ઈ.સ.૧૮૮૧માં સોંપવામાં આવીને તેમણે નીચે મુજબના કાર્યો કર્યા હતા. (૧) ચંદ્રવિલાસ પેલેસ અને પોલીસ લાઈનના મકાનો બંધાવ્યા (૨) હવા મહેલ બંધાવવો શરૂ કર્યો પરંતુ તેમના અચાનક અવસાનથી અને પછીથી આ મહેલને અપશુકનિયાળ ગણીને એ કોઈ વાંધાસર પુરો કોઈ રાજવીએ ન કર્યો તે આજે પણ અધુરો મહેલ ઉભો છે (૩) માઈ ગઢેચીને દશેરાના દિવસે પાડો ચડાવવાની જે રૂઢિગત પ્રાણલિકા હતી તે બંધ કરી (૪) દાજીરાજના કાળમાં વઢવાણમાં ઈ.સ.૧૮૮૦માં હજીમોએ ભાવવધારા માટે હડતાલ પાડી તેનો ઉકેલ આપમેળે કરાવ્યો (૫) મોરબીના વાઘજી ઠાકોર બીજા અને દાજીરાજને રેલવે લાઈન બાબતે ઝઘડો થતા દાજીરાજે પોલીસ પાર્ટી મોકલી પોતાની હદમાંથી પાટા કઢાવી નાંખ્યા હતા અને ઝઘડો મોટો થયો. ઈ.સ.૧૮૭૮માં વઢવાણ ભાવનગર લાઈન બંધાતી હતી તેમાં રેલવેના યુરોપિયન એન્જિનિયર બેકફોર્ડ કોઝવેના પાણી બાબતે વઢવાણ સાથે તકરાર કરી ત્યારે દાજીરાજે મચક ન આપી. આખરે ભોગાવાના રેલવેના લોખંડનો પુલ બાંધવા એક લાખનો ફાળો આપી ઉદારતા બતાવી હતી (૬) વઢવાણથી પૂર્વમાં આવેલ ગંદવડા તળાવને ઉંડુ કરાવી તેને દાજીસાગર નામ આપ્યું હતું.

તેઓએ રાજ્યનું ન્યાય ખાતુ સુધાર્યું અને કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું, જાહેર બાંધકામ ખાતુ સ્થાપ્યું, શહેર સુધરાઈ ખાતાને મજબૂત બનાવ્યું. તેઓ શિક્ષણ પાછળ વાર્ષિક રૂ.૪૫ હજારનો ખર્ચ કરતા હતા. ધર્મદા હોસ્પિટલ અને દવાખાનું પણ ખોલાવ્યું હતું. તા.૧-૧-૧૮૭૭ના રોજ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ કેસરે હિંદનો ઈલ્કાબ ધારણ કર્યો એની યાદગીરીમાં તેમને નવ તોપની સલામીનું માન અપાયું હતું.દાજીરાજે વઢવાણમાં ખારવાની પોળ બહાર ચંદ્રવિલાસ બાગ સુધી દાજીપરૂ વસાવ્યું હતું. દાજીરાજના કાળમાં વઢવાણમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ રેલવેએ પગરણ કર્યા. દાજીરાજ હોંશિયાર અને માયાળુ રાજવી હતા. જેઓ પોતાની પ્રજાની યાદગીરી માટે આટલી છાપ મૂકતા ગયા છે. આ અલ્પજીવી રાજવીએ વઢવાણની પ્રજા માટે ઉંડી છાપ મૂકી છે, જે ભૂલાય તેવી નથી. દાજીરાજ તા.૫-૫-૧૮૮૫ને મંગળવારના રોજ અપુત્ર અવસાન પામ્યા.

૩૩..ઠાકોરસા. બાલસિંહજી ઝાલા - વઢવાણ

વઢવાણના દસમા શાસક રાયસિંહજીના અવસાન પછી દાજીરાજ ગાદીએ આવ્યા તેઓ ઝાલા વંશના હતા. બાલસિંહજીના પિતા ચંદ્રસિંહજી યુવરાજ પદે જ મૃત્યુ પામ્યા હતા. તેઓ તા.૨૮-૧-૧૮૬૩ના રોજ જન્મ્યા હતા. તેમનું બીજું નામ કાળુભા હતું અને દાજીરાજના નાના ભાઈ હતા. આ બન્ને ભાઈઓ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં ભણ્યા હતા અને ભારત અને યુરોપનો પ્રવાસ પણ કર્યો હતો. દાજીરાજનું ક્ષયરોગથી મૃત્યુ થવાથી બાલસિંહજી વઢવાણની ગાદીએ તા.૧૭-૫-૧૮૮૫ના રોજ બેઠા ત્યારે સંયુક્ત કારભાર ચાલતો હતો. પછી તા.૨૦-૧૧-૧૮૮૫ના રોજ બાલસિંહજીને પૂર્ણ સત્તા સોંપવામાં આવી તેણે ઘણા બધા સુધારાઓ કરાવ્યા હતા (૧) રાજ્યમાં ન્યાયધીશ કોર્ટ અને હજુર કોર્ટ સ્થાપી ન્યાય વ્યવસ્થામાં સુધારા કરી ઝડપી ન્યાય બનાવ્યો (૨) તા.૧૯-૧૧-૧૮૮૫ના રોજ વઢવાણમાં દાજીરાજ હાઈસ્કૂલનો પાયો નંખાવ્યો (૩) તા.૨૧-૧૧-૧૮૮૫ના રોજ દાજીરાજ વોટર વર્ક્સ ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું અને ઘરે ઘરે નળ અપાવ્યા, ઈ.સ.૧૮૮૭માં સુધરાઈ ધારો પસાર કરી પ્રજાને વહીવટમાં સામેલ કરી હતી (૪) વઢવાણમાં શાક માર્કેટ ઉભી કરી અને ખેતીવાડીના ઉત્તેજન માટે પ્રયત્નો કર્યા અને તા.૧-૩-૧૮૮૬ના રોજ ખેતીવાડીનું એક પ્રદર્શન ભર્યું, ખેડૂત બેંક સ્થાપી તેમાંથી ઓછા વ્યાજની લોન ખેડૂતોને આપી એ સિવાય બચત પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપ્યું (૫) વઢવાણમાં પારસીઓને દોખમ બાંધવા માટે મક્કત જમીન ઈ.સ.૧૮૮૭માં આપી અને પ્રજાજનો માટે ધર્મશાળા બાંધી (૬) તા.૯-૨-૧૮૮૮ના રોજ વઢવાણમાં લેડી રે કન્યા શાળા તથા બાલસિંહજી સ્ટેબલ ખુલ્લા મૂક્યા (૭) બાલચંદ્ર વિલાસ પેલેસ બગીચા સાથે બનાવ્યો (૮) તા.૨૩-૮-૧૮૮૮ના રોજ ઢોરનું એક મોટું પ્રદર્શન ભર્યું હતું. બાલસિંહજીએ આ વઢવાણને શોભાયમાન કરવાનું અને પ્રજાને સુખાકારી આપવા માટે જે કયું તેની પાછળ પોતાના ભાઈ દાજીરાજનું સ્વપ્ન હતું અને તેણે આદરેલા અધુરા કાર્યને પુરા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. બ્રાહ્મણોને જે જમીન અપાઈ હતી તેના ઉપર મહેસૂલ લેતા ન હતા પરંતુ ઈ.સ.૧૮૯૮માં તે જમીન ઉપર મહેસૂલ લેવાનું શરૂ કરતા બ્રાહ્મણોએ સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો અને ત્રાગા કર્યા અને લોહી છાંટ્યું. તે સત્યાગ્રહ છ માસ ચાલ્યો આખરે સમાધાન થયું (કોઈક પુસ્તકોમાં આ સત્યાગ્રહ ૬ વર્ષ ચાલ્યો તેમ લખ્યું છે તે અતિશયોક્તિ છે.) તે પણ બાલસિંહજીના કાળમાં બન્યું.

બાલસિંહજી સ્વભાવે નમ્ર, હસમુખા, સદગુણી અને સાદાઈથી રહેનારા ક્રિકેટના શોખીન રાજવી હતા. પોતે સારામાં સારું સારું અંગ્રેજી બોલી શકતા હતા અને યુરોપના પ્રવાસ વખતે ઈંગ્લેન્ડની મહારાણી વિક્ટોરિયાને મળ્યા હતા ત્યારે તે બન્ને ભાઈઓની નમ્રતા અને સાદાઈથી ખુશ થઈ હતી. બાલસિંહજી એ ઉદાર શાસક હતા અને ઘણા બધા દાન આપ્યા હતા. ન્યાય આપવા પણ પોતે બેસતા અને તેમનો ન્યાય વખાણાતો હતો. બાલસિંહજીએ સાચલા સાથેનો અપેયો ભાંગ્યો હતો. ગઢેચી માતાને જે પાડાનો ભોગ ચડાવાતો તે દાજીરાજે બંધ કરાવ્યો હતો પરંતુ બાલસિંહજી પાછો દશેરાના દિવસે પાડો અને અષ્ટમીને દિવસે બે ઘેટા ચડાવવાનું ચાલુ કર્યું હતું. બાલસિંહજી સંવત ૧૯૬૬ વૈશાખ સુદ ૪ના રોજ મૃત્યુ પામ્યા, જેમની છતરડી વઢવાણના રાજ સ્મશાનમાં ઉભી છે. વઢવાણ રાજ્યને વાર્ષિક રૂા.૧,૪૨,૦૦૦નું સાલિયાણું મળતું હતું.

૩૪..ઠાકોરસા.માનસિંહજી ગોહિલ - પાલિતાણા

પાલિતાણાના ૨૩માં શાસક સૂરસિંહજીના અવસાન બાદ માનસિંહજી ગાદીએ આવ્યા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૮૧૭ જેઠ સુદ-૭ના રોજ થયો હતો. તેમના અભ્યાસ બાબતે તેમના પિતાશ્રીએ બહુ લક્ષ્ય આપ્યું ન હતું, ત્યારે તેઓએ સ્વપરિશ્રમથી ખાનગી રીતે ગુજરાતી, અંગ્રેજીના ખાસ શિક્ષકો રાખી અભ્યાસ કર્યો હતો. માનસિંહજી અને તેના નાના ભાઈ પિતાના વલણને હિસાબે રાજકુમાર કોલેજનો લાભ લઈ શક્યા ન હતા. તેઓને અશ્વોનો સારો એવો શોખ હતો. માનસિંહજીને પિતા સાથે વાંકું પડી જતા સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૪માં તેઓ પાલિતાણા છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા. પછી તે લાંબો સમય તેમના મામાને ત્યાં વીરપુર(જલારામ) રહ્યા હતા. આજે વીરપુરમાં તેમની યાદગીરીરૂપ માનકેશ્વર નામનું મહાદેવનું મોટું મંદિર ઉભું છે.

તેઓના પિતા સૂરસિંહજીએ માનસિંહજીના નાના ભાઈ સામતસિંહજીને ગાદી વારસ ઠરાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સૂરસિંહજી તા.૨૫-૧૧-૧૮૮૫ના રોજ પૂના પાસે હવેલી તાલુકાના શિવારપુર ગામે મૃત્યુ પામ્યા, તેમનો અગ્નિસંસ્કાર પૂના ખાતે કરવામાં આવ્યો હતો. આ સમયે માનસિંહજી તાત્કાલિક વીરપુરથી પાલિતાણા આવી પહોંચ્યા ત્યારે સત્યનો જય થયો અને પોતે જ ગાદીના સાચા વારસ ઠર્યા અને તા.૭-૧૨-૧૮૮૫ના રોજ પોલીટિકલ એજન્ટ કર્નલ નટે તેમને રાજગાદીએ બેસાડ્યા હતા. તેઓએ જેનો અને પાલિતાણા રાજ્યની વચ્ચે જે ઝઘડો ચાલતો હતો તે તેમણે પતાવ્યો હતો. તા.૮-૩-૧૮૮૬ના રોજ તેમણે પાલિતાણામાં કર્નલ વોટસનના હાથે કન્યા શાળા ખોલી હતી. તેઓએ મુંબઈ પ્રવાસ કર્યો ત્યારે જૈન શ્રાવકોએ તેમને તેમનો ઝઘડો પતાવવા બદલ સુંદર માનપત્ર આપ્યું હતું.

મહારાણી વિક્ટોરિયાના શાસનને ૫૦ વર્ષ પૂર્ણ થતા તે ઉત્સવ પાલિતાણામાં પણ તેઓએ ઉજવ્યો હતો અને તેમણે “ધી વિક્ટોરિયા પબ્લીક પાર્ક” માનસિંહજી કન્યા શાળા અને જ્યુબિલી ઈંગ્લીસ સ્કૂલ બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. તેમને ત્યાં તા.૨૧-૪-૧૮૮૮ના રોજ પુત્ર જન્મતા ગારિયાધારમાં નવી નિશાળનું મકાન અને એક ઔષધાલય બાંધવાનું જાહેર કર્યું હતું. તેઓના દીવાન તરીકે નારાયણરાવ ખારકર અને ઈડરના દીવાન યુનીલાલ સારાભાઈએ પણ કામ કયું હતું. રાજકોટના વોટસન મ્યુઝિયમના ફંડમાં તેમણે રૂ.૧૦૦૦ આપ્યા હતા. સુરતના અગ્નિ હોનારત સમયે ત્યાં પણ રૂ.૧૦૦૦ની રકમ દાનમાં આપી હતી. આ સિવાય પણ ઘણા જાહેર ફંડોમાં દાન કર્યા હતા. તેઓએ થોડાક રસ્તાઓ, જળાશયો, નિશાળો બંધાવી હતી. તેઓને પાલિતાણા શિહોર વચ્ચે રેલવે લાઈન નાંખવાની ઈચ્છા હોવાથી તેમણે તે સર્વે કરાવ્યો પણ ત્યારે અમુક વાંધાસર તે કામ થઈ શક્યું ન હતું. પોતે ન્યાય તરફ ખાસ ધ્યાન આપતા અને અપીલો પોતે જ નિષ્પક્ષપાતથી સાંભળી તેનો ચુકાદો આપતા હતા. તેઓ સ્વભાવે શાંત, નમ્ર, માયાળુ, દયાળુ અને સત્યવાદી હતા, સાથે સાથે સાદા અને મિલનસાર પણ હતા. તેઓ ૩૦૫ ચોરસ માઈલ વિસ્તાર અને ૧૦૦ ગામના રાજવી હતા. જેમની વાર્ષિક આવક આશરે રૂ.૫ લાખની હતી. તેઓને તા.૧૦ ડિસેમ્બર ૧૮૯૬માં કે.સી.એસ.આઈ.નો બ્રિટીશ સરકારે ઈલ્કાબ આપ્યો હતો. પાલિતાણા શહેરની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૭,૬૫૮. ઈ.સ.૧૮૯૧માં ૧૦,૪૪૨. ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૧૨,૮૦૦. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૧૩,૪૪૫ ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૧૨,૮૮૦. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૧૩,૩૪૩.જયારે ઈ.સ.૨૦૦૧માં પાલિતાણા શહેરની વસતિ ૫૧,૮૪૪ની હતી. તેઓનું તા.૨૯-૮-૧૯૦૫ના રોજ અવસાન થયું હતું.

૩૫..ઠાકોરસા.બહાદૂરસિંહજી ગોહિલ - પાલીતાણા

પાલીતાણાના ચોવીસમાં શાસક માનસિંહજીનું અવસાન થતા બહાદૂરસિંહજી પાંચ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠા. તેઓનો જન્મ તા.૩-૪-૧૮૦૦ના રોજ થયો હતો. ગાદીએ બેઠા ત્યારે તેમની સગીર ઉંમર હોવાને કારણે ઇ.સ.૧૮૦૫ થી ૧૮૧૮ સુધી અંગ્રેજોએ પાલીતાણાનો વહીવટ ચલાવ્યો હતો. તેમને તા.૨૭-૧૧-૧૮૧૮ના રોજ પૂર્ણ સત્તા સોંપવામાં આવી હતી. જોકે એડમિનિસ્ટ્રેશનના સમયગાળા દરમ્યાન રાજ્યએ સારી એવી પ્રગતિ કરી હતી.

બહાદૂરસિંહજી રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજ અને ઈંગ્લેન્ડની શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી શાળામાં શિક્ષણ મેળવ્યું હોવાથી ઉદાર અને પ્રગતિશીલ અને આધુનિક વિચારોવાળા રાજવી બન્યા હતા. બહાદૂરસિંહજી રમત-ગમત, નાટકના શોખીન હતા. તેઓએ ગાદીએ બેસીને રાજ્યને મહાલોમાં વહેંચી નાંખીને ત્યાં મહાલકારીઓ નીમી દીધા.

પાલીતાણામાં તેમના કાળમાં શહેરને સ્વચ્છ રાખવા માટે ખાસ નિયમો બનાવ્યા હતા. જાહેર રસ્તા ઉપર ગંદકી કરનારનો દંડ કરવામાં આવતો. પાલીતાણામાં ક્યાંય હોટલ કરી શકાતી નહીં. વઢવાણના જોરાવરસિંહજીએ પાણ ઇ.સ.૧૮૨૬થી વઢવાણમાં ચાની હોટલ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. તેઓએ પ્રજાની સુવિધા માટે નીચે મુજબના અનેક કાર્યો કર્યા હતા.

(૧) પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ મફત આપવાની જોગવાઈ કરી. (૨) બહારના વિદ્યાર્થીઓ માટે પાલીતાણામાં રહેવા માટે સાર્વજનિક વિદ્યાર્થી આશ્રમ સ્થાપ્યો જેમાં રહેવા - જમવાની મફત સગવડ આપવામાં આવતી હતી. (૩) વિદ્યાર્થીઓને દેશ-પરદેશમાં અભ્યાસ કરવા જવા સ્કોલરશીપો આપી હતી. (૪) તેઓ ખેડૂતોને ખાસ ચાહતા હતા, ખેડૂતોને પશુ, બિયારણ અને ફૂવાઓ માટે રાજ્ય મદદ આપતું હતું. જ્યારે કંબોડિયા જાતના કપાસનું વાવેતર કરવા ભલામણ કરવામાં આવી હતી. પાણ તે સફળ ન થતા મઠિયા જાતના કપાસના વાવેતરને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. (૫) જ્યારે પોતે સત્તા હાથમાં લીધાને ૨૫ વર્ષ પૂર્ણ થયા ત્યારે ઇ.સ.૧૮૪૪માં શાસનની ૨૪મી જયંતિ ધામધૂમ પૂર્વક ઉજવી ત્યારે ખેડૂતોનું રૂા.૧ લાખનું કરજ માફ કરી દીધું, ઉપરાંત દાઢીવેરો તથા ઉભડવેરાને પાણ કાઢી નાંખ્યો હતો. (૬) ખારી નદી ઉપર રૂા.૨ લાખના ખર્ચે પુલ બાંધ્યો હતો. (૭) પાલીતાણા અને ગારીયાધારમાં ટેલિફોન એક્ષચેન્જ સ્થાપી સંદેશા વ્યવહારની સગવડતા વધારી હતી. (૮) પ્રજાને વધુ સારી સુવિધા મળે તે માટે શહેર સુધરાઈની પાણ રચના કરી પાણ તે અધિકારી સંચાલિત હતી. એવી જ એક પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા પાણ સ્થાપવામાં આવી હતી. (૯) પાલીતાણાની પ્રજાને “દરબારી બેંક”ની સુવિધા પુરી પાડી હતી. તેઓએ તા.૧૨-૧૨-૧૮૧૧ના રોજ દિલ્હી દરબારમાં હાજરી આપી હતી. તેઓ તા.૨-૧૨-૧૮૧૮ના રોજ ગોંડલના યુવરાજશ્રી (એ સમયે યુવરાજ) ભોજરાજજીના કુંવરી સીતાબા સાથે પરણ્યા હતા. દરેક રજવાડાઓની જેમ જ તેઓએ અંગ્રેજ સરકારને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં મદદ કરી હતી. તેથી તેમને ઇ.સ.૧૮૩૦માં કે.સી.આઈ.ઈ.નો ઈલ્કાબ આપવામાં આવ્યો હતો. પાલિતાણા રાજ્યનીવસતિ ઇ.સ.૧૮૮૧માં ૪૯,૨૭૧. ઇ.સ.૧૮૮૧માં ૬૦,૮૪૮. ઇ.સ.૧૮૦૧માં ૫૨,૮૫૮. ઇ.સ.૧૮૧૧માં ૬૦,૬૬૦ ઇ.સ.૧૮૨૧માં ૫૭,૮૨૮. ઇ.સ.૧૮૩૧માં ૬૨,૧૫૦ હતી તેઓ ઇ.સ.૧૮૬૫માં મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે તેમને વાર્ષિક રૂા.૧.૮૦ લાખનું સાલિયાણું મળતું હતું.

૩૬..ઠાકોરસા. સૂરસિંહજી ગોહિલ - લાઠી

તેઓ લાઠીના રાજવી લાખાજીના પૌત્ર અને તખ્તસિંહના પુત્ર હતા. તખ્તસિંહજીને દાજીરાજ ઉર્ફે અમરસિંહ નામના એક ભાઈ પણ હતા. સૂરસિંહજીનો જન્મ તા.૨૬-૧-૧૮૭૪ના રોજ થયો હતો અને તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમાં “કલાપી”ના ઉપનામથી ઓળખાતા હતા. તેમણે રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું, ત્યાં તેને હડાળા દ.શ્રી વાજસુરવાળાની મિત્રતા બંધાઈ હતી. નાનપણમાં પિતા અને માતા અવસાન પામતા કલાપીને જબરો આઘાત લાગ્યો હતો, ત્યારે તેમના જાની માસ્તરે ખૂબ જ પ્રયત્નો કર્યા અને તેઓ સાહિત્ય તરફ વળ્યા. તે પછી તો ૧૫ વર્ષની વયે જ કલાપીના લગ્ન કચ્છના રોહા રાજ્યના અને કોટડા સાંગાણીના એમ બે કુંવરીઓ સાથે થયા હતા. જેમાં રોહાવાળાનું નામ રાજબા (૨મા) અને કોટડાવાળા રાણીનું નામ આનંદીબા હતું. શરૂઆતમાં કલાપી આ રાજરાણીઓ સાથે ખૂબ જ ગુંચવાયેલા રહેલા અને ત્યારથી જ કાવ્યની રચનાઓ કરવા માંડ્યા. લાઠી રાજ્યનીવસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૬,૮૦૪. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૮,૩૨૦. ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૮,૮૩૧. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૯,૨૩૯. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૮,૩૩૪. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૯,૪૦૪ હતી. લાઠી શહેરની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૫,૨૩૬. ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૫,૮૯૭. ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૬,૦૧૭. ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૫,૨૮૧. ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૬,૦૮૬ની હતી. ઈ.સ.૨૦૦૧માં લાઠી શહેરની વસતિ ૨૦,૮૬૬ની હતી.

અન્ય રાજવીઓની જેમ કલાપીએ પણ ઘણા પ્રવાસો કર્યા હતા, તેમાં તેનો કાશ્મીરનો પ્રવાસ નોંધપાત્ર છે. આ પ્રવાસમાંથી જ જાણે કે તેઓ સૌંદર્યપ્રેમી બની ગયા. આ બધું જોઈ કલાપીને તો રાજવૈભવ અને ગાદી પણ તુચ્છ જેવા લાગ્યા અને ગાદીનો મોહ પણ રહ્યો ન હતો. પોતે રાજ બનવા ઈચ્છતા નથી તેવું પણ કહેવા લાગ્યા હતા. આ બધા અસંમજસ વાળા કાળમાં કલાપીને મણિલાલ દિવેદી તરફથી માર્ગદર્શન અને દોસ્તી મળ્યા તેથી કલાપી તેને ગુરૂ માનવા લાગ્યા. આખરે તા.૨૧-૧-૧૮૮૫ના રોજ કલાપીએ લાઠીની રાજગાદીની સંપૂર્ણ રાજસત્તા સંભાળી એ પછી રમાબા સાથે આવેલ દાસી મોંઘી ઉર્ફે શોભના સાથે ધીરે ધીરે પ્રેમ સંબંધ બંધાયો અને તેને પોતાની હૃદયસામ્રાજ્ઞી માનવા લાગ્યા. (કલાપીના અવસાન પછી શોભના ખૂબ જ લાઠીમાં જાજે સમય જીવીત રહી હતી અને તેણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંમેલનમાં કલાપી સાથેના સંસ્મરણો રજૂ કર્યા હતા.) આ પછી તો કલાપીએ અનેક મુશ્કેલીઓ ભોગવી અને તે દરમિયાન અસંખ્ય કાવ્યો રચ્યા. તેમાંના મોટા ભાગના પ્રાણને લગતા છે. કલાપી દરબારગઢ બહાર લીલા બંગલામાં જાજે સમય વિતાવતા અને ત્યાં સાહિત્યકારોનો દરબાર ભરતા અને તેનું સન્માન કરતા હતા. તે લીલો બંગલો પણ હવે મહેલની સાથે પાડીને જમીનદોસ્ત કરી નંખાયો છે. જ્યાં આજે કલાપીપાર્ક નામની સોસાયટી બની ગઈ છે. આ લીલા બંગલામાં જ મોંઘી સાથે લગ્ન કર્યા હતા. જ્યારે અમરવિલાસ પેલેસમાં તેઓ સવારે લેખન કરતા હતા. કલાપીના પ્રથમ ફરજંદ કુંવરી હતા તે રાજકોટ લાખાજીરાજને પરણ્યા હતા. આવા કુદરત પ્રેમી, પ્રજાપ્રેમી ઋણુ રાજવીની તા. ૯-૬-૧૯૦૦ના રોજ ૨૬ વર્ષની ભરયુવાનીએ લાઠીમાં અવસાન થયું. આ રાજવીના સ્મરણને યાદ રાખતી લાઠીના રાજસ્મશાનમાં તેમની છતરડી આવેલ છે. કલાપીના મહત્વના કાવ્યો “કલાપીના કેકારવ”નામે ગ્રંથમાં પ્રગટ થયા છે. આ સિવાય કલાપીના ૬૦૦ જેટલા પત્રો પણ છે, જેમાંથી તેમની મનસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે.

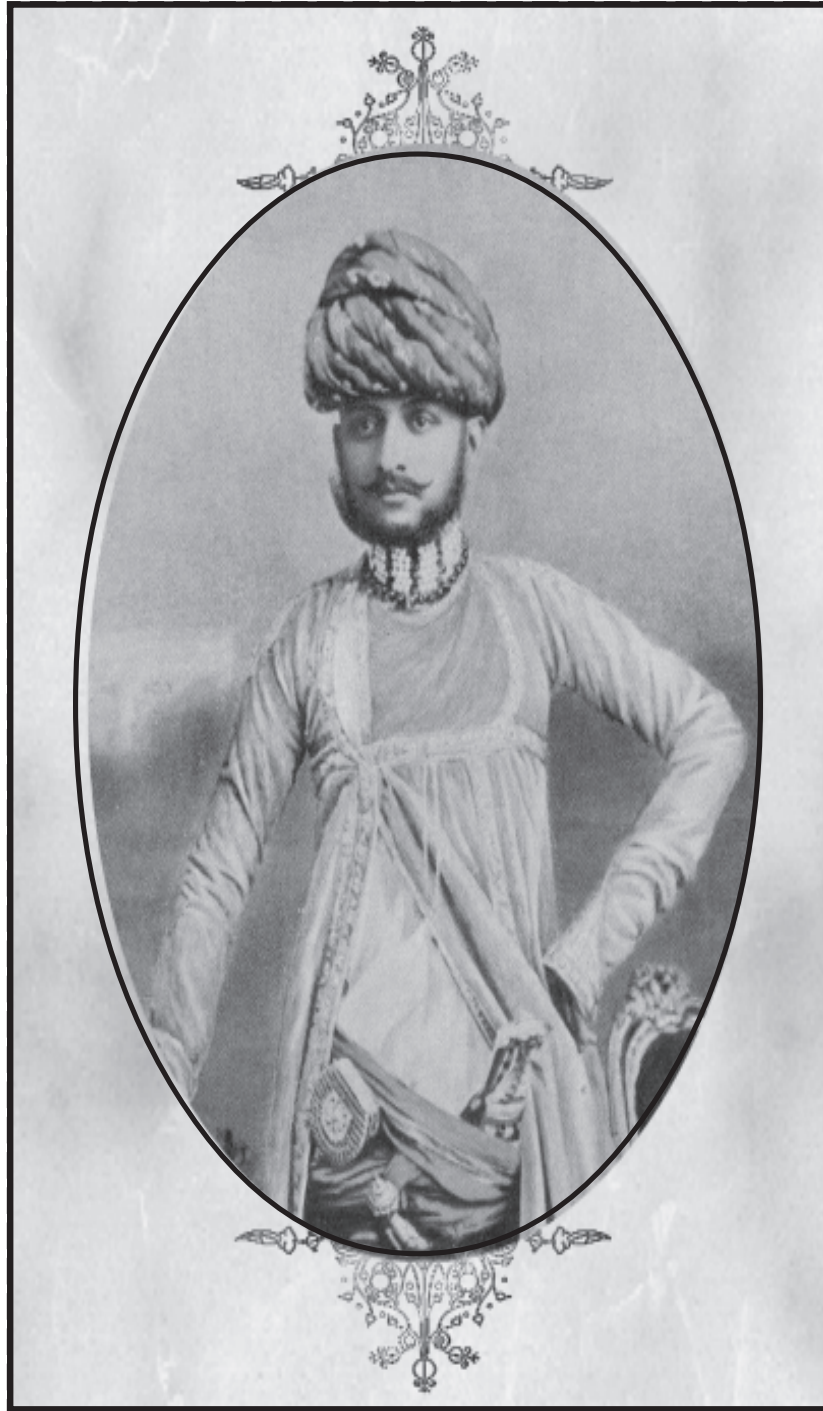

૩૭..ઠાકોરસા.પ્રહલાદસિંહજી ગોહિલ - લાઠી

લાઠી રાજ્ય એ ભલે નાનું રાજ્ય હતું પરંતુ સંબંધોમાં અને નામના ક્ષેત્રે અન્ય રાજ્યો સાથે સારી રીતે જોડાયેલું હતું. લાઠીની સાથે દેદો (દેદમલ) કલાપી, ધૈર્યચંદ્ર બુદ્ધ, રાણછોડદાસ, કુ.શ્રી મંગલસિંહજી, વજુભાઈ ભગત અને કાંતિ મડિયાની સ્મૃતિઓ જોડાયેલી છે.

લાઠીએ ગોહિલોના તાબાનું ચોથા વર્ગનું રાજ્ય હતું. લાઠી રાજ્યના સ્થાપક સેવજીના પુત્ર સારંગજી હતા. લાઠી રાજ્યનો એરિયા ૪૮.૮ સ્કેવર માઈલનો હતો તેના ત્રણ મહાલો હતા (૧) લાઠી (૨) ભૂરખિયા (૩) વાળુકડ. ઈ.સ. ૧૮૩૪-૩૫માં જેની વાર્ષિક આવક ૧,૮૬,૩૮૭ અને રૂ. ૧,૪૦,૨૧૬નો ખર્ચ હતો. સારંગજીએ અર્ધીલા ચોવીસી મેળવી હતી. સારંગજીના બહેન વાલમકુંવરબાના લગ્ન જૂનાગઢના રા, ખેંગાર વેરે કરવામાં આવ્યા હતા. સારંગજીના પૌત્ર નોંધણજીએ બાહુબળથી લાઠી પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

પ્રહલાદસિંહજીનો જન્મ તા. ૩૧-૩-૧૮૧૨ના રોજ થયો હતો અને તા. ૧૪-૧૦-૧૮૧૮ના રોજ તેઓ ગાદીએ બેઠા હતા. તેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું અને તેઓ સગીર વયના હોવાને લીધે એજન્સીનું મેનેજમેન્ટ આવ્યું હતું. પછી તેઓને પૂર્ણ સત્તા તા. ૧૦-૨-૧૮૩૧ના રોજ મળી હતી. પ્રહલાદસિંહજીએ ગાદીએ બેસીને શહેરમાં સુધારાઓ કરવાનું નક્કી કર્યું અને વસ્તીના સંકટો દૂર કર્યા. તેઓએ પ્રહલાદપુર અને અનિરૂદ્ધપુર નામના બે ગામો વસાવ્યા. તેમના નાના ભાઈ મંગલસિંહજીના નામે લાઠીમાં મંગલપુર વસાવ્યું. પ્રહલાદસિંહજીને સાહિત્ય કલાનો જબરો શોખ હતો અને પોતે પાણ સારા અભ્યાસી અને લેખક હતા. તેઓના નિમંત્રણથી અગિયારમું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સંમેલન લાઠીમાં ઈ.સ. ૧૮૩૩-૩૪માં ભરાયું હતું, આ અવસરે લાઠીમાં કલાપી મંદિરનું ખાતમુહૂર્ત પરિષદના પ્રમુખશ્રી કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીના હાથે કરવામાં આવ્યું હતું. (આ કાર્ય હવે ઈ.સ. ૨૦૦૫માં લાઠીમાં કલાપી તિર્થધામ ટ્રસ્ટે અઢાર લાખના ખર્ચે ભવન નિર્માણ કર્યું, તે પૂર્ણ થયું ગણાય.) આ સંમેલન વખતે જીવીત શોભના અને કલાપીના મિત્રો અને શિક્ષકોના સંસ્મરણો વાંચવામાં આવ્યા હતા. પ્રહલાદસિંહજીને સાહિત્યનો જબરો શોખ હોવાને લીધે લાઠી સાહિત્યકારોના ઉતારા અને આરામનું સ્થળ બની ગયું હતું. નાનાલાલ, સંગીતકાર ઓમકારનાથજી, કવિ દુલાકાગ, કવિ ઠારણભાઈ, મેઘાણુંદ ગઢવી, કવિ લલીત વગેરે વગેરે લાઠીમાં અવારનવાર આવતા. પ્રહલાદસિંહજીએ અલભ્ય અને સુંદર પુસ્તકોનું એક પુસ્તકાલય પેલેસમાં બનાવ્યું હતું. પ્રહલાદસિંહજીને ટેનિસનો પાણ ખૂબ જ ઉંડો શોખ હતો અને લાઠીમાં ટેનીસના પ્રખ્યાત ખેલાડીઓને રમવા માટે અવારનવાર તેઓ બોલાવતા હતા. લાઠીમાં ત્યારે સાહિત્ય, સંગીત અને કલાની ત્રિવેણી સર્જાઈ હતી. ગુજરાતના જાણીતા બિનકાર મહમદખાન ફરીદી રાજ્યના સંગીતકાર હતા અને અંધ તબલથી જગજગવનદાસ હતા. પ્રહલાદસિંહજીના ભાઈ કુ.શ્રી મંગલસિંહજીએ પ્રતાપવિલાસ પેલેસમાં ચિત્રો દોર્યા હતા. તેમણે ઈંગ્લેન્ડમાં કલા શિક્ષણ લીધું હતું. મંગલસિંહજીનું રાગમંજુષા નામનું રાગચિત્રોનું આલ્બમ બહાર પડ્યું હતું. લાઠીના ઘણા રાજવીઓને જીજીબાવાના ઝાડવા નામના સ્થળે અગ્નિસંસ્કાર કરી ત્યાં ઉપર દેરીઓ બાંધવામાં આવેલી છે. ત્યાં છ દેરીઓ હજુ કલાપીની અને તેના વંશજોની સ્મૃતિ જાળવી રહી છે. પ્રહલાદસિંહજીના પુત્ર કુ.શ્રી ભૂપેન્દ્રસિંહજી તા. ૨૭-૧૧-૧૮૩૫ના રોજ જન્મ્યા હતા. લાઠીને વાર્ષિક રૂ. ૭૭,૫૦૦નું સાલિયાણું મળતું હતું.

૩૮.રાજસાહેબ બનેસિંહજી ઝાલા- વાંકાનેર

વાંકાનેરના દસમા શાસક રાજ વખતસિંહ પછી તેમના પૌત્ર બનેસિંહજી ગાદીએ આવ્યા હતા. તેમના પિતા જસવંતસિંહજી યુવરાજ પદે જ મૃત્યુ પામ્યા હતા. આ ઝાલા વંશના શાસક હતા. વખતસિંહજીનું ઈ.સ. ૧૮૬૧ માગસર સુદ-૨ના રોજ અવસાન થતા બનેસિંહજીએ મોરબીથી આવી ગાદી હાથમાં લીધી. પરંતુ ત્યારે રાજ્ય ઉપર ઘણું કરજ ચડી ગયું હતું. તેમાંથી બહાર નીકળવા ઘણા સુધારાઓ કર્યા અને વાંકાનેરને આધુનિક યુગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો.

તેઓએ ગુજરાતી કેળવણી સારી રીતે લીધેલી. તેમની પરીક્ષા એન્જીનેયરિંગ ઈન્સ્પેક્ટર મિ. ટી.સી. હોપે લીધી હતી. તેઓએ નીચે મુજબના પ્રજાહિતના અને રાજ્યના કાર્યો કર્યા હતા. (૧) ગામડાઓ ઈજરે આપવાની પ્રથા બંધ કરી નિષ્પક્ષ ન્યાય મળે એ માટે અદાલતો સ્થાપી નોકર વર્ગને પીડે નહીં તેનો ખાસ ખ્યાલ રખાવતા હતા, (૨) ઈ.સ. ૧૮૧૨માં મજબુદાર રંગીલદાસ ગોરીદાસ મારફત બચ્ચા જમાદારને તેના ભત્રીજા ઈસબભાઈના માથા બદલ મેસરિયા ગામ વાંકાનેરે આપ્યું હતું. તે બનેસિંહજીએ અંગ્રેજ સરકારની અનુમતિ મેળવી ઈ.સ. ૧૮૭૩માં રૂ. ૪૫,૦૦૦માં પાછું મેળવ્યું, (૩) બનેસિંહજીને તા. ૨-૮-૧૮૭૫ના રોજ પાડલના ખાચર દરબારો સાથે જબરદસ્ત ધીંગાણું થયું હતું આ દરબારો વાંકાનેર રાજ્યમાં દખલ કરતા હતા અને ભીમ ધાધલ નામના બહારવટિયાને આશ્રય આપતા હતા. તે ઝઘડાનો ઉકેલ પોલીટીકલ એજન્ટ જે.બી. પીલે આપ્યો હતો, (૪) ઈ.સ. ૧૮૭૭માં દિલ્હી દરબાર ભરાયો તેમાં બનેસિંહજીનું નવ તોપનું માન નક્કી કરવામાં આવ્યું ત્યારે બનેસિંહજીએ એની યાદીગીરીમાં એક મુસાફરી બંગલો અને બામાણબોરમાં ધર્મશાળા બંધાવી, (૫) રાજકોટથી વઢવાણ સુધી રસ્તાઓ ઉપર કૂવાઓ તથા ધર્મશાળા બાંધવા તેમણે રૂ. ૩૦૦૦ આપ્યા હતા, (૬) વાંકાનેરના કિલ્લાને રૂ. ૨૦,૦૦૦ના ખર્ચે સમરાવ્યો અને દરબાર ભરવા કચેરી બાંધી એ સિવાય ૧૮૭૬માં એક હોસ્પિટલ અને જેલ બંધાવરાવી હતી, (૭) રાહબરી ચિલો બંધ કરી રાજ્યમાં પોલીસ પ્રથા દાખલ કરાવી અને કારભારી દલપતરામ પાસે બંધારણ ઘડાવી વેપારની વૃદ્ધિ કરાવી, (૮) વાંકાનેર તળપદમાં ઈ.સ. ૧૮૫૫માં છોકરાઓ માટે અને ઈ.સ. ૧૮૭૮માં છોકરીઓ માટે નિશાળો ખોલી અને છ ગામડામાં નિશાળો ખોલી, (૯) રાજગઢ, હરિપુર, અદેપુર, સમઢિયાળા, સતાપર, છતર એમ છ નવા પોતે વસાવ્યા.

બનેસિંહજીને પાંચ રાણીઓ હતા. તેઓ શરીરે મજબૂત અને ખૂબ જ દેખાવડા રાજવી હતા. બાહોશ અને બુદ્ધિમાન રાજવી હોવાથી તેની દરેક રીતભાત આકર્ષક હતી. તેઓએ પોતાના રાજ્ય કાળ દરમ્યાન હિંદુસ્તાનના ઘણા સ્થળોનો પ્રવાસ કર્યો હતો. બનેસિંહજીના ન્યાયપૂર્ણ અને ઉદાર શાસન અને માયાળુ દિલના હિસાબે વાંકાનેર રાજ્ય કરજમાંથી બહાર આવીને પ્રગતિશીલ રાજ્ય બની ગયું. આ રીતે તેઓ વાંકાનેર રાજ્યના શિલ્પી અને મુન્સદી અને પ્રજાહિતેચ્છુ રાજવી તરીકે સૌરાષ્ટ્રમાં પંકાયેલા હતા. તેઓ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં જૈઠ સુદ-૧૫ને રવિવારના રોજ માત્ર બે વર્ષના યુવરાજ અમરસિંહજીને મૂકીને અવસાન પામ્યા. બનેસિંહજીએ પુત્રની ખોટ જ પાંચમા લગ્ન કર્યા અને સજનપર વાળા જામબાએ અમરસિંહજીને જન્મ આપ્યો હતો. વાંકાનેર શહેરની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૫,૫૩૩. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૭,૧૦૦. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૬,૮૭૩. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ૭,૮૮૭. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ૮,૫૮૬. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ૧૧,૧૩૬. જ્યારે ઈ.સ. ૨૦૦૧માં વાંકાનેર શહેરની વસતિ ૪૦,૧૮૧ની હતી.

૩૯.રાજસાહેબ અમરસિંહજી ઝાલા- વાંકાનેર

વાંકાનેરના ૧૧માં શાસક બનેસિંહજીનું અવસાન થતા વાંકાનેરની ગાદીએ ઝાલા અમરસિંહજી બે વર્ષની ઉંમરે તા.૨૫-૬-૧૮૮૧ના રોજ ગાદીએ બેઠા. પરંતુ તેઓ સગીર હોવાથી મેનેજમેન્ટ સ્થપાયુ અને ૧૮ વર્ષ તેના દ્વારા શાસન તંત્ર ચાલ્યુ. તેઓએ રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ લીધુ હતું અને ભારતનો અને યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો હતો. તેનું પ્રવાસ વર્ણન પાણ મળે છે. તેઓને ચાર રાણીઓ હતા, તેને વાર્ષિક રૂા. ૧,૮૦,૦૦૦નું સાલિયાણુ મળતુ હતું.

તા.૧૮-૩-૧૮૮૮ના રોજ પોલીટીકલ એજન્ટ હંટરે તેમને પૂર્ણ સત્તા સોંપી. અમરસિંહજીએ પિતાને પગલે ચાલીને વાંકાનેર રાજ્યને વધારે આધુનિક અને પ્રગતિશીલ રાજ્ય બનાવ્યુ. (૧) રાજ્યની આવક માટે ખેતી અને ઉદ્યોગ મહત્વના હોય છે માટે તેઓએ ખેતી સુધારવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા અને પડતર જમીનો ખેડૂતોને આપી દીધી. ઈ.સ.૧૮૦૦ના દુષ્કાળ વખતે ખેડૂતોને બહારથી બળદો, ગાયો, ઘાસ, અનાજ આપીને પાણ નીભાવ્યા અને ગરીબો માટે અનાથગૃહ ખોલ્યુ. પ્રજાજનોને કામ મળી રહે તે માટે વડસરમાં જસવંત તળાવ અને મેસરિયામાં તળાવ બાંધવા શરૂ કર્યા. આ સિવાય ચાર ગામમાં તળાવ અને પાંચ દ્વારકાની કેનાલ સમરાવી. (૨) વાંકાનેરની સડકો પહોળી કરાવી ગામડે ગામડે કૂવાઓ બંધાવ્યા. (૩) જરૂરજવાર જવાનો રસ્તો ડુંગર તોડાવી કરાવ્યો. (૪) ખેડૂતો માટે ૧૮૧૩માં કૃષિ સહકારી બેંક શરૂ કરી. (૫) ખેડૂતો, ભાયાતોના લોણા માફ કર્યા અને પગી લવાજમ, સાતીવેરો, ચુલુવેરો વગેરે વેરા નાબૂદ કરી દીધા. (૬) વાંકાનેર રાજ્યમાં ટેલિફોનની સગવડતા ઉભી કરી અને જૂના દફતરો સાચવવા માટે દફતર ભંડાર સ્થાપી દફતરો આ ખાતા દ્વારા સાંચવવા માંડ્યા. (૭) જીવાઈદારોને ગરાસ નહીં પાણ રોકડ રકમ આપવાની તેમણે શરૂઆત કરી. (૮) ઈ.સ.૧૮૧૧ના દિલ્હી દરબારમાં પોતે ભાગ લેવા ગયા હતા ત્યાં તેમને જ્યોર્જ પાંચમાના હસ્તે કે.સી.આઈ.ઈ.નો ઈલ્કાબ અપાયો. એ પછી બ્રિટીશ સરકારે તેમને રાવબહાદુરનો અને ૧૮૨૪માં મહારાજાનો ઈલ્કાબ પાણ મળ્યો હતો. અમરસિંહજીએ સ્વેચ્છાએ અંગ્રેજ સરકારને પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધમાં મોરચા ઉપર લડવા જવાની તૈયારી બતાવી અને ફ્રાંસમાં ઈ.સ.૧૮૧૫-૧૬માં કાઠિયાવાડ મોટર એમ્યુલન્સ કોર્પ્સમાં આઠ મહિના ફરજ બજાવી. આ સિવાય તેણે દરેક રાજવીઓની જેમ વોર લોનમાં પાણ પૈસા આપ્યા હતા. અંગ્રેજ સરકારે યુદ્ધમાં અમરસિંહજીની સેવા મળવાથી તેમને ઈ.સ.૧૮૧૮માં કેપ્ટનનો હોદ્દો આપ્યો અને નવ તોપની સલામીમાંથી ૧૧ તોપોની સલામી કરી આપી તેમની કદર કરી હતી. અમરસિંહજીએ વાંકાનેરના રાજકુટુંબ માટે એક અપૈયો હતો તે ભાંગ્યો. વાંકાનેર રાજકુટુંબે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, જ્યાં સુધી તેઓ હળવદને જીતી લેશે નહીં ત્યાં સુધી તેઓ લગ્નના પુરા ફેરા ફરશે નહીં. આ પ્રતિજ્ઞા કે અપૈયો પોરબંદરના મહારાણા ભાવસિંહજીએ ભંગાવ્યો. તેનો જશ અમરસિંહજી અને ધાંગધ્રા અજીતસિંહજીને મળ્યો. આવા પ્રજા વત્સલ અને રાજ્ય ઉદ્ધારક રાજવીની એક મોટી પ્રતિમા તેમના શાસનકાળના ૨૫ વર્ષ પૂર્ણ થયા ત્યારે ઈ.સ.૧૮૨૪-૨૫માં વાંકાનેરમાં મૂકવામાં આવી છે. ઈ.સ.૧૮૪૭માં ભારત આઝાદ થતા આ રાજવીએ જ વાંકાનેરને ભારત સંઘમાં વિલીન કરી દીધુ. પછી તો આઝાદી પછી તેઓ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની ધારાસભામાં અપક્ષ ઉમેદવાર તરીકે ચુંટાયા હતા. રાજ્યની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૩૦,૪૮૧. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૩૮,૩૨૮. ઈ.સ.૧૮૯૦માં ૨૭,૩૮૩. ઈ.સ.૧૮૧૧માં ૩૨,૬૫૩. ઈ.સ.૧૮૨૧માં ૩૬,૮૨૪. ઈ.સ.૧૮૩૧માં ૪૪,૨૫૮ હતી.

૪૦..ઠાકોરસા. દોલતસિંહજીજીરેજી - ધ્રોળ

ધ્રોળ એ જીરેજી વંશના શાસકનું બીજા વર્ગનું ૭૧ ગામો ધરાવતું રાજ્ય હતું. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૮૨૭ ચોરસ માઈલનું હતું. વાર્ષિક ઉપજ ત્રણ લાખની અને અઢી લાખથી પોણા ત્રણ લાખનું ખર્ચ હતું. ધ્રોળ રાજ્યની સ્થાપના હરધોળજીએ ઈ.સ.૧૫૧૮માં કરી હતી.

પછી નીચે મુજબના શાસકો ગાદીએ આવ્યા હતા. (૨) જસાજી ઈ.સ.૧૫૫૦ થી ૧૫૬૪ (૩) બામણિયોજી ઈ.સ. ૧૫૬૪ થી ૧૫૬૬ (૪) હરધોળજી બીજા ઈ.સ. ૧૫૬૬ થી ૧૬૦૪ (૫) મોડજી ઈ.સ. ૧૬૦૪ થી ૧૬૦૮ (૬) પચાણજી ઈ.સ. ૧૬૦૮ થી ૧૬૪૪ (૭) કલાજી ઈ.સ. ૧૬૪૪ થી ૧૭૦૬ (૮) જુણાજી ઈ.સ. ૧૭૦૬ થી ૧૭૧૨ (૯) ખેતાજી ઈ.સ. ૧૭૧૨ થી ૧૭૧૫ (૧૦) કલાજી બીજા ઈ.સ. ૧૭૧૫ થી ૧૭૧૬ (૧૧) વાઘજી ઈ.સ. ૧૭૧૬ થી ૧૭૬૦ (૧૨) જેસંગજી ઈ.સ. ૧૭૬૦ થી ૧૭૬૩ (૧૩) જુણાજી બીજા ઈ.સ. ૧૭૬૩ થી ૧૭૭૧ (૧૪) નાથાજી ઈ.સ. ૧૭૭૧ થી ૧૭૮૨ (૧૫) મોડજી બીજા ઈ.સ. ૧૭૮૨ થી ૧૮૦૩ (૧૬) ભૂપતસિંહજી ઈ.સ. ૧૮૦૩ થી ૧૮૪૪ (૧૭) જેસંગજી બીજા ઈ.સ. ૧૮૪૪ થી ૧૮૬૬ (૧૮) હરિસિંહજી ઈ.સ. ૧૮૬૬ થી ૧૮૧૪. (૧૯) દોલતસિંહજી ઈ.સ. ૧૮૧૪ થી ૧૮૩૮ (૨૦) ચન્દ્રસિંહજી ઈ.સ. ૧૮૩૮ થી ૧૮૪૮. ધ્રોળ રાજ્યના તે સમયના શાસકે તેમના પાદરમાં લડાયેલ પ્રખ્યાત ભૂચરમોરીની લડાઈમાં ભાગ લીધો ન હતો પણ રાણી સુરજકુંવરબાને સતી થવામાં મદદ કરી હતી.

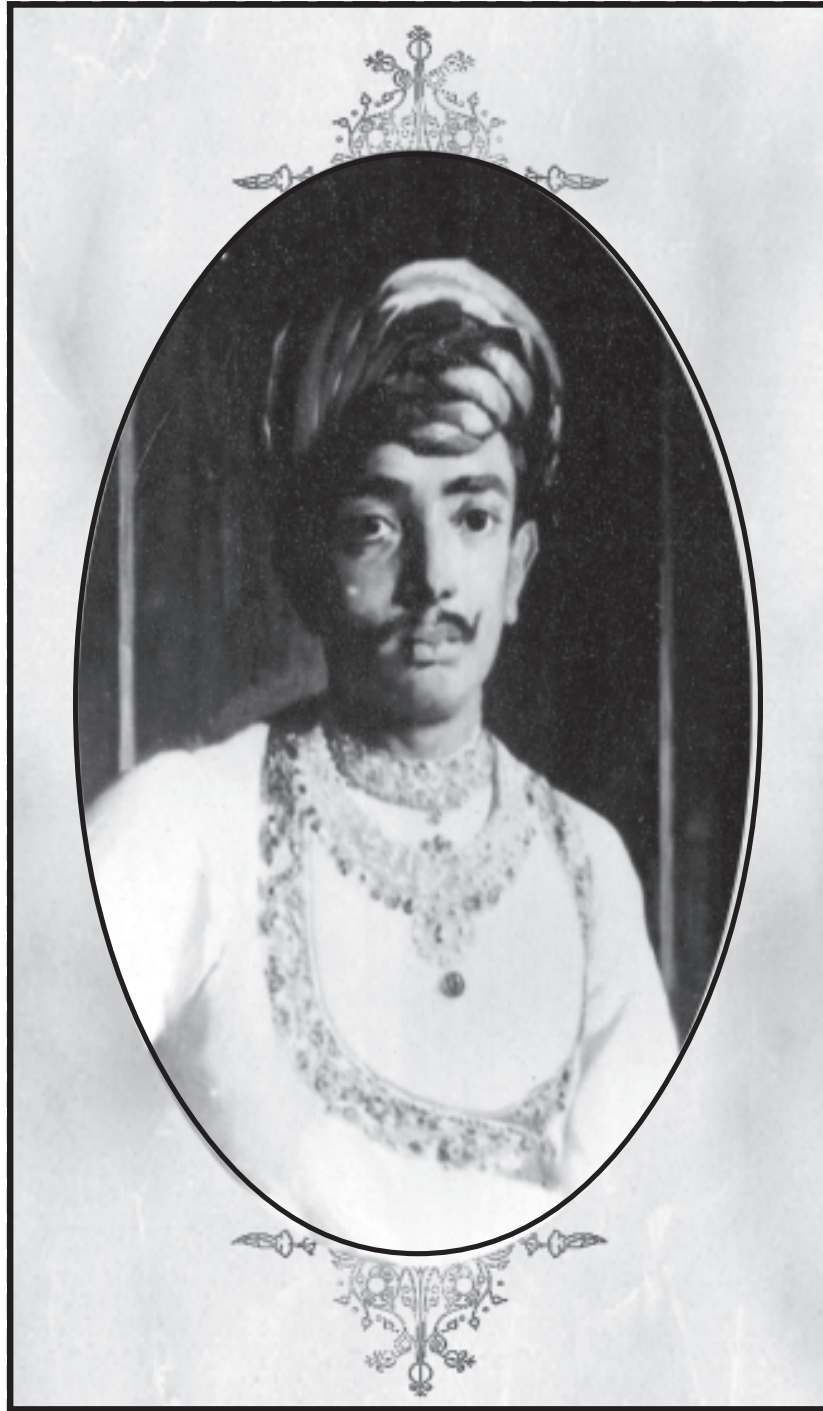
ધ્રોળરાજ્યની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૨૨,૩૭૬. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૨૭,૦૦૭. ઈ.સ. ૧૯૦૧માં ૨૧,૮૦૬. ઈ.સ. ૧૯૧૧માં ૨૪,૩૫૮. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં ૨૩,૬૪૦. ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ૨૭,૬૩૮ હતી અને ધ્રોળ શહેરની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૪,૬૧૩. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૫,૭૨૧. ઈ.સ. ૧૯૦૧માં ૫,૬૬૦. ઈ.સ. ૧૯૧૧માં ૬,૪૮૧. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં ૬,૨૮૩. ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ૭,૫૦૭ની હતી. જ્યારે ઈ.સ. ૨૦૦૧માં ધ્રોળ શહેરની વસતિ ૨૩,૬૨૮ની હતી.

ધ્રોળના ઓગણીસમાં શાસક દોલતસિંહજી થયા જે તા. ૨૨-૮-૧૮૬૪ના રોજ જન્મ્યા હતા અને તા. ૨-૮-૧૯૧૪ના રોજ રાજ ગાદીએ બેઠા હતા. તેઓના સમયમાં ધ્રોળમાં રાષ્ટ્રધ્વજ માટે સત્યાગ્રહ થયો હતો.

તેઓએ શરૂઆતનું શિક્ષણ ધ્રોળમાં અને પછીથી રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તેઓએ પ્રથમ વિશ્વવૃદ્ધમાં અંગ્રેજીને મદદ કરી હતી. દોલતસિંહજીને પાંચ રાણીઓ હતા. (૧) ભાદરવાના કુંવરી (૨) મૂળીના પરમાર પ્રતાપસિંહજીના કુંવરી (૩) શિહોરના ગોહિલના કુંવરી (૪) ઉતેળિયાના કુંવરી (૫) લાઠીના પ્રતાપસિંહજી ગોહિલના કુંવરી.

આ બધા રાજાઓને ઘણા બધા રાણીઓ હોય છે. પણ તે લગ્નો એક યા બીજા અવસાન પામ્યા હોય ત્યારે ક્યારેક વારાફરતી પણ થયા હોય છે. બાકી બે ત્રણ રાણીઓ રાખવાએ એ જમાનામાં રાજાઓ માટે સામાન્ય હતું.

દોલતસિંહજીને એક માત્ર કુંવર દિપસિંહજી હતા, તે યુવરાજ પદે જ અવસાન પામ્યા હતા, તેમને બે પુત્રો હતા. (૧) જોરાવરસિંહજી (૨) ચંદ્રસિંહજી. ધ્રોળ રાજ્યને નવ તોપની સલામી મળતી હતી. ધ્રોળ રાજ્ય પોતાના હકકથી જ નરેન્દ્ર મંડળનું સભ્ય હતું. ધ્રોળ રાજ્યને વાર્ષિક રૂ. ૧,૧૦ લાખનું સાલિયાણું મળતું હતું.

૪૧..ઠાકોરસા. મૂળવાજી જરેજી - કોટડાસાંગાણી

કોટડાસાંગાણી એ જરેજીઓના તાબાનુ રાજ્ય હતું અને તેનો વિસ્તાર ૮૦ સ્કેવર માઈલનો હતો. આ રાજ્યમાં ૧૫ ખાલસા ગામો હતા. જેની વાર્ષિક આવક રૂા. ૧, ૬૨, ૫૧૫ અને ખર્ચ રૂા. ૧, ૩૭, ૫૧૩ હતું. તેઓ રૂા. ૧૦, ૧૮૮ બ્રિટીશ સરકારને અને રૂા. ૧, ૪૨૭ જૂનાગઢને જરેતલબીના ભરતા હતા. કોટડાને વાર્ષિક રૂા. ૬૭, ૦૦૦નું સાલિયાણુ મળતુ હતું.

કોટડા રાજ્યની સ્થાપના સાંગાજીએ કરી હતી. તે સાંગાજી ગોંડલ રાજ્યના સ્થાપક કુંભોજી પહેલાના પુત્ર હતા. આ સાંગાજીએ રાજકોટની મદદ થી રાયપરના કાઠીઓ પાસેથી સરધાર જીતી લીધુ હતું. તેઓ કાઠીઓ સાથે લડતા લડતા મૃત્યુ પામ્યા. જ્યારે કોટડાના ત્રીજા શાસક જસાજીએ કોટડા તાલુકો વૈજાજેગીયા નામના કાઠી દરબાર પાસેથી જીતી લઈ અરડોઈથી રાજધાની કોટડા ફેરવી હતી. મૂળવાજીએ કોટડાના અગિયારમા શાસક હતા અને તેઓ કોટડાના દશમાં શાસક તોગાજીના પુત્ર હતા. તેઓનો જન્મ તા. ૫-૨-૧૮૭૨ના રોજ થયો હતો, તેમનું હુલામણુ નામ ગગુભા હતુ. ઠાકોર તોગાજી તા. ૧૧-૧૧-૧૮૭૮ના રોજ અવસાન પામ્યા પછી તા. ૨૨-૧૧-૧૮૭૮ના રોજ મૂળવાજી ગાદીએ બેઠા. પાણ તે સગીર હોવાથી મેનેજમેન્ટે રાજ્ય ચલાવ્યુ હતું. મૂળવાજીએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યુ હતું. તેમણે અને વડિયા દ.શ્રી બાવાવાળા સાહેબે હિન્દુસ્તાનનો પ્રવાસ કરી તેનો પ્રવાસ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો હતો. તેમને તા. ૭-૪-૧૮૮૫ના રોજ પૂર્ણ સત્તા સોંપવામાં આવી હતી. તેઓ ધાર્મિક પ્રકૃતિના રાજવી હતા અને શ્રદ્ધા અને પરોપકારના કાર્યમાં વધુ રસ લેતા હતા. દરરોજ નિયમિત ઓફિસમાં આવતા અને લોકોની રજૂઆત સાંભળતા હતા. તેઓના સમયમાં કોટડામાં ગામ બહાર મુસાફરી બંગલો, વાછપરી નદીને કાંઠે બંગલો, જ્યુબીલી કન્યા શાળાનું મકાન રૂા. ૩૫, ૦૦૦ના ખર્ચે રાજમહેલ અને આનંદ ભુવન બંધાવ્યા હતા. મૂળવાજીએ કેટલાક ધારાધોરણો પાણ રાજ્યને મજબૂત બનાવવા ઘડ્યા હતા. જેમકે બકરાના બચ્ચાને રખડતા ન મૂકી દેવા, ખાટકીને ન દેવા, બળદોની ખસી ન કરાવવી, શિકારધારો, હથિયારધારો, તપાસણીધારા, પોસ્ટ ઓફિસ એક્ટ, બોયલર તપાસણીધારા, ગાંજના વાવેતરનો ધારો, પુખ્ત ઉંમરનો કાયદો, તોલમાપનો ધારો, સ્ટેમ્પ ધારો વગેરે વગેરે. મૂળવાજી દેવી ભક્ત અને ગૌભક્ત હતા. ગાયોની ખૂબ જ સેવા કરનારા અને ગાયોને પાળનારા અને ચાહનારા હતા. મૂળવાજીના નામની એક હાઈસ્કૂલ કોટડાસાંગાણીમાં હતી, પરંતુ લોકશાહીમાં જાણે કે રાજાઓના નામને ભૂંસી નાંખવુ છે? એવા યુગમાં તે હાઈસ્કૂલનું નામ આજે બદલાઈને મહારાણા પ્રતાપ હાઈસ્કૂલ કરવામાં આવ્યુ છે.

મૂળવાજીને પોતાનો અંતકાળ દેખાઈ જતા પોતે પ્રભાસ પાટણ જતા રહ્યા અને ત્યાં જઈને દાનપુણ્ય કર્યા અને આખરે તા. ૭-૩-૧૯૧૩ના રોજ અવસાન પામ્યા. તેઓ આખો શ્રાવણમાસ ઉપવાસ કરતા અને નવરાત્રી ધામધૂમથી ઉજવતા હતા. તેઓ ચોથ, આઠમ, અગિયારસ, અમાસ વગેરે દિવસોમાં ક્યારેય રાણીવાસમાં પોઢતા નહીં. દરબારગઢમાં દાડ, મટન લાવવાની મનાઈ ફરમાવી હતી. તેઓને બાળકો ઉપર ખૂબ જ પ્રેમ હોવાથી બાળકો તેમની પાસે લાડ કરી ધાર્યું કરાવતા હતા. તેમના પછી હિંમતસિંહજી ગાદીએ આવ્યા હતા. રાજ્યની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૮, ૬૪૨. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૧૦, ૨૨૧. ઈ.સ. ૧૯૦૧માં ૮, ૮૩૫ ઈ.સ. ૧૯૧૧માં ૮, ૨૪૦. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં ૧૦, ૦૪૪. ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ૧૦, ૪૨૦ની હતી જ્યારે કોટડા શહેરની વસતિ ઈ.સ. ૨૦૦૧માં ૭, ૮૩૨ની હતી

૪૨. ઠાકોરસા. સૂરાજી બીજા જાડેજા - વીરપુર

વીરપુર એ જાડેજાઓના તાબાનું ૧૩ ગામોનું રાજ્ય હતું. વીરપુર વિશે એમ કહેવાય છે કે, તેનું જૂનું નામ કૌભાંડનગર હતું પણ તે કોઈપણ કારણોસર ઉજ્જડ થઈ ગયું હતું ત્યારે ત્યાં વીરપરીનાથ નામના સિદ્ધ રહેતા હતા અને ત્યાં પછી જે ગામ વસ્યું તેનું નામ વીરપુર પડ્યું છે. વીરપુર રાજ્યનો વિસ્તાર ૬૬.૬ સ્કેવેર માઈલનો હતો. ઈ.સ. ૧૮૩૪-૩૫માં તેની અંદાજિત વાર્ષિક આવક રૂ. ૧,૨૩,૮૦૦ હતી અને ખર્ચ રૂ. ૧,૨૩,૦૦૦નો હતો. તેઓને ત્રણ વર્ષની સજા કરવાની અને પાંચ હજારનો ફોજદારી ગુનામાં દંડ કરવાની સત્તા હતી અને સિવિલ દાવા રૂ. ૧૦,૦૦૦ સુધીના જ સાંભળી શકવાનો હક્ક હતો. આ રાજ્યને ખરેડી વીરપુર સ્ટેટ તરીકે ઓળખવામાં આવતું હતું. વીરપુરને વાર્ષિક રૂ. ૪૪,૫૦૦નું સાલિયાણું મળતું હતું.

જે વીરપુર રાજ્યના ગાદી સ્થાપક ઠાકોર ભાણજીને નવાનગર (જામનગર) રાજ્ય તરફથી મળ્યું હતું. આ બાબતનો એક દુહો મળે છે કે, “સિસાંગ સોંપી રાગમલાં ભૂપખરેડી ભાણ. વેરો હડિઆણે વસે, ત્રહુ રાયા ત્રહુ તાણ.” જ્યારે કર્નલ જે. ડબલ્યુ. વોટસન લખે છે કે, “ભાણજીને કાલાવડ જીવાઈમાં આપવામાં આવ્યું હતું પણ મૂળ રાજ્ય સાથે ઝઘડો થવાથી ભાણજીએ ગરાસ ઉપરથી પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લીધો ત્યારે ખરેડી ઉપર કાઠીઓ (માંજરિયા હોવા જોઈએ) હુમલો કરતા હતા. ત્યારે આ કાઠીઓને પાછા હટાવવામાં ખરેડીના મુસ્લિમ થાણદારને ઠાકોર ભાણજીએ મદદ કરી હતી. આથી તે મુસ્લિમ થાણદારે ખરેડીની અડધી જમીન તેમને આપી હતી.” જ્યારે માવદાનજી રત્નના ઉદ્દેખ મુજબ ભાણજીએ પોતાને મળેલો કાલાવડ પરગણાનો ગરાસ જામનગરને પાછો આપી દીધો અને પોતે સ્વતંત્ર રીતે બાહુબળથી ખરેડી મેળવ્યું. વીરપુરના નીચે મુજબના શાસકો થયા, (૧) ભાણજી (૨) ભારાજી (૩) હરધોળજી (૪) સાહેબજી (૫) મોકાજી (૬) મૂળુજી (૭) જેઠીજી (છોટાજીમ) (૮) મોકાજી બીજા (૯) સૂરાજી પહેલા (૧૦) મૂળુજી બીજા (૧૧) સરતાનજી (૧૨) સૂરાજી બીજા (૧૩) હમીરસિંહજી.

સરતાનજીના અવસાન સમયે સૂરાજી સગીર વયના હોવાથી તેમના માતૃશ્રી નાનીબા સાહેબે સગીરના નામથી સ્વતંત્ર રીતે સંવત ૧૮૦૮ થી ૧૮૨૦ સુધી ૧૨ વર્ષ રાજ્ય ચલાવ્યું. સૂરાજીનો જન્મ તા. ૧૨-૭-૧૮૪૬ના રોજ થયો હતો અને તા. ૩૦-૧૧-૧૮૫૧ના રોજ ગાદીએ આવ્યા અને ૬૬ વર્ષ શાસન કર્યું. સૂરાજી શૂરવીર હતા અને તેઓએ વાઘેર અને મિયાણા બહારવટિયાઓને પરાસ્ત કર્યા હતા. આથી બ્રિટીશ સરકારે તેમને અભિનંદન આપ્યા હતા. જ્યારે બીજા સ્ટેટો અને તાલુકાઓ પાસેથી બહારવટિયાના ફાળા વરાડનો હિસ્સો લેવામાં આવતો હતો, પણ તે વીરપુર પાસેથી લેવાનો ન હતો. વીરપુર રાજ્યના તે પુનરોધધારક હતા. તેઓ અશ્વવિદ્યા, આયુર્વેદ, મૃગયાવિધાન અને સાહિત્યના નિષ્ણાંત અને પશુવેદ પણ હતા. રમત-ગમતના પણ શોખીન હતા. સૂરાજીએ જૂનાગઢના જે ખાટકીઓ જે ગાયો લઈને જતા હતા તેને વીરપુર છોડાવી લીધી હતી અને કુ.શ્રી રામસિંહજી દ્વારા જૂનાગઢ નવાબ સાહેબને સમાચાર આપ્યા અને ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળનું સાચા અર્થમાં બિરુદ પામ્યા હતા. તેઓને કવિતાનો પણ શોખ હતો, વળી રાજ્યની પરંપરા મુજબ કાલાવડના ગૌરીશંકર ગોવિંદજી મહેતાને રાજકવિ તરીકે નિમ્યા હતા. તેઓ તા. ૧૮-૧૦-૧૮૧૮ના રોજ અવસાન પામ્યા. રાજ્યની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૫,૩૩૮. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૭,૩૧૬. ઈ.સ. ૧૮૦૧માં ૬,૧૪૬. ઈ.સ. ૧૮૧૧માં ૬,૭૮૦. ઈ.સ. ૧૮૨૧માં ૬,૬૭૫. ઈ.સ. ૧૮૩૧માં ૮,૦૫૦ની હતી. ઈ.સ. ૨૦૦૧માં શહેરની વસતિ ૧૦,૮૫૭.

૪૩. ઠાકોરસા. હરિશ્ચંદ્રસિંહજી પરમાર - મૂળી

સૌરાષ્ટ્રમાં પરમારોનું એક માત્ર રાજ્ય મૂળી હતું. મૂળી રાજ્યની સ્થાપના લખધીરજી પહેલાએ કરી હતી. ત્યારથી માંડી હરિશ્ચંદ્રસિંહજી સુધીમાં કુલ ૨૨ શાસકો થયા છે. મૂળી રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૩૩.૨ સ્કેવેર માઈલનો હતો. મૂળી રાજ્ય વાર્ષિક રૂા.૭,૫૦૧ બ્રિટીશ સરકારને જૂનાગઢને રૂા.૧,૮૫૩ જોરતલબીના ભરતુ હતું. રાજ્યની સ્વત્વાર્પણ સહિતની કુલ આવક રૂા.૭,૫૦,૦૦૦ની હતી. જો રાજ્યની આવકમાંથી સ્વત્વાર્પણની રકમ બાદ કરવામાં આવે તો રાજ્યની કુલ આવક ઈ.સ. ૧૮૩૨માં રૂા.૨,૧૧,૦૦૦ થતી હતી અને ખર્ચ પાણ લગભગ એટલો જ થતો હતો. મૂળીને વાર્ષિક રૂા.૫૩,૦૦૦નું સાલિયાણુ મળતુ હતું.

મૂળી એ ત્રીજા વર્ગનું ચોવીસ ગામો ધરાવતુ રાજ્ય હતું. (૧) મૂળી (૨) મુંજપર (૩) શેખપર (૪) ચાણપર (૫) લીમલી (૬) જશાપર (૭) કુકડા (૮) હેમતપર (૯) નલિયા (૧૦) નવાણિયા (૧૧) દીગસર (૧૨) દાણાવાડા (૧૩) સોમાસર (૧૪) ગોદાવરી (૧૫) ગૌતમગઢ (૧૬) પાંડવરા (૧૭) ટીકર (૧૮) ગઢાદ (૧૯) ટીડાણા (૨૦) હરિશ્ચંદ્રગઢ, જે ઠાકોર સાહેબના નામ ઉપરથી ગામ વસાવ્યુ હતુ પાણ પછી વસી ન શક્યુ. (૨૧) સીદસર (૨૨) ધમેન્દ્રગઢ (૨૩) મઢાદ (૨૪) ઉમરડા.

હરિશ્ચંદ્રસિંહજી મૂળીના ૨૧મા શાસક હિંમતસિંહજીના પુત્ર હતા. મૂળી રાજ્યને ફોજદારી બાબતોમાં ૭ વર્ષની સજા કરવાની અને રૂા. ૧૦,૦૦૦ સુધીનો દંડ કરવાની સત્તા હતી. જ્યારે રૂા. ૨૦,૦૦૦ સુધીના તે દીવાની દાવાઓ સાંભળી શકતા હતા. હરિશ્ચંદ્રસિંહજીનો જન્મ તા. ૧૦-૭-૧૮૮૮ના રોજ થયો હતો. તેઓ તા. ૩-૧૨-૧૮૦૫ના રોજ ગાદીએ બેઠા હતા. તેઓ તા. ૧૮-૫-૧૮૨૦ના રોજ કુનરીકોટાના રાવ બહાદુર રાજબિજીયાસિંહજીના પુત્રી નંદકુંવરબા સાથે પરણ્યા હતા. તેમને તા. ૨૫-૫-૧૮૨૧ના રોજ ધમેન્દ્રસિંહજી નામના અને બીજા પુત્ર જયેન્દ્રસિંહજી તા. ૨૩-૬-૧૮૨૨ના રોજ જન્મ્યા હતા. તેઓ સગીર વયના હોવાથી એજન્સીએ રાજ્ય ચલાવ્યુ હતું. તેમણે અન્ય રજવાડાના રાજકુમારોની જેમ જ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં ડિપ્લોમા પરીક્ષા પાસ કરી હતી. ત્યારપછી નવાનગરના મહારાજા જામ સાહેબ સર રાજજીતસિંહજીના માર્ગદર્શન હેઠળ તેમણે વહીવટી અનુભવ મેળવ્યો હતો અને તા. ૨૦-૬-૧૮૧૮ના રોજ તેમને પૂર્ણ સત્તા સોંપવામાં આવી હતી. હિંમત રોયલ હાઈનેસ ડ્યુક ઓફ કોનોટ દ્વારા જેનુ ઉદઘાટન થયુ હતુ તે ચેમ્બર ઓફ પ્રિન્સેસમાં કાઠિયાવાડના ત્રીજા અને ચોથા વર્ગના રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટે એજન્સી દ્વારા તેમની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. મૂળીમાં તેઓએ આજના બસ સ્ટેશનની સામે જૂનાગઢની વિખ્યાત બહાઉદ્દીન કોલેજ જેવો વિશાળ દરબારગઢ ઈ.સ. ૧૮૩૬માં બંધાવ્યો અને જેને અંબિકા નિવાસ નામ આપ્યુ હતું. આ પેલેસ જોવા જેવો અને સૌરાષ્ટ્રના નમૂનેદાર સ્થાપત્યોમાનો ગણાય છે. આઝાદી આવી ત્યારે મૂળીમાં એક નવીન ઘટના બની હતી, કારણ કે હરિશ્ચંદ્રસિંહજીને સ્વતંત્ર ગામો ઓછા હતા અને ભાયાતી ગામો જાજા હોવાથી તેમને મુશ્કેલી પડતી હતી. આવા સમયે તેમને ભાયાતો સાથે સારા સંબંધો હતા નહીં ત્યારે મૂળીના પ્રજાજનો અને ભાયાતોના આગેવાનો અને કોંગ્રેસ કાર્યકરોએ ભેગા મળીને મૂળીમાં પ્રજાકીય તંત્ર સ્થાપવાની માંગણી કરી હતી. મૂળી રાજ્યની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૩૧માં ૧૭,૧૦૮ની હતી.

૪૪..ઠાકોરસા.રાયસિંહજી જરેજી - માળિયામિયાણા

માળિયા રાજ્યના સ્થાપક મોડજી હતા. કાંયોજીને આઠ પુત્રો હતા, અલિયોજી અને મોડજી વગેરે. જે કાંયોજીએ મોરબી રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. માળિયા રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૦૩ સ્કેવેર માઈલ હતો. તેઓની વાર્ષિક અંદાજિત આવક ઈ.સ.૧૮૩૪-૩૫માં રૂ.૮૧,૬૨૮ની હતી અને જવક રૂ.૭૨,૦૪૭ની હતી. તેઓ વાર્ષિક રૂ.૧,૧૮૨ ગાયકવાડને અને રૂ.૧૮૫ જૂનાગઢને જોરતલબીના ભરતા હતા. માળિયા રાજ્યની વસ્તી નીચે મુજબની હતી. ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૧,૨૨૪, ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૧૩,૫૮૮, ઈ.સ.૧૯૦૧માં ૮,૧૭૫, ઈ.સ.૧૯૧૧માં ૧૨,૧૩૪, ઈ.સ.૧૯૨૧માં ૧૨,૬૬૦, ઈ.સ.૧૯૩૧માં ૧૨,૧૩૪ હતી.

માળિયા ગામની ઈ.સ. ૨૦૦૧માં ૧૪,૦૨૨ની વસ્તી હતી.

માળિયા રાજ્યને ફોજદારી કામમાં બે વર્ષની સજા અને રૂ.૧,૦૦૦નો દંડ કરવાની સત્તા હતી. જ્યારે દીવાની કામમાં રૂ.૧૦,૦૦૦ ચુધીના દાવા સાંભળી શકતા હતા. માળિયાની ગાદીએ નીચે મુજબના શાસકો આવ્યા હતા. (૧) મોડજી (૨) નાથોજી (૩) ભીમજી (૪) ડોસાજી (૫) સતાજી (૬) મોડજી બીજા (૭) રાયસિંહજી (૮) હરિશ્ચંદ્રસિંહજી.

માળિયા રાજ્યના ગાદી સ્થાપક મોડજીને મચ્છુ કાંઠા તથા વાંઢિયામાં માળિયા તથા ત્રણ ગામ અને વાગડના કેટલાક ગામો જીવાઈમાં મળ્યા હતા. પાણ રાજપૂતી સ્વભાવ મુજબ મૂળ સ્ટેટની હકૂમત તળે રહેવાનું અયોગ્ય માની તેમણે સિંઘમાંથી મિયાણા નામની જાતિને લઈ આવી પોતાના રાજ્યમાં વસાવી અને તેઓની મદદથી મચ્છુ કાંઠાના કેટલાક ગામો જીતી લઈ અલગ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. રાયસિંહજી ના પિતા મોડજીબીજાના કાળમાં ગવર્નમેન્ટ પલટનના એક ઘોરેસવાર ચોકીદારનું ખૂન થયું ત્યારે તે ગુનેગારનો પતો ન મળતા મિયાણાઓએ હુંટકાટ કરી હતી તેમજ સરકારી ટપાલ હુંટી હતી, આથી અંગ્રેજ સરકારે તેમનો ફોજદારી અધિકાર છીનવી લઈ માળિયામાં બ્રિટીશકોર્ટ સ્થાપી હતી પરંતુ પછી થોડા સમયમાં તે છીનવાયેલી સત્તા પાછી સોંપવામાં આવી હતી. ઠાકોર મોડજી બુદ્ધિશાળી અને વિદ્વાન હતા અને સાહિત્યકારોને ઉત્તેજન આપનારા હતા, તેઓએ પિંગળ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને “પોસ્તપચ્ચીસી” રચી હતી. મોડજી બીજા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા.

રાયસિંહજીએ મોડજી બીજાના પુત્ર હતા. મોડજી બીજા તા.૨૦-૧૦-૧૯૦૭ના રોજ અવસાન પામતા રાયસિંહજી ગાદીએ આવ્યા હતા. તેઓને સંપૂર્ણ સત્તા ઈ.સ. ૧૯૦૭માં મળી હતી. રાયસિંહજી સ્વામિનારાયણ ધર્મ પાળતા હતા અને પિતાની જેમ જ સ્વધર્મચિરાગમાં જ જીંદગી ગુજારનારા હતા. તેઓએ વૃદ્ધાવસ્થામાં યુવરાજ શ્રી હરિશ્ચંદ્રસિંહજીને રાજગાદી સોંપી વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરી તીર્થક્ષેત્રમાં પ્રભુસ્મરણ કરવા ચાલ્યા ગયા હતા.

પોતે પોતાના હાથે જ હરિશ્ચંદ્રસિંહજીનો રાજ્યાભિષેક કરી તેમને સંપૂર્ણ સત્તા આપી તેઓ માળિયા છોડીને અમદાવાદના સ્વામિનારાયણ મંદિરમાં ભક્તિ કરવા ચાલ્યા ગયા હતા ત્યાં તેઓએ ઘણો બધો સમય પ્રભુ ભક્તિમાં ગાળ્યો, આખરે ઈ.સ. ૧૯૩૩માં અવસાન પામ્યા. હરિશ્ચંદ્રસિંહજી તા.૨-૩-૧૯૦૮ના રોજ જનમ્યા હતા અને તેઓ તા.૨૦-૩-૧૯૩૦ના રોજ ગાદીએ બેઠા હતા. આઠમા શાસક હરિશ્ચંદ્રસિંહજીના સમયમાં આઝાદી આવી હતી. તેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. માળિયાને વાર્ષિક રૂ.૪૭,૫૦૦નું સાલિયાણું મળતું હતું.

૪૫..ઠાકોરસા. સૂરસિંહજી જાડેજી - ખીરસરા

ખીરસરા રાજ્ય એ જાડેજીઓના તાબા હેઠળનું રાજ્ય હતું. તે રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૪૭ ચોરસ માઈલનું હતું અને ધ્રોળ રાજ્યનું ભાગ્યતમાનું રાજ્ય હતું. આ રાજ્યમાં બાર ગામ હતા. ખીરસરાની રાજગાદી સ્થાપનાર ઠાકોર ભીમજી હતા. તેમનાથી માંડીને ઇ.સ. ૧૮૪૮ સુધીમાં ખીરસરા રાજ્યના નવ શાસકો થયા. (૧) ભીમજી (૨) સાંગાજી (૩) રાગમલજી (૪) હોધીજી (૫) ડુંગરજી (૬) જીજીભાઈ (૭) રાયસિંહજી (૮) બાલસિંહજી (૯) સૂરસિંહજી. આમાંના ઠાકોર રાગમલજી ખૂબ જ શૂરવીર અને વિખ્યાત રાજવી થયા. જોગે ગોંડલના કુંભાજી, નવાનગરના જસાજી, મોરબી ઠાકોર અને જૂનાગઢના નવાબ હામદખાન સાથે સંબંધો બાંધ્યા હતા. આ રાગમલજીએ ખીરસરાના કિલ્લાનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

ખીરસરા રાજ્યને ત્રણ વર્ષની સજા કરવાની અને રૂ. ૫૦૦૦ સુધીનો દંડ કરવાની સત્તા અને રૂ. ૧૦,૦૦૦ સુધીના સિવિલ દાવાઓ સાંભળવાની સત્તા હતી. ખીરસરા રાજ્ય ધણા વર્ષો સુધી સાતમા વર્ગમાં હતું પરંતુ તેની પ્રગતિને હિસાબે પછી તેને સીધું ચોથા વર્ગમાં મૂકી દેવામાં આવ્યું હતું. ખીરસરા રાગમલજી નું કહેવાય છે.

ખીરસરા રાજ્યની વસતિ ઇ.સ. ૧૮૮૧માં ૪,૩૭૭. ઇ.સ. ૧૮૮૧માં ૪,૮૧૦. ઇ.સ. ૧૮૮૧માં ૩,૧૧૭. ઇ.સ. ૧૮૯૧માં ૩,૮૮૧. ઇ.સ. ૧૮૯૧માં ૩,૬૫૮. ઇ.સ. ૧૮૯૧માં ૪,૬૫૮ની હતી. જ્યારે ઇ.સ. ૨૦૦૧માં ખીરસરા ગામની વસતિ ૨૧૮૫ની હતી ખીરસરાને વાર્ષિક રૂ. ૩૦,૦૦૦નું સાલિયાણું મળતું હતું.

સૂરસિંહજી ખીરસરાની ગાદીએ નવમા શાસક તરીકે બેઠા. જેમના પિતા બાલસિંહજી બહુ જ ઉદાર અને મિલનસાર પ્રકૃતિના રાજવી હતા. સૂરસિંહજીનો જન્મ તા. ૨૬-૮-૧૮૮૦ના રોજ થયો હતો. તેઓ તા. ૨૪-૨-૧૮૨૦ના રોજ ગાદીએ બેઠા. તેમણે ઈંગ્લેન્ડમાં સાડા ત્રણ વર્ષ રહીને કેળવણી લીધી હતી અને યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો હતો. જ્યારે ૧૮૧૧માં નામદાર શહેનશાહનો રાજ્યાભિષેક વેસ્ટમિનીસ્ટર એ બીમાં થયો ત્યાં હાજર રહ્યા હતા. ઈંગ્લેન્ડના અભ્યાસ બાદ તેમણે દહેરાદૂન ઈમ્પીરીયલ કેડેટ કોર્પ્સમાં કેળવણી લીધી હતી. તેઓ ગાદીએ બેઠા ત્યારે ખીરસરા રાજ્ય ચોથા વર્ગનું બની ગયું. સૂરસિંહજીને બે રાણીઓ હતા.

(૧) માળવાના જવાસિયાના લાલસિંહજીના કુંવરી (૨) ગજાભાઈની વાવડીના ગોહિલ શ્રી ભૂપતસિંહજીના કુંવરી. સૂરસિંહજીના રાણી ધનકુંવરબાના પેટે પ્રતાપસિંહજીનો જન્મ તા. ૭-૮-૧૮૧૮ના રોજ અને તા. ૧૫-૫-૧૮૨૪ના રોજ અચુદાદા નામના બે કુંવરો અને ચાર કુંવરીઓ હતા. તેમના બીજા રાણી માજીરાજબાને કનકસિંહજી નામના કુમાર હતા અને બે પુત્રીઓ હતા. ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી સૂરસિંહજીના સગા મામા હતા. ભાવનગર રાજ્ય જેવડા મોટા રજવાડા સાથે આવો નજીકનો સંબંધ હોવાથી તેઓ ધણા આગળ આવ્યા હતા. આ સિવાય પાણ ખીરસરાને વાંસદા, કિશનગઢ, અલવર વગેરે રજવાડા સાથે લોહીના સંબંધો હતા. સૂરસિંહજીએ ઈંગ્લેન્ડમાં અને દહેરાદૂનમાં કેળવણી લીધેલા હોવાથી શિસ્તપ્રિય અને ન્યાયી અને સુધારક રાજવી હતા. તેઓએ ખેતીવાડી અને વેપાર ઉદ્યોગ અને પશુપાલકોની સ્થિતિ સુધરે તે માટે ખાસ પ્રયત્નો કર્યા હતા. આજે પાણ ખીરસરામાં આ રાજવીઓની યાદગીરી જળવતો કિલ્લો ઉભો છે અને તેમાં હોટલ બની છે.

૪૬. દ.શ્રી આલાખાયર પ્રથમ - જસદાણ

જસદાણ એ કાઠી રજવાડાઓમાં સૌથી મોટું અને નમૂનેદાર પ્રગતિશીલ રાજ્ય હતું. જે ખાયર રાજવંશની સ્થાપના વિકાખાયરે ઈ.સ. ૧૬૬૫માં કરી હતી. વિકાખાયર બાદ જસદાણના બીજા શાસક ઓઢાખાયર, ત્રીજા વાજસુર ખાયર, ચોથા ચેલાખાયર જેમના પુત્ર આલાખાયર પ્રથમ જસદાણના પાંચમા શાસક બન્યા તેમનો જન્મ તા. ૩૦-૪-૧૮૩૧ના રોજ થયો હતો. તેઓ તા. ૨૫-૧૧-૧૮૫૧ના રોજ ગાદીએ બેઠા હતા. જેમને સુશોભિત ઢબના મકાનો બાંધવાનો જબરો શોખ હતો. તેઓએ હિંગોળગઢ ઉપર થોડા મકાનો અને જેલ બંધાવી. જસદાણમાં નદી કાંઠે એક ધર્મશાળા અને ગામમાં ઘડિયાળવાળો ટાવર બંધાવ્યો હતો. આલાખાયરે કોઈ વ્યવસ્થિત કેળવણી લીધી ન હતી. છતાં તેની વ્યવહારૂ સૂઝબૂઝને લીધે રાજ્યને પ્રગતિશીલ એ નમૂનેદાર બનાવ્યું હતું. તેમણે પોતાના શાસનકાળમાં ચાર મહત્વના કાર્યો કર્યા હતા. (૧) નિયમિત ન્યાયાલય (૨) તળાવ અને નહેર (૩) વિદ્યાલયની સ્થાપના (૪) વિંછીયાને ફરતો કિલ્લો. તે અન્ય વ્યક્તિ પાસે પોતાની રોજનીશી લખાવતા અને જે તે પાના નીચે પોતાની સહી કરતા તે રોજનીશીઓ આજે ઇતિહાસના સાધન તરીકે ખૂબ જ ઉપયોગમાં આવે તેવી છે. તેમાંથી તે સમયની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક પરિસ્થિતિની ઘણી વિગતો જાણવા મળે છે. તેઓએ આલણસાગર તળાવ, પાનેલિયાનું તળાવ, રેવાણિયાનું તળાવ એમ ત્રણ તળાવો પોતાના રાજ્યકાળમાં બંધાવ્યા. ઈ.સ. ૧૮૦૦ના છપ્પનિયા દુષ્કાળમાં પ્રજાને રાહત આપવા માટે બાખલવડ પાસેનું આલણસાગર તળાવ બંધાવી તા. ૧૧-૧૧-૧૮૦૦ના રોજ પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ હંટરના હાથે ખુલ્લું મુકાવ્યું હતું. આ તળાવનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે ત્યાં માંદાની માવજત માટે ડોક્ટરની પણ સગવડ રાખી હતી અને માંદાને ડોક્ટરની ચીઠ્ઠીથી માફક પડતો ખોરાક મફત મળતો અને મજૂરીની માફી મળતી હતી. તળાવે કામે આવતા મજૂરોને ઠંડું પાણી, છાશ અને છાંયો પૂરો પાડવામાં આવતો હતો.

તેઓએ જસદાણમાં એક નિશાળની સ્થાપના કરી હતી. જે જસદાણ રાજ્યની પ્રથમ નિશાળ હતી. રેવન્યુ ખાતાની પણ તેમણે વ્યવસ્થિત ગોઠવણ કરી હતી. તેમના રાજ્યકાળ દરમ્યાન વેપારનો પણ વિકાસ થયો હતો. વળી અંગ્રેજો સાથે પણ તેમના સંબંધો સારા રહ્યા હતા. આથી મુંબઈ સરકારે તેમના વિશે તા. ૧૪-૧૧-૧૮૭૦ના રોજ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે, “જસદાણ નાનો તાલુકો હોવા છતાં સુધારામાં આગેવાન છે અને રાજનું કામ રાજા પોતે કરે છે અને રૈયતના લાભ ઉપર પોતે ધ્યાન દે છે.” ઈ.સ. ૧૮૭૩માં તેમણે વિંછીયાને ફરતે કિલ્લો બંધાવ્યો. તેમણે જસદાણથી વિંછીયા સુધીની પાકી સડક બંધાવી હતી, આ સડકની બન્ને બાજુ છાંયાવાળા ઝાડો રોપાવ્યા હતા. બ્રિટીશ સરકારે તેમને ઈ.સ. ૧૮૮૭માં સી.એસ.આઈ.નો ઈલ્કાબ આપ્યો અને તે તા. ૨૫-૧૧-૧૮૮૮ના રોજ તેમને અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. બીજો ઈ.સ. ૧૮૦૧માં કેસરે હિંદનો સોનાનો ચાંદ આપવામાં આવ્યો હતો. તેઓએ જસદાણ રાજ્યમાં ન્યાયતંત્રના ક્ષેત્રે સુધારાઓ કરી ન્યાયાલયોની સ્થાપના કરી. પોતે ન્યાય માટે એટલા બધા ચુસ્ત હતા કે, પોતાના સગા મામાને ફાંસીની સજા કરતા અચકાયા ન હતા. તેઓના રાજ્ય કાળ દરમ્યાન કોઈ મુસાફર કે વેપારી જસદાણની સરહદ સુધી હુંટાતો નહીં. તેઓને ચાર રાણીઓ હતા, જેમને છ પુત્રીઓ અને ચાર કુંવરો હતા. તેમનું અવસાન સંવત ૧૮૬૦ મહાસુદી-૧૧ને શુક્રવારે થયું હતું. ત્યારબાદ તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઓઢાખાયર ૨૯ જૂન, ૧૮૦૪ના રોજ ૫૨ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠા હતા. જસદાણ રાજ્યની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ૨૮,૦૩૭ અને ઈ.સ. ૧૮૩૧માં ૩૪,૦૫૩ની હતી.

૪૭. દ.શ્રીઆલાખાયર બીજ - જસદાણ

જસદાણ રાજ્યના છેલ્લાં અને આઠમા શાસક આલાખાયર બીજનો જન્મ તા.૪-૧૧-૧૮૦૫ના રોજ થયો હતો. તેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું હતું. તેમના પિતા દ.શ્રી વાજસુર ખાયરનું તા.૧૦ જુલાઈ, ૧૮૧૮ના રોજ અવસાન થયું ત્યારે તેઓ ૧૪ વર્ષની ઉંમરના હતા આથી રાજ્ય ઉપર મેનેજમેન્ટ સ્થપાયું, પણ ત્યારબાદ ઓગસ્ટ, ૧૮૨૦માં અંગ્રેજ સરકારે મેનેજમેન્ટને બદલે તેમના માતૃશ્રી કમરીબાઈને રાજ્યના રીજન્ટ તરીકે નીમ્યા હતા. જેઓએ ચાર વર્ષ સૌરાષ્ટ્રના અન્ય રજવાડાઓની તુલનામાં નમૂનેદાર શાસન ચલાવ્યું હતું. આલાખાયર બીજને ૧લી ડિસેમ્બર, ૧૮૨૪ના રોજ સંપૂર્ણ રાજ્યધુરા સોંપવામાં આવી. તેઓને કમળાબા અને માધવાદેવી નામે બે રાણીઓ હતા. રાજ્યભિષેક સમયે તેમણે નીચે મુજબની ઉદાર સખાવતો જાહેર કરી હતી. (૧) તગાવી અને બીજુ ખેડૂત પાસેનું લેણું રૂ.૧૧,૧૦૦ માફ કર્યું. (૨) ભદ્રાવડીમાં એક સ્કૂલ ખોલવામાં આવી. (૩) ગળિયાણા (લીલાપુર)માં સર્કલ બનાવી તે નીચે ગળિયાણા, કડુકા, લાલાવદરમાં ગ્રામ પંચાયતની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ સિવાય ખારચિયા, જનડા, કંધેવાળિયા, બંધાળી, સનાળી તથા ભદ્રાવડીમાં પણ ગ્રામ પંચાયતની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. (૪) ખેડૂતને ખેડ હક્કની જમીનો ગીરવે મૂકવા તથા વેંચાણનો કરવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો. (૫) ઈ.સ.૧૮૨૫ની સાલની જમા તથા સુધારા વરાડ ભાયાત તથા મૂળ ગરાસિયાઓનો માફ કરવામાં આવ્યો. (૬) ઈ.સ.૧૮૨૫ની કન્યા ચોરી માફ કરવામાં આવી. (૭) વિંછીયા જસદાણ સિવાય બીજા ગામોમાં આઠ આનાને બદલે ચાર આના ગજથી ઘરભોણીની જમીન માલિકી હક્કથી વસ્તીને આપવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. (૮) કેટલાક કેદીઓની સજા માફ કરવામાં આવી હતી.

આલાખાયર બીજએ દારૂ સામેના પ્રતિબંધના ધારાનો અમલ સખ્તાઈથી કરવા ઉપરાંત અફીણ સામે પણ અમુક અંશે પ્રતિબંધના ધારા અમલમાં મૂક્યા હતા. રાજ્યના દૂધાળા ઢોર, ઘોડા, બળદ વગેરેની ઓલાદ સુધારવા રાજ્યની હદમાં દર વર્ષે જનવરોના પ્રદર્શનો ભરી ઘોડાની શરતો ગોઠવતા હતા. પોતે કેળવણી લીધેલા હોવાથી તેના તરફ ખાસ ધ્યાન આપ્યું. આ ઉપરાંત ઉત્સુક વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ આપતા અને રાજ્યની નિશાળોમાં હરિફાઈની પરીક્ષાનું તથા ઈનામ આપવાનું ધોરણ દાખલ કર્યું હતું. તેઓએ કપાસ કાંતી સુતર બનાવી તેના કપડા અહીં બનાવવા ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તેઓ સુધારક પ્રકૃતિના હતા. આથી તેમણે કાઠી જ્ઞાતિમાં સુધારાઓ કરવા માટે ઈ.સ.૧૮૨૮માં એક મોટું કાઠી સંમેલન બોલાવી જસદાણના ધારા નામે એક પુસ્તક પ્રગટ કરાવી કાઠી જ્ઞાતિમાં સુધારો લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમને હિંદી સરકાર તરફથી વંશપરંપરાનો બીજા ક્લાસનો અધિકાર મળતા તા.૧-૧૦-૧૮૩૨ના રોજ દરબાર ભર્યો હતો ત્યારે પણ તેઓએ કેટલીક સખાવતો જાહેર કરી હતા, જે ત્યારે બીજા દસ ગામોને ગ્રામ પંચાયતનો લાભ મળતો હતો. તેમાં હવે બીજા દસ ગામોને આ લાભ આપવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. જસદાણ રાજ્યના તમામ ખેડૂતોના લાભાર્થે ખેડૂત બેંક ખોલવી અને તેમાં સ્ટેટ તરફથી એકંદરે રૂ.૫૦ હજાર દર સાલ રૂ.૧૦ હજાર પ્રમાણે પાંચ વર્ષ સુધી આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. રાજ્યમાં ધાણીવેરાનો કર લેવાતો હતો તે પણ માફ કર્યો હતો. પોતે આવા મોટા સમૃદ્ધ રાજ્યના માલિક હોવા છતાં ખૂબ જ કરકસરથી ખર્ચ કરતા હતા. તેઓનું ૧૦ એપ્રિલ ૧૮૭૩ના રોજ અવસાન થયું. તેઓને દોઢ લાખનું સાલિયાણું મળતું હતું. જસદાણ શહેરની વસતિ ઈ.સ.૧૮૮૧માં ૪,૪૦૨. ઈ.સ.૧૮૦૧માં ૪,૬૨૮. ઈ.સ.૧૮૧૧માં ૫,૧૮૬. ઈ.સ.૧૮૨૧માં ૫,૩૧૭. ઈ.સ.૧૮૩૧માં ૬,૦૦૭ની હતી.

૪૮. દ.શ્રી ભાયાવાળા રામવાળા - બગસરા

બગસરા ઇતિહાસમાં ભાયાણી બગસરા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. બગસરા એ ઘણી બાબતોમાં જગવિખ્યાત બન્યું છે. જેમકે હાથસાળના વાણાટના કપડા, ગ્લેટવાળા દાગીના, ચોક્ષળ વ્યક્તિઓમાં દ.શ્રી વાજસુરવાળા, દીવાન વીરાવાળા, દુહાગીર, લુકમાન વોરા, ઉદ્યોગપતિ નજરૂદીન એડનવાલા, ગાંધીવાદી લાલચંદભાઈ વોરા, કે.લાલ જાદુગર, મહમ્મદભાઈ યુસુફભાઈ, કુતુબ આઝાદ..ઈ.સ.૨૦૦૧માં બગસરા શહેરની વસતિ ૩૧,૭૮૬ની હતી.

બગસરાએ વાળાઓની પાસે આવ્યા પહેલા બાબરિયાઓની પાસે હતું. તેમની પાસેથી ઈ.સ.૧૫૨૫માં માંચાવાળાએ જીતી લીધું, માંચાવાળાના પિતાનું નામ ભાયાવાળા હતું તેથી બગસરા ભાયાણી તરીકે ઓળખાય છે. બગસરામાં એક કાળે ત્રણ ભાગદારો હતા. (૧) હરસુરવાળા (૨) ગોદડવાળા (૩) વાજસૂરવાળા. આ ત્રણેય વિખ્યાત સામંતવાળાના પુત્રો હતા.

આપણે અહીં બગસરાના એક પાંખીના ભાગદાર રામવાળા મૂળુવાળાના પુત્ર ભાયાવાળાને બગસરાના છેલ્લા રાજવી તરીકે જોઈએ છીએ. તેમના પિતા રામવાળાને નાના રામવાળા હસસૂરવાળાનો પાણ તાલુકો મળતા તેમનું રાજ્ય મોટું બાર ગામવાળું બની ગયું હતું.

જેમના રાજ્યનો વિસ્તાર સાડા છ માઈલ સ્કેવેરનો હતો. જેમની વાર્ષિક આવક રૂ.૩૦,૦૦૦ની હતી. તેઓ ગાયકવાડને રૂ.૨૧૨-૧૩-૧૧ ભરતા અને જૂનાગઢને જોરતલબીના રૂ.૧૨૮-૧૦-૮ ભરતા હતા.

ભાયાવાળાનો જન્મ ઈ.સ.૧૮૦૮માં થયો હતો. તેમના પિતા રામવાળાનું સંવત ૧૮૮૮ મહાવદ-૩ને મંગળવારના રોજ અવસાન થતા તેઓ ગાદીએ બેઠા હતા. તેમને તા.૪-૮-૧૮૨૧ના રોજ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓના લગ્ન પ્રસંગે ઈ.સ.૧૮૨૨માં જૂનાગઢના નવાબ મહાબતખાનજી ત્રીજાએ પોશાક ભેટ મોકલ્યો હતો. તેઓના એક જ રાણી હતા તેમનું નામ નામ અમરબા હતું.

ભાયાવાળાએ આમ અતિ ભોળા અને ઉદાર દિલના રાજવી હોવાથી હજુરિયાઓથી વિંટળાયેલા રહેતા હતા. તેઓને તેમની પ્રજા ખૂબ જ વહાલી હતી. તેનો એક દાખલો એવો મળે છે કે, તા.૮-૧૧-૧૮૪૭ના રોજ રીજ્યોનલ કમિશનરને પ્રજાજનોએ તાર કર્યો હતો કે જીભાઈ ફોજદાર મુસ્લિમોને ઉશ્કેરે છે અને તેને હટાવવામાં નહીં આવે અને વધારાનો કરવેરો અને વેઠ નહીં બંધ કરવામાં આવે તો અમે માવઝીઝવા પાછા નહીં જઈએ. ત્યારે તરત જ ભાયાવાળાએ પોતાના વહાલા પ્રજાજનોને જવાબ આપ્યો હતો કે, “ હું વિશ્વાસ આપુ છું કે, જે કાયદેસર કરવાનું થશે જે ભૂલો સુધારવાની હશે તે સુધારાશે, વધુમાં તેઓએ કહ્યું હતું કે, હું મારી પ્રજાનું હંમેશા સુખ અને શાંતિ અને સમૃદ્ધિ જોવા ઈચ્છુ છું અને તેમને સંતોષ આપવા પ્રયત્ન કરુ છું”

ભાયાવાળાએ એટેચમેન્ટ યોજનામાં જોડાયને બગસરા રાજ્યને વડોદરાના ગાયકવાડ રાજ્ય સાથે જોડાણ કર્યું હતું. ભાયાવાળાને કોઈ સંતાન ન હોવાથી તેમણે તેમના નાનાભાઈ કુ.શ્રી વાલેરાવાળાના મોટા પુત્ર મહેરામવાળાને દત્તક લીધા હતા. આ દત્તક વિધાન વખતે તા.૧૮-૧૧-૧૮૪૭ના રોજ ગોંડલ મહારાજા ભોજરાજસિંહજી અને પોરબંદર મહારાણા નટવરસિંહજી અને કાઠિયાવાડના અન્ય રાજવીઓ અને મહાનુભાવો હાજર રહ્યા હતા. આ દત્તક વિધાનના શુભ પ્રસંગે ભાયાવાળાએ ખેડૂતો અને અન્ય વસતિ માટે ઘણી બધી નવાજેશો બહાર પાડી હતી. તેઓ સંવત ૨૦૦૮ ભાદરવા સુદ-૮ના રોજ બગસરામાં અવસાન પામ્યા. આજે બગસરામાં દરબારગઢ પાસેના રોડને ભાયાણી રોડ નામ નગરપાલિકાએ આપ્યું છે.

૪૯. દ.શ્રી લક્ષ્મણવાળા-થાણાદેવળી

થાણાદેવળી એ સૌરાષ્ટ્રનું એક મહત્વનું કાઠી સંસ્થાન હતું અને તે ૨૯ ગામો ધરાવતું અને ત્રીજા અને પછીથી બીજા વર્ગનું રાજ્ય હતું. તેઓનો જન્મ તા. ૪-૧-૧૮૪૯ના રોજ મેદરડામાં થયો હતો. તેઓએ અગિયાર વર્ષની ઉંમર સુધી દેશી ગુજરાતી નિશાળમાં શિક્ષણ લીધું હતું. તેઓ તા. ૧૭-૯-૧૮૮૮ના રોજ ગાદીએ બેઠા અને ઈ.સ. ૧૮૮૯માં થાણાદેવળીમાં રાજગાદી સ્થાપી અને પાંચ વર્ષમાં દરબારગઢો, ઓફિસો, જેલ, ડીસ્પેન્સરી, વિક્ટોરિયા ન્યુબીલી સ્કૂલ વગેરે બંધાવ્યા. તેઓને ચાર રાણીઓ હતા, તેઓ રામાનુજચાર્ય સંપ્રદાય પાળતા અને રામાયણના જ્ઞાતા હતા. કાયમ ગીતાપાઠ કરતા હતા, તેઓએ પુષ્કળ જગ્યાએ દાન કર્યા હતા. જ્યારે તેમના દાદા હરસુરવાળા કાશી પગરસ્તે પ્રવાસે ગયા ત્યારે તેમની સાથે ગયા હતા. તેઓ એક સારા ઘોડેસવાર હતા અને એક કલાકમાં ૧૨ માઈલથી વધુ ઘોડા ઉપરની સવારી કરતા હતા. આ સિવાય તલવારનો પટ્ટો ખેલવામાં અને સારા નિશાનબાજ હતા. તેઓને જાનવરો પાળવાનો જબરો શોખ હતો અને પાડા, કુકડા અને ખુંટેની લડાઈ કરાવતા હતા. ઈ.સ. ૧૮૮૭માં થાણાદેવળીમાં ડીસ્પેન્સરી ખોલી. જેતપુરમાં રૂ. ૩૫,૦૦૦ની કિંમતનો દરબારગઢ જોનોને દાનમાં આપ્યો. રાજકોટમાં લેબોરેટરી બનાવવા રૂ. ૩૧,૫૨૨નું દાન આપ્યું. આ સિવાય ગામે ગામ ચોરા તથા મંડપો, અવેડા અને ધર્મશાળાઓને ચાર આંકડાઓની રકમના દાન કર્યા હતા. ઈ.સ. ૧૯૦૦ના દુષ્કાળ વખતે રૂ. ૩૫,૦૦૦નું અનાજ ગરીબોને આપ્યું. સંવત ૧૯૬૮ અને સંવત ૧૯૭૫ના દુષ્કાળોમાં જેતપુર, ધોરાજી, રાજકોટ, મેદરડાની પાંજરાપોળોને ૨૫ લાખ પુળા મફત ઘાસ આપ્યું હતું. તેઓ ખેડૂતને તરત જ સાત કામ પડતા મૂકીને મુલાકાત આપતા હતા. જો કોઈ ખેડૂત કૂવો બનાવવા ઈચ્છે તો તરત જ રકમ મંજૂર કરી દેતા અને સારા ખેડૂતોને સન્માનરૂપ પાઘડી બંધાવતા હતા. જ્યારે સૂરસિંહજી (પાલીતાણા) અવસાન પામ્યા ત્યારે પોતે ખરા મિત્ર ગુમાવ્યાની લાગણી અનુભવી તે દિવસથી પોતે કાયમને માટે રંગીન સાફો બાંધવાનું બંધ કરી સફેદ પાઘડી બાંધી શોક પાળ્યો હતો. તેઓ એવા ઉદાર ચરિત્ર હતા કે રાજગોર માધાએ આપઘાત કરતા તેના પુત્રએ લક્ષ્મણવાળા વિરૂદ્ધ ખોટી ફરિયાદ પ્રાંત ઓફિસરને કરી હતી, તેવું સાબિત થતા તેને પાણ પ્રજાજન ગાણી માફી આપી હતી. તેઓએ પોતાના રાજ્યકાળ દરમિયાન થાણાદેવળી, મોટાદેવળિયા, ઘુઘરાળા, મતિરાળા એમ ચાર ગામોમાં મફત શિક્ષણ આપતી સ્કૂલો સ્થાપી હતી. તેમને બ્રિટીશ સરકાર તરફથી ઈ.સ. ૧૯૧૧માં દિલ્હીમાં નામદાર શહેનશાહ બહાદુરના કોરોનેશન વખતે સી.આઈ.ઈ.નો ઈલ્કાબ આપવાનું જાહેર થયું અને તા. ૧૭-૧૨-૧૯૧૨ના રોજ રાજકોટમાં તેમને એ ઈલ્કાબ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. તેઓએ પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધમાં બ્રિટીશ સરકારને ૩૭,૦૦૦ની મદદ કરી હતી અને રાજકોટનો ઉતારો યુદ્ધ સમયે વાપરવા આપ્યો હતો.

લક્ષ્મણવાળાને ચાર રાણીઓ હતા. તેને પાંચ કુંવરો થયા પાણ એકેય હયાત ન રહેતા તેમણે લુણી દ.શ્રી કાળાવાળાના પુત્ર અમરાવાળાને દત્તક લીધા હતા. દ.શ્રી લક્ષ્મણવાળાને છેલ્લે બે વર્ષથી પગે વાનું દર્દ હતું અને તા. ૧૨-૫-૧૯૨૨ના રોજ તેઓ અવસાન પામ્યા. જેઓની દહનક્રિયા રામેશ્વર મંદિરથી ઉત્તર બાજુના પડતર પ્લોટમાં કરવામાં આવી હતી. તેઓની ખાંભી જેતપુરમાં સંવત ૧૯૭૯માં ઉભી કરવામાં આવી હતી. થાણાદેવળીને આજે અમરનગર કહે છે તેની ઈ.સ. ૨૦૦૧માં વસતિ ૪,૨૨૧ની હતી.

૫૦. દ.શ્રી અમરાવાળા - થાણાદેવળી

આ રાજવીના કાળમાં થાણાદેવળી રાજ્યને બીજા વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું. તેમનો જન્મ તા.૨૮-૧૧-૧૮૮૬ના રોજ લુણી ગામમાં થયો હતો. અમરાવાળાએ કાઠી જ્ઞાતિમાં શિક્ષણપ્રેમી અને દાનવીર અને જ્ઞાતિપ્રેમી તરીકેની નામના મેળવી હતી. જેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તે પિતાના સમયથી રાજકાજમાં ભાગ લેવા માંડ્યા હતા અને તેમને રાજ મહારાજના સંપર્કમાં રાખવામાં આવતા હતા. તેઓનો રાજ્યાભિષેક તા.૨૩-૧૦-૧૯૨૨ના રોજ કરવામાં આવ્યો હતો. ગાદીએ બેસતાની સાથે જ તેમણે ઘણી ઉદાર જાહેરાતો કરી હતી. ખેડૂત પાસેથી તમામ લેણું માફ કર્યું. તમામ નોકરોને એક માસનો પગાર ઈનામમાં આપવામાં આવ્યો. પાંચ વિધવાઓને પેન્શન કરી આપ્યું. તમામ પાકા કામના કેદીઓને મુક્ત કરવામાં આવ્યા, પછી પોતે થાણાદેવળી રાજ્યને વિકસાવવામાં અથાગ પ્રયત્નો કર્યા અને ૨૨ જેટલા જુદા જુદા ધારાઓ અમલમાં મૂક્યા હતા.

આ ધારા ઉપરથી તેમના રાજ્યની વ્યવસ્થાનો આપણને ખ્યાલ મળે છે કે, આ રાજ્યમાં કેવી વ્યવસ્થા હતી. તેઓએ રાજ્યમાં વેઠની પ્રથા તદ્દન બંધ કરી હતી. ખેડૂતોને તે પાણ તેમના પિતાની જેમ ખૂબ ચાહતા અને દુષ્કાળ વખતે વિદ્યોટી માફ કરતા. પોતે રાજ્યને ખૂબ જ આગળ પડતું બનાવ્યું અને અનેક સુવિધાઓ પ્રજાને પૂરી પાડી હતી. જેમાં ગંગાજળિયા કૂવા ઉપર ઈ.સ. ૧૯૨૫માં રૂ. ૩૦,૦૦૦ના ખર્ચે ઈલેક્ટ્રીક પાવર હાઉસ ઉભું કરી પ્રજાને લાઈટની સુવિધા આપી. થાણાદેવળીથી દેવળાના સિમાડા સુધી બે માઈલની સડક બંધાવી. ગામમાં રૂ. ૬૦,૦૦૦ના ખર્ચે હજુર પેલેસ બાંધી લક્ષ્મણવિલાસ નામ આપ્યું. આ સિવાય યુરોપિયન ગેસ્ટ હાઉસ રામવિલાસ નામે ઈ.સ. ૧૯૨૮માં રૂ. ૧૩,૦૦૦ના ખર્ચે બાંધ્યું. મોટા કોટડામાં ઈ.સ. ૧૯૨૮માં અમરગેઈટ બાંધ્યો. નવી સાંકળી, ચાંદ્રવાડીમાં બંગલાઓ બંધાવ્યા. ઈ.સ. ૧૯૩૨માં લખેશ્વર, જશેશ્વર અને રાધા-કૃષ્ણના મંદિરો રૂ. ૩૦૦૦ના ખર્ચે બંધાવ્યા. ઈ.સ. ૧૯૩૬માં હોસ્પિટલ અને ગુજરાતી સ્કૂલનું નવું મકાન બાંધ્યું. તેઓ ગાદીએ બેઠા ત્યારે રાજ્યમાં ચાર સ્કૂલ હતી, તેને વધારીને ૧૬ કરી અને થાણાદેવળી રાજ્યમાં કન્યા શાળા પણ સ્થાપી. વળી તમામ સ્કૂલોમાં મફત શિક્ષણના ધોરણને ચાલુ રાખ્યું. પોતાના પ્રજાજન પાણિયાના પટેલ કરશન વાલજીના પુત્રને ભાવનગર કોલેજમાં ભાગવા સ્કોલરશીપ આપી હતી. આ સિવાય પાણ ઘણી સ્કોલરશીપો તેણે પ્રજાજન તેમજ કાઠીના બાળકો માટે જાહેર કરી હતી. રાજ્યમાં પ્રજાના રક્ષણ માટે રાજ્યના ચારેય મહાલમાં એક એક ફોજદાર નિમ્યા હતા. આ સિવાય દરેક ગામમાં કાંટિયા વાર્ણનાને પસાયતા તરીકે નિમવામાં આવ્યા હતા. આથી ઈ.સ. ૧૯૨૨ થી '૩૭ સુધીમાં એકપાણ ડાકાયતી ગુનો રાજ્યમાં બન્યો ન હતો. વસ્તીને ન્યાય આપવા એક બાહોશ ન્યાયધિશ નીમવામાં આવતો અને તેમના ઠરાવ ઉપર સર ન્યાયાધિશની કોર્ટમાં ફેસલો ઠરાવી છેવટની અપીલ હજુર કોર્ટમાં કરવામાં આવતી હતી, તે ઠરાવ ખુદ અમરાવાળા આપતા હતા. ઈ.સ. ૧૯૨૨ પછી તળપદ થાણાદેવળીમાં મ્યુનિસિપાલિટીના તંત્રનો પ્રજાજનોને લાભ આપ્યો હતો. રાજ્યમાં વેપારનો વિકાસ થાય તે માટે તાર ઓફિસ અને પોસ્ટ ઓફિસ પણ ખોલવામાં આવી હતી. પ્રજાજનોએ તેમના નામને અમર રાખવા થાણાદેવળીનું નામ બદલીને અમરનગર તેમની સુવાસને કારણે જ કર્યું છે. તેઓ ૨૯ સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૦ના રોજ અવસાન પામ્યા. તેઓને ૧ લાખનું સાલિયાણું મળતું હતું. થાણાદેવળી રાજ્યની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ૧૨,૫૦૬. ઈ.સ. ૧૯૦૧માં ૧૧,૫૬૮. ઈ.સ. ૧૯૧૧માં ૧૧,૮૪૨. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં ૧૧,૪૩૬. ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ૧૬,૦૦૫ની હતી.

૫૧. દ. શ્રી રાવતવાળા - બીલખા

બીલખા એ વાળાઓની વીરાણી પેટાશાખાનું રાજ્ય હતું. જ્યારે બીલખાના રાજવંશના મૂળ પુરૂષ વીરાવાળા હતા. જે વીરાવાળાને ત્રણ પુત્રો હતા. કાથડવાળા, કુંપાવાળા અને ઓઘડવાળા. જેમાં બીલખાના રાજવંશની સ્થાપના ઓઘડવાળાએ કરી હતી.

વીરાવાળાને ત્યાં ઓઘડવાળાનો જન્મ કોઈ યોગીના આશીર્વાદથી થયેલો અને તેમને રાજ મળશે એવી કોઈએ ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી હતી તે સાચી પડી. કારણ કે, ઓઘડવાળાના જન્મ વખતે જ તેમના પિતા વીરાવાળાને જૂનાગઢના નવાબે ૧/૩ ભાગ કુંવર પછેડામાં આપ્યો હતો. આથી જેતપુર દરબાર વીરાવાળા બીલખામાં રહેવા લાગ્યા, તેની સાથે સાથે બીજા કાઠીઓ પણ ત્યાં વસવાટ કરવા લાગ્યા.

ભાયામેર પાસેથી વાળાઓએ બીલખાની ચોવીસીની સંપૂર્ણ સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લીધી હતી. ઓઘડવાળાને ત્રણ પુત્રો થયા. (૧) આલાવાળા (૨) સોમલાવાળા (૩) સાતાવાળા. જેમાં આલાવાળાના વંશમાં દેવદાનવાળા, કાળાવાળા, નાજવાળા અને કાથડવાળા થયા, જે કાથડવાળાથી બીલખાનો એક ભાગદારનો નિર્વંશ ગયો. જ્યારે સાતાવાળાને ભીમાવાળા નામના પુત્ર હતા. જે ભીમાવાળાને બે પુત્રો થયા. (૧) આલાવાળા (૨) દેશાવાળા. જેમાં આલાવાળાને પાંચ પુત્રો થયા. જેમાં એક રામવાળા હતા. જે રામવાળાના પુત્ર એ આ રાવતવાળા.

રાવતવાળાએ રામવાળાના મોટા પુત્ર (જન્મ ૧૮ જાન્યુ. ૧૮૦૬) હતા. જેના નાના ભાઈનું નામ હાથિયાવાળા હતું. બન્નેએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૮૨૦માં રાવતવાળાના પિતા રામવાળાનું અવસાન થતા રાવતવાળા ગાદીએ બેઠા, પરંતુ તેઓ સગીર વયના હોવાથી તા. ૨૩-૭-૧૮૨૦ થી બ્રિટીશ સરકારનું મેનેજમેન્ટ સ્થપાયું હતું. બીલખાના એક ભાગદાર કાથડવાળાનું અપુત્ર અવસાન થતા તેમના રાજ્ય અંગે તકરાર ચાલી. પછી તેમનો ગરાસ રાવતવાળાને તા. ૧૮-૧-૧૮૨૮ના રોજ સોંપવામાં આવ્યો હતો. પછી રાવતવાળાને ખાસ સત્તા આપવામાં આવી હતી. તેઓ ત્રણ વર્ષની સજા અને રૂ. ૫,૦૦૦ સુધીનો દંડ ફોજદારી કામમાં કરી શકતા હતા. જ્યારે રૂ. ૧૦,૦૦૦ સુધીના સિવિલ દાવાઓ સાંભળી શકતા હતા. બીલખા રાજ્ય રૂ. ૩,૮૧૦-૧૩-૬ બ્રિટીશ સરકારને અને રૂ. ૨૨૫-૧૩-૮ ગાયકવાડને અને રૂ. ૩૨૨ જૂનાગઢને જોરતલબીના ભરતા હતા. રાવતવાળા ક્રિકેટ, ટેનીસ અને વોલીબોલના ખૂબ જ સારા ખેલાડી હતા. તેમણે રાજકોટમાં એક જીમખાનું બનાવી આખી રમતવીરોને અર્પણ કર્યું હતું. જેઓએ ટેનીસમાં તો અનેક ઈનામો મેળવ્યા હતા. તેઓ સારા એવા નિશાનબાજ શિકારી પણ હતા. તેમના નામથી આજે પણ બીલખામાં (રાવતેશ્વર મહાદેવ, ધર્માલય છે જે મોટા રાવતવાળાના નામ ઉપરથી છે.) રાવતસાગર અને રાવતપરા આ રાજવીની યાદગીરી જળવતા ઉભા છે, તેમણે તેમના રાણી દેવકુંવરબા ઉપરથી દેવગઢ અને કુ.શ્રીહરિશ્ચંદ્રસિંહજી, કુ.શ્રી કિશોરસિંહજી (રાષ્ટ્રીયખ્યાતનામ ચિત્રકાર) ઉપરથી હરિપર અને કિશોરગઢ નામના ગામો વસાવ્યા હતા. રાવતવાળાના યુવરાજ શ્રી જસવંતસિંહજી છે, જેઓના નામ ઉપરથી ચિત્તલની પાસે જસવંતગઢ નામનું ગામ વસેલ છે. રાવતવાળા ખૂબ જ સ્વાભિમાની પ્રકૃતિના અને મોભાદાર અને શરમવાળા રાજવી હતા. તેથી તેઓએ નજીવા કારણસર પોતાના નામની કીર્તિ માટે ૧૦ ઓક્ટોબર ૧૮૬૫ના રોજ આપઘાત કર્યો હતો. જેઓને બીલખામાં અગ્નિદાહ અપાયો તે ભુવન નામે ઓળખાતી જગ્યાએ એક મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. જેઓને ૧લાખનું વાર્ષિક સાલિયાણું મળતું હતું. ઈ.સ. ૨૦૦૧માં બીલખા ગામની વસતિ ૧૧,૦૦૬ની હતી.

પર. દ. શ્રી જ્ઠસુરભાઈ ખાચર - આણંદપુર

ઝાલાવાડ પ્રાંતના ચોટીલા થાણા નીચે ખાચર દરબારોનો ચોવીસ ગામનો તાલુકો આવેલો હતો. આ આણંદપુર ગામને ફરતો કોટ બાંધેલો છે. આણંદપુરના ખાચર દરબારોએ રામાણી શાખાના ખાચર છે. આણંદપુરમાં ચાર ભાગદાર હતા.

દ. શ્રી જ્ઠસુરભાઈ ખાચરનો જન્મ માણસુર ખાચરને ઘેર સજુબાઈની કુખે તા.૮-૮-૧૮૬૮ના રોજ થયો હતો. જેઓનું બાળપણ ખૂબ જ સારી રીતે અને બીજાને નવાઈ પમાડે તે રીતનું વિત્યુ હતું. તેઓને તા.૧-૧૨-૧૮૭૮ના રોજ સ્થાનિક ગુજરાતી શાળામાં અભ્યાસ કરવા માટે બેસાડવામાં આવ્યા હતા, ત્યાં પણ તેમણે પોતાની બુદ્ધિશક્તિનો પરિચય કરાવ્યો હતો અને હોંશિયાર અને ચપલ વિદ્યાર્થીઓમાં સ્થાન પામ્યા હતા. પછી તેઓને તા.૧૦-૪-૧૮૮૧ના રોજ વઢવાણની તાલુકદારી ગિરાસિયા કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા, ત્યાં તેઓ પ્રિ.એ.એસ. સ્ટ્રીપ સાહેબનો પ્રેમ મેળવી શક્યા હતા. તેઓએ લગભગ આઠ વર્ષ સુધી અંગ્રેજી અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ ૨૦ વર્ષની વયે તા.૮-૪-૧૮૮૮ના રોજ કોલેજ છોડી તેઓના વિશે કેળવાણી ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટરે ખાસ રિમાર્ક કરેલ કે, “સ્કૂલમાં પહેલો નંબર જ્ઠસુર ખાચરનો આવે છે અને શિક્ષકો, પ્રિન્સિપાલનો પ્રેમ અને આશીર્વાદ મેળવેલ છે.”

તેઓએ અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી તેમના પિતાના કાળમાં તકરારમાં અંગ્રેજ સરકારે તેમનો ગરાસ જમ કર્યો હતો. તે પાછો મેળવવા ઝાલાવાડમાં જ રહ્યા અને ઝાલાવાડના પોલીટીકલ એજન્ટ એચ.એલ. નટ સાહેબ પાસે પોતાનો તાલુકો પરત મેળવવાનો લુકમ કરાવ્યો હતો. પછી તા.૩-૫-૧૮૮૦ના રોજ તેમનો જમ થયેલ ગરાસ પરત મળ્યો હતો. પોતે તાલુકાની સત્તા હાથમાં લઈ રાજ્યમાં સુધારાઓ દાખલ કર્યા અને કામદાર તરીકે વાણિયા ત્રિભુવન કેશવજી અને ફોજદાર ઓધવજી હિરજી ભટ્ટને નીમ્યા જે મેટ્રીક પાસ થયેલા હતા. પછી પોતે દરેક કામ જાતે કરવાનું રાખ્યું. તાલુકાની ઉપજ વધારવા જમીનમાં ખાતર નંખાવ્યું, નબળા ખેડૂતોને મદદ કરી, કરવેરા હળવા કર્યા, ખેડૂતો પાસેથી જમીનો પડાવી નહીં લેવામાં આવે તેવું વચન આપ્યું. આથી તાલુકાની ઉપજ ૬,૦૦૦માંથી વધી ૧૦,૦૦૦ની થઈ ગઈ. તેઓએ સત્તા હાથમાં લઈ આણંદપુરમાં જેલ અને દરબારગઢ બાંધ્યા હતા. તેઓ કાયમ તો સાદો પોશાક પહેરતા પણ પ્રસંગોપાત પાયજામો, બંડી, માથે આંટીયાળી પાઘડી, બિરજીસ ઉપર ભેટ બાંધતા અને ભેટ ઉપર સોનેરી ચગદાવાળો કમ્મરપટ્ટો પહેરતા તે પટ્ટામાં સોનેરી મુઠની તલવાર કેડે લટકાવતા અને ભેટમાં કટાર વગેરે હથિયાર અને હાથમાં છરી રાખતા હતા.

જ્ઠસુર ખાચરના નાના ભાઈ કાળુ ખાચર અભાણ હતા. તેમને ટીલાયત ધારાની બીક લાગતા મુંઝાતા હતા અને બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે કુસંપના બીજ રોપાણા અને આખરે એક દિવસ જ્ઠસુર ખાચરે કાળુ ખાચરને બંદૂકની ત્રણ ગોળીઓ ધરબી દીધી અને પછી પસ્તાવો થતા પોતે પણ ત્યાં જ હાથે ગોળી ખાઈને તા.૩૦-૫-૧૯૦૫ના રોજ આપઘાત કર્યો હતો. આ સમાચાર તેમના પ્રિ.એસ.એ.સ્ટ્રીપ સાહેબને પડતા તેઓ પણ આણંદપુર ખરખરો કરવા આવ્યા અને ટોપી પછાડીને બોલ્યા હતા કે, જ્ઠસુર ખાચર આ તમારે કરવાની જરૂરત ન હતી? આજે પણ આણંદપુરના પાદરમાં આ બન્ને ભાઈઓની દેરીઓ ઉભી છે. ઈ.સ. ૨૦૦૧માં આણંદપુર ગામની વસતિ ૧૮૭૮ની હતી.

૫૩..ઠાકોરસા.બેચરસિંહજી ઝાલા - ચુડા

વઢવાણના ૪ પાણ બુંદી, કોટાથી આવેલા આ બન્ને ભાઈઓ માધવસિંહજીના પુત્રો હતા(૧) અર્જુનસિંહજી (૨) અભયસિંહજી. તે બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે રાજ્યની વહેંચણી થતા અર્જુનસિંહજીના ભાગમાં વઢવાણ આવ્યું. જ્યારે અભયસિંહજીના ભાગમાં ચુડા આવ્યું. તેથી તેઓ ચુડા રાજ્યના સ્થાપક ગણાયા અને તેઓએ ઈ.સ.૧૭૦૭ થી ૧૭૫૦ સુધી શાસન ચલાવ્યું હતું. તે પછી (૨) રાયસિંહજી ઈ.સ. ૧૭૫૦ થી ૧૭૬૦ (૩) ગજસિંહજી ઈ.સ. ૧૭૬૦ થી ૧૭૮૦ (૪) હઠીસિંહજી ઈ.સ. ૧૭૮૦ થી ૧૮૨૦ (૫) અભયસિંહજી બીજા (૬) રાયસિંહજી બીજા (૭) બેચરસિંહજી આ ત્રણેય શાસકોએ ઈ.સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૦૮ સુધી શાસન ચલાવ્યું હતું. (૮) જોરાવરસિંહજી ઈ.સ. ૧૮૦૮ થી ૧૮૨૦ (૯) બહાદૂરસિંહજી ઈ.સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૪૮ (૧૦) ધમેન્દ્રસિંહજી ઈ.સ. ૧૮૪૮.

ચુડા રાજ્યનો વિસ્તાર ૭૮.૨ સ્કેવેર માઈલનો હતો આ રાજ્યમાં ચુડા, ઝીંઝાવદર, કુડલા, ગોખરવાડા, ચાચકા, મીણાપુર, જેપર, ભૂગુપુર, છતરિયાળા, રામદેવગઢ, ચોકડી, બોરાણા, ભેંસજળ, વેળાવદર એમ કુલ ૧૪ ગામો હતા. ઈ.સ. ૧૮૩૪-૩૫ દરમિયાન આ રાજ્યની અંદાજિત આવક રૂ. ૧,૦૨,૦૦૦ અને જવક રૂ. ૮૮,૦૦૦ હતી. ચુડા રાજ્ય વાર્ષિક રૂ. ૬,૪૬૭-૬-૫ બ્રિટીશ સરકારને અને રૂ. ૬૭૬ જૂનાગઢને જોરતલબીના ભરતા હતા.

ચુડા રાજ્યની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧ માં ૧૩,૪૮૫. ઈ.સ. ૧૮૯૧ માં ૧૩,૧૨૩. ઈ.સ. ૧૯૦૧ માં ૧૨,૦૦૫. ઈ.સ. ૧૯૧૧ માં ૧૨,૫૮૦. ઈ.સ. ૧૯૨૧ માં ૧૧,૩૩૩. ઈ.સ. ૧૯૩૧ માં ૧૨,૯૧૫ હતી અને ચુડાગામની વસતિ ઈ.સ. ૧૮૮૧ માં ૫,૦૬૧. ઈ.સ. ૧૮૯૧ માં ૫,૩૨૬. ઈ.સ. ૧૯૦૧ માં ૫,૫૮૧. ઈ.સ. ૧૯૧૧ માં ૫,૮૬૦. ઈ.સ. ૧૯૨૧ માં ૫,૪૬૩. ઈ.સ. ૧૯૩૧ માં ૬,૩૩૮ ની હતી. ઈ.સ. ૨૦૦૧ માં ચુડા ગામની વસતિ ૧૪,૫૬૧ ની હતી.

અભયસિંહજીએ ચુડામાં ગાદી સ્થાપી તેમને રાયસિંહજી, ઉમેદસિંહજી અને રાજશી નામના ત્રણ પુત્રો હતા. ઈ.સ. ૧૭૫૦ માં અભયસિંહજી અવસાન પામતા પાટવી કુમાર રાયસિંહજી ચુડાની ગાદીએ બેઠા. જ્યારે કુ.શ્રી ઉમેદસિંહજીને મેમકા (મેમકા છુટ્ટા બાદ) ઉમેદસિંહજીને ચુડા તરફથી કરમડ નામનું ગામ આપવામાં આવ્યું હતું તથા રાજસિંહજીને ભેંસજળ નામનું ગામ ગરાસમાં આપ્યું હતું. રાયસિંહજીના સમયમાં પાણિયાદના કાઠી દરબારોએ ચુડા ઉપર ચડાઈ કરી, તેમાં રાયસિંહજી મૃત્યુ પામ્યા. પરંતુ પછીથી ચોથા શાસક તરીકે જે હઠીસિંહજી (ઈ.સ. ૧૭૮૦ થી ૧૮૨૦) થયા તેમણે ખાચર દરબારો પાસેથી ચુડા પાછું મેળવી લીધું. પાંચમા શાસક તરીકે અભયસિંહજી બીજા બન્યા પછી રાયસિંહજી અને બેચરસિંહજી વચ્ચે શાસકો થયા જેમાં બેચરસિંહજીએ ચુડા રાજ્યને આબાદ બનાવવામાં અને સુખ સગવડો વધારવા સારી સારી એવી મહેનત લીધી હતી. બેચરસિંહજી ૧૩ જાન્યુઆરી ૧૮૦૮ ના રોજ અવસાન પામ્યા. બેચરસિંહજી પછી જોરાવરસિંહજી (પૌત્ર) ચુડાના આઠમા શાસક બન્યા.

ચુડા રાજ્ય પ્રમાણમાં નાનું હોવા છતાં તેના સંબંધો મોટા રાજ્યો સાથે હતા અને તે નીચે રાજ્યો સાથે લગ્ન સંબંધોથી જોડાયેલું હતું જેમકે ગોંડલ, મોરબી, મૈસુર, વિજયનગર, માણસા, સાણંદ. આજના કુ.શ્રી ફાલ્ગુનસિંહજી લાઠીના કુંવરી હેમાંગિનીદેવી સાથે પરણ્યા છે.

૫૪. ઠાકોરસા. જોરાવરસિંહજી ઝાલા - ચુડા

વઢવાણ રાજ્યના રાજેજીને ભાવસિંહજી નામે એક કુમાર હતા, તેમને ઈડર લઈ જવામાં આવ્યા હતા. પછી તેઓને સાવરગઢના કુંવરી પરગાવવામાં આવ્યા હતા, તેનાથી તેમને ત્યાં કુ.શ્રી માધવસિંહજીનો જન્મ થયો હતો એ માધવસિંહજીએ બુંદી, કોટાના મહારાજની સેવા બજાવી, તેઓને ત્રણ પુત્રો હતા. (૧) મદનસિંહજી (૨) અર્જુનસિંહજી (૩) અભયસિંહજી, તેમાં બે પુત્રોએ વઢવાણ આવી પોતાના પિતરાઈભાઈ ભગવતસિંહજીની પાસેથી રાજ્ય જીતી લઈ વઢવાણની ગાદી હાથ કરી હતી. એ સમયે વઢવાણ તથા ચુડા નીચે બાર બાર ગામ હતા અને એ ચોવીસી એક જ ગણાતી હતી.

પછી બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે ગરાસની વહેંચણી થતા ઈ.સ.૧૭૦૭ માં અભયસિંહજીએ ચુડાની સ્વતંત્ર ગાદી સ્થાપી, તેઓને રાયસિંહજી, ઉમેદસિંહજી, તથા રાજસિંહજી નામના ત્રણ કુમારો હતા. જે અભયસિંહજી ઈ.સ.૧૭૫૦ માં અવસાન પામ્યા તે પછી રાયસિંહજી ચુડાની ગાદીએ બેઠા હતા.

આ રાયસિંહજીને ગજસિંહજી, કશલસિંહજી, વેરોજી તથા પૃથ્વીરાજજી નામે ચાર કુંવરો હતા. રાયસિંહજી ઈ.સ.૧૭૬૦માં અવસાન પામ્યા. પછી ગજસિંહજી ગાદીએ બેઠા, કશળસિંહજી તથા પૃથ્વીરાજસિંહજી નિસંતાન અવસાન પામ્યા, જ્યારે વેરાજીને મીણપરનો ગરાસ આપવામાં આવ્યો હતો.

ગજસિંહજીને પાંચ પુત્રો હતા, તેઓ ચાચકા ગામે કાઠી દરબારો સાથે થયેલી લડાઈમાં મૃત્યુ પામ્યા. પછી હઠીસિંહજી ગાદીએ આવ્યા તેમણે તેમના ભાઈઓને અભેસિંહજીને ભડકવા અને વખતસિંહજીને વેળાવદર ગામ ગરાસમાં દીધું હતું હઠીસિંહજી ખૂબ હિંમતવાળા રાજવી હતા તેમને ત્રણ પુત્રો હતા, તેમણે તેમના કુમાર નાહરસિંહજી ને ચાચકા ગામ અને રતનસિંહજી ને વાણિયાવદરનો ગરાસ આપ્યો હતો.

પછી અભેસિંહજી બીજા ગાદીએ આવ્યા તેમને પણ બે પુત્રો હતા. તેમના પછી રાયસિંહજી બીજા ગાદીએ આવ્યા તેઓએ પ્રજાને સુરક્ષા પૂરી પાડી રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું તેમને બે પુત્રો થયા (૧) બેચરસિંહજી (૨) વખતસિંહજી. રાયસિંહજી ઈ.સ.૧૮૫૪માં અવસાન પામતા ૯ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૦ના રોજ જન્મેલા બેચરસિંહજી ગાદીએ બેઠા અને વખતસિંહજી ને ઝીંઝાવદર ગામ ગરાસમાં આપ્યું હતું. બેચરસિંહજી ના રાજ્યકાળ દરમ્યાન જ પાટવીકુંવર માધવસિંહજી અવસાન પામ્યા હતા, તેથી પછી પૌત્ર જોરાવરસિંહજી ગાદીએ આવ્યા હતા.

જોરાવરસિંહજી તા. ૧૯-૪-૧૮૮૬ના રોજ જન્મ્યા હતા. તે ૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૮ના રોજ ગાદીએ બેઠા હતા, તેઓ સારા આર્ટિસ્ટ અને પેન્ટર હતા. તેઓ તા. ૨૧-૧૨-૧૯૨૦ના રોજ મૃત્યુ પામ્યા. પછી તા. ૨૩-૪-૧૯૦૮ના રોજ જન્મેલા બહાદૂરસિંહજી ગાદીએ નવમાં શાસક તરીકે તા. ૨૧ ડિસેમ્બર ૧૯૨૦ના રોજ ગાદીએ બેઠા જે સગીર હોવાને કારણે મેનેજમેન્ટથી રાજ ચાલ્યું અને તા. ૭-૨-૧૯૨૮ના રોજ તેને પૂર્ણ સત્તા સોંપાઈ. બહાદૂરસિંહજીએ રાજ્યને સારી એવી નામના અપાવી હતી, તેઓ ઈન્ડિયન ક્લાસિકલ મ્યુઝિકમાં રસ ધરાવતા હતા, તેમણે સંસ્કૃત પાઠશાળા, હરિજન શાળા, વોરા હોસ્પિટલ સ્થાપી જેમના સમયમાં ભારત આઝાદ થયું ત્યારે તેમના યુવરાજ ધર્મેન્દ્રસિંહજી હતા. ચુડાને રૂ. ૫૧, ૨૫૦ સાવિયાણું મળતું.

સંદર્ભગ્રંથો

- (૧) સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ - ભગવાનલાલ સંપતરામ ઇ.સ.૧૮૬૮.
- (૨) સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ - ભગવાનલાલ સંપતરામ ઇ.સ.૧૯૦૮.
- (૩) સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ - શંભુપ્રસાદ દેસાઈ ઇ.સ.૧૯૮૦.
- (૪) સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ દર્શન - ગોરધનદાસ મહેતા ઇ.સ.૧૯૩૭.
- (૫) સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ - એસ.વી. જાની ઇ.સ.૨૦૦૩.-
- (૬) સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસને પાને - પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર ફૂલછાબ, કટાર, બુધવાર પૂર્તિ.
- (૭) આલાવંશવારિધી - નથુરામ શુક્લ ઇ.સ.૧૯૧૭-૧૮.
- (૮) વિભાવિલાસ - વજ્રમાલજી મહેડુ ઇ.સ.૧૮૮૭.
- (૯) યદુવંશપ્રકાશ - માવદાનજી રત્નુ ઇ.સ.૧૯૩૪.
- (૧૦) મકરધ્વજવંશી મહિપમાળા - જગજીવનરામ પાઠક ઇ.સ.૧૯૨૨.
- (૧૧) શ્રી યશવંતજીવન ચરિત્ર - વસનજી રાઘવજી જોશી ઇ.સ.૧૮૯૬.
- (૧૨) ગોંડલનો ઇતિહાસ - જીવરામ કાળીદાસ શાસ્ત્રી ઇ.સ.૧૯૨૭.
- (૧૩) ભારત રાજ્ય મંડળ - અમૃતલાલ ગો. શાહ ઇ.સ.૧૯૦૨.
- (૧૪) મહાબત આલ્બમ - જી.એ. શેખ ઇ.સ.૧૯૩૮.
- (૧૫) શિહોરની હકીકત - દેવશંકર ભટ્ટ ઇ.સ.૧૯૧૯.
- (૧૬) કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ (અનુવાદ) - જે.ડબલ્યુ. પોટસન ઇ.સ.૧૮૮૬.
- (૧૭) દ.શ્રી આલાખાચરનું જીવન ચરિત્ર - જેઠમલ સ્વામી ઇ.સ.૧૯૪૦.
- (૧૮) દ.શ્રી જેઠસુર ખાચરનું જીવન ચરિત્ર - જેઠમલ સ્વામી ઇ.સ.૧૯૩૯.
- (૧૯) સોરઠના અંતિમ બાબી શાસક - જયસુખલાલ સોઢા ઇ.સ.૨૦૦૨.
- (૨૦) લીંબડી રાજ્યનો ઇતિહાસ - મુગટલાલ બાવીસી ઇ.સ.૨૦૦૦.
- (૨૧) ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ (સંપાદકો)-પી.જી.કોરાટ, એસ.વી. જાની, ભાલ.
- (૨૨) ઇતિહાસ સુમન - પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર ઇ.સ.૨૦૦૧.
- (૨૩) સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના શાસકોની વંશાવળીઓ - પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર ઇ.સ.૨૦૦૨.
- (૨૪) સોરઠની વિદ્યાપીઠ બહાઉદ્દીન કોલેજ - પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર ઇ.સ.૨૦૦૪.
- (૨૫) તવારીખ - પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર ઇ.સ.૨૦૦૪.
- (૨૬) કલાપી અને સંચિત - શુક્લ રમેશ ઇ.સ.૧૯૮૧.
- (૨૭) પોરબંદર સ્ટેટ ડિરેક્ટરી ભાગ-૧ ઇ.સ.૧૯૧૬.
- (૨૮) સંસ્થાન રાજકોટની ડિરેક્ટરી ભાગ-૧, ૨, ૩.
- (૨૯) ચરિત્રમાળા - નગીનદાસ મંછારામ ઇ.સ.૧૮૮૦.
- (૩૦) કાઠી રાજપૂત (માસિક)ના અંકો. તંત્રી, ભગવાનજી ભીમજી સાવરકર.
- (૩૧) પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનની પોર્ટ્રેટ ગ્યાલરી - રૂ.હો. જાલભાઈ ઇ.સ.૧૮૮૬.
- (૩૨) મૂળવાજી આત્મજીવન - ગિરજશંકર ઝીણાભાઈ પાણેરી ઇ.સ.૧૯૧૯.
- (૩૩) અમરસંગ્રહ, કવિ અલરાજ નાજભાઈ, ઇ.સ.૧૯૩૭.

- (૩૪) અમરયશ અરણ્ય પુરુષોત્તમ ઇગનલાલ ઇ.સ.૧૯૪૭.
- (૩૫) દાજીરાજનું જીવન ચરિત્ર, જેઠમલ સ્વામી
- (૩૬) શ્રી લખધીર યુગ ભાગ ૧ ભટ હરિશંકર માધવજી, ઇ.સ.૧૯૩૯.
- (૩૭) જામનગરનો ઇતિહાસ, ડોલરરાય માંકડ ઇ.સ.૧૯૭૨.
- (૩૮) ગોંડલની ભૂગોળ, રાજ્યનું પ્રકાશન, સંવત ૨૦૦૩.
- (૩૯) સંસ્થાન રાજકોટનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, શાહ પોપટલાલ.
- (૪૦) સરદાર પટેલ, ગાંધી રાજમોહન.
- (૪૧) ભગવત ગુણભંડાર, રાજેન્દ્ર દેવે. ઇ.સ. ૨૦૦૦.

અંગ્રેજી ગ્રંથો

- (1) The Babi Rulers of Sorath - State Publication 1903 A.D.
- (2) The History of kathiawad - Bell Wilberforce 1980 A.D.
- (3) A Short History of Gondal - Dave H.L. 1889 A.D.
- (4) The Ruling Princes of Junagadh - Edwards S.M. and Fraser L.G. 1909 A.D.
- (5) The Ruling Princes of Bhavnagar - Edwards S.M. and Fraser L.G. 1909 A.D.
- (6) Memorada on Indian States - 1940 A.D.
- (7) History of Dhrangadra - Mayne C. 1921 A.D.
- (8) The Maker of Modern Gondal - Nihalsingh 1934 A.D.
- (9) The Prince of Weles and the Princes of India - Vol.1 -Laxmichand D. Shah 1923 A.D.
- (10) Jam, the Great - M.H. Shah 1934 A.D.
- (11) The Ruling Princes, chiefs and Leding Personages in the Western India States Agency Second Edition 1935
- (12) The story of the Integration of Indian States - Menon V.P. 1961
- (13) Urban Rural Integration in Regional Development A Case Study of Saurashtra.- Spodek Howard. 1976 A.D.
- (14) Story of saurashtra - Shukla rasiklal B. 1993 A.D.
- (15) Forty years of Rajkumar College - vol.1.2.3..... Bhavsinhji
- (16) Statistical Account of Junagadh - J. W.watson - 1884 A.D.
- (17) Statistical Account of Porbandar -J. W.watson - 1879A.D.
- (18) Rajkot District Gazetteer - 1965 A.D.
- (19) Bhavnagar District Gazetteer - 1969 A.D.
- (20) Jamnagar District Gazetteer - 1972 A.D.
- (21) Surendranagar District Gazetteer - 1977 A.D.

લેખકોનો પરિચય

શ્રી પ્રદ્યુમ્નકુમાર ભગુભાઈ ખાયરે (જન્મ ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૯) ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ રાજકોટમાંથી મુખ્ય વિષય ઇતિહાસ સાથે બી.એ.ની ડીગ્રી ફર્સ્ટ ક્લાસ સાથે મેળવી, ત્યારબાદ ઇ.સ. ૧૯૯૧માં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીનાં ઇતિહાસ ભવનમાંથી એમ. એ.ની ડીગ્રી ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ મેળવી, પ્રો. કેશવલાલ હીમતલાલ કામદાર પ્રાર્થઝ મેળવ્યું. તેઓએ કોલેજકાળમાં ગંગોત્રી ગૌમુખ અને મનાલીમાં ટ્રેકિંગ કેમ્પો કરેલ અને એન. સી.સી.નું “સી” સર્ટીફિકેટ બી ગ્રેડ સાથે મેળવ્યું છે. પંજબની અશાંત પરિસ્થિતિ વખતે ફિરોજપુર (પંજબ) મુકામે શ્રીએસ. એન. સુબ્બારાવ (ચંબલનાં ડાકુઓનું હૃદય પરિવર્તન કરાવનાર) સાથે નેશનલ યુથ પ્રોજેક્ટનાં કેમ્પમાં અગત્યની કામગીરી બજાવેલ. ગુજરાત સરકાર દ્વારા યોજતા “આપણી સરહદ ઓળખો” કાર્યક્રમમાં ભાગ લઈ ભારત-પાકિસ્તાનની સરહદ ઉપર ફરીને વિગતો મેળવી હતી. તેઓએ ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં અધિકરાણો પાણ લખેલ છે. આ સિવાય નવનીત સમર્પણ, કુમાર, વલોકચ્છડો, પથિક અને સંશોધનમાં અવાર નવાર લેખો લખે છે. જૂનાગઢનાં પોલીસ તાલીમ મહાવિદ્યાલયમાં પાણ મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવા આપી છે, સીદ્ધસર મુકામે આઈ. એ. એસ.ના તાલીમ વર્ગોમાં પાણ મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવા આપી છે. છેલ્લા ૮ વર્ષથી તેઓ સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદનાં મંત્રી છે. સૌરાષ્ટ્રને માટે ખાસ તો તેઓનું પ્રદાન એ ગાણાશે કે છેલ્લા ત્રણેક વર્ષથી સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રતિષ્ઠિત અખબાર “ફૂલછાબ” માં “સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસને પાને” નામની લોકપ્રિય કટાર શરૂ કરી તેમાં શહેરો અને ગામોનો પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક પરિચય કરાવે છે. આ માટે પોતે ગામેગામનાં પ્રવાસ કરી સૌરાષ્ટ્રની ધરતી ખુંદી વળ્યા છે અને સાથોસાથ જે તે સ્થળોની ફોટોગ્રાફી કરી છે. તેઓના ફોટોગ્રાફીના પ્રદર્શનો જૂનાગઢ, રાજકોટ, જામનગર પ્રભાસપાટણ વગેરે સ્થળે યોજાયા છે, તેઓની પાસે અન્ય ઐતિહાસિક તરવીરોનો મોટો સંગ્રહ છે. જ્યારે આ કટારપૂર્ણ થયે આ વિગતો પુસ્તકાકારે પ્રગટ થશે ત્યારે વિરાટકાર્ય પૂર્ણ કર્યું ગાણાશે. હાલમાં તેઓ ડો. સુભાષ મહિલા કોલેજમાં ઇતિહાસ વિભાગનાં અધ્યક્ષ છે.

બીજા લેખક પ્રા. પી. આર માડૂ પાણ ઇતિહાસના અધ્યાપક છે અને તેઓ પ્રા. ખાયર સાથે જ સેવા બજાવે છે અને બન્ને સાથે ભણ્યા છે. તેઓ ૧૦ ડિસેમ્બર ૧૯૬૮ના રોજ સમેગા (તા. બાંટવા)માં જન્મ્યા છે અને બહાઉદ્દીન કોલેજમાંથી બી.એ.ની પદવી મેળવી એમ.એ. ફર્સ્ટ ક્લાસ પાસ (ઇતિહાસ ભવન સૌ.યુનિ.) થયા હતા. તેઓ ૧૧ વર્ષનો શૈક્ષણિક અનુભવ ધરાવે છે.